T.C

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM TARİHİ

TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİNİN DİNÎ DÜŞÜNCESİ

DOKTORA TEZİ

ZAKHITBEK ISRAILOV

BURSA 2023

T.C
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM TARİHİ

TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİNİN DİNÎ DÜŞÜNCESİ

(DOKTORA TEZİ)

Zakhitbek ISRAILOV

Danışman

Doç. Dr. Mehmet ÇELENK

BURSA 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı öğrencisi olan 711623019 numaralı Zakhitbek ISRAILOV'un hazırladığı "Türkistan Ceditçilerinin Dinî Düşüncesi" konulu Doktora çalışması ile ilgili tez savunma sınavı,
24/03/2023 günü 14:00-15:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Doç. Dr. Mehmet ÇELENK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Ulvi MuratKILAVUZ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Rifat TÜRKEL
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Hasan GÜMÜŞOĞLU
Yalova Üniversitesi

24/03/2023

İNTİHAL RAPORU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih 22/02/2023

Tez Başlığı / Konusu: "**TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİNİN DİNÎ DÜŞÜNCESİ"**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 186 sayfalık kısmına ilişkin, 22/02/2023 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 14'tür.

Uygulanan filtrelemeler:
1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durum doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Zakhitbek ISRAILOV
Öğrenci No:	711623019
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	DOKTORA
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman
Doç. Dr. Mehmet ÇELENK

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum **"Türkistan Ceditçilerinin Dinî Düşüncesi"** başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Zakhitbek ISRAILOV
Öğrenci No: 711623019
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Programı: İslam Mezhepleri Tarihi
Statüsü:Doktora ☒

ÖZET

Yazar Adı Soyadı:	**Zakhitbek ISRAILOV**
Üniversite:	**Bursa Uludağ Üniversitesi**
Enstitü:	**Sosyal Bilimler Enstitüsü**
Anabilim Dalı:	**Temel İslam Bilimleri**
Bilim Dalı:	**İslam Mezhepleri Tarihi**
Tezin Niteliği:	**Doktora**
Mezuniyet Tarihi:	**…/…/2023**
Tez Danışmanı:	**Doç. Dr. Mehmet Çelenk**

TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİNİN DİNÎ DÜŞÜNCESİ

19. yüzyılın sonlarında Türkistan toprakları Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmiş ve bu işgal neticesince İdil-Ural ve Türkistan topraklarında yaşayan Türk kökenli halklar bu işgale karşı çıkarak tekrar bağımsızlıklarına kavuşmanın yollarını aramışlardır. Bu çabaların neticelerinden biri de ceditçilik hareketidir. Ceditçilik hareketi toplumu başta eğitim olmak üzere sosyal, kültürel, dinî ve siyasî alanlarda ıslah etmeyi savunmaktadır. Ceditçilik hareketinin en önemli basamaklarından biri eğitime getirdikleri reformlardır. Türkistan'da verilen geleneksel eğitim, mektep ve medreselerdeki İslamî eğitimle sınırlı olmuştur. Ancak Ceditçiler çağın gereklerini karşılayan ve farklı ilim dallarının da öğretildiği bir eğitimin hayalini kurmuşlar ve bu uğurda mücadele etmişlerdir. Bu kapsamda yeni okullar açılmış, kitaplar yazılmış ve burada modern bir eğitim biçimi benimsenmiştir. Bu yönüyle halkın bilinçlenmesi ve İslamî eğitiminin daha nitelikli bir şekilde almasını hedefleyen ceditçilik hareketi çeşitli fikir adamlarınca benimsenmiş ve Türkistan halkının düşünce hayatına yön vermiştir.

Bu çalışma Türkistan Ceditçilerinin Dinî Düşüncesini konu edinmektedir. Türkistan ceditçileri siyasî, iktisadî, ictimaî birçok konu gibi dinî konularda da fikir üretmişlerdir. Bu çalışmada ceditçilik düşüncesi, ortaya çıkışı, kökenleri, siyasî ve dinî yönü başta olmak üzere çeşitli açılardan incelenmiş; Abdurrauf Fıtrat, Mahmudhoca Behbudi, Münevver Kari gibi önemli ceditçilerin fikir yapıları analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Ceditçiler, Abdurrauf Fıtrat, Mahmudhoca Behbudi, Münevver Kari.

ABSTRACT

Name & Surname:	**Zakhitbek ISRAILOV**
University:	**Bursa Uludağ University**
Institute:	**Institute of Social Sciense**
Field:	**Basic Islamic Studies**
Subfield:	**History of Islamic Sects**
Degree Awarded:	**PhD.**
Date of Degree Awarded:	**…/…/2023**
Supervisor:	**Doç. Dr. Mehmet Çelenk**

RELIGIOUS THOUGHT OF TURKESTAN JADIDISTS

At the end of the 19th century, Turkestan lands were occupied by Tsarist Russia, and as a result of this occupation, the peoples of Turkish origin living in the Idil-Ural and Turkestan lands opposed this occupation and sought ways to regain their independence. One of the results of these efforts is the jadidism movement. Jadidism movement advocates reforming society in social, cultural, religious and political fields, especially in education. One of the most important steps of the Jadidism movement is the reforms they brought to education. The traditional education given in Turkestan has been limited to the Islamic education in schools and madrasas. However, this Jadidists dreamed of an education that met the age and taught diferent branches of science, and they struggled for this cause. In this context, new schools were opened, books were written and a modern from of education was adopted here. In this respect, the Jadidism movement, which aims to raise awareness of the people and to receive Islamic education in a more qualified way, has been adopted by various intellectuals and has given direction to the intellectual life of the people of Turkestan.

This study deals wiht the Religious Thought of the Turkestan Jadidists. Turkestan jadidists also produced ideas on religious issues such as political, economic and social issues. In this study, the idea of jadisizm, its emergence, origins, political and religious aspects were examined from various perspectives; The intellectual structures of important jadidists such as Abdurrauf Fıtrat, Mahmudhoca Behbudi, Münevver Kari were analyzed.

Keywords: Turkestan, Jadidists, Abdurrauf Fitrat, Mahmudhoca Behbudi, Munevver Kari.

ÖNSÖZ

Ruslar XVIII. yüzyıla gelindiğinde sürdürdüğü yayılma politikasını Türkistan Hanlıkları üzerine çevirmiş ve bölgede ötedenden beri devam eden siyasi düzensizlik ve karışıklıklar daha da içinden çıkılmaz bir yola girmiştir. Türkistan coğrafyasına yönelmiş olan Ruslar, bu fırsattan faydalanarak istilalarının temelini hazırlamışlardır. XIX. yüzyılın ortalarında Çarlık Rusya'sı Türkistan topraklarının büyük bir kısmını işgal etmiş ve istediği kadar sömürmeye ve yönetmeye devam etmiştir. Türkistan'da Rus yönetiminin uyguladığı bazı siyasi ve kültürel sonuçlar, belli bir zaman sonra millî bir uyanışı tetiklemiştir. Bu uyanış ceditçilik hareketi olarak adlandırılmıştır. Ceditçilik hareketi XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış, XX. yüzyılın başlarında şekillenip kısa zaman içerisinde geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.

XIX. ve XX. yüzyıllarda ceditçi, ıslahçı, marifetçi ve terakki gibi tabirler hep aynı hareketin temsilcileri için kullanılagelmiştir. Bunlar içinde ceditçi veya ceditçilik tabirleri, hem dinî düşüncede, hem eğitimde yenileşmeyi savunanlar için ortak bir isim haline gelmiş ve günümüze kadar daha çok kullanılan kavaram olmuştur. Türkistan ceditçilerinin tümünün kullandığı cedit ve ıslah kavramları, hem dinî düşünce hem de eğitimde yenileşmeyi içine almaktadır. Bu hareket farklı dönemlerde değişik ilim adamlarınca farklı şekillerde algılanmıştır. Ceditçiler denildiğinde çoğu zaman Rusya ve Türkistan Türkleri arasında yeniliğe açık ve yenilik taraftarı aydınlar kastedilmekte ve Batı'daki gelişmelerden haberdar olan, kendi toplumlarındaki gerilikten rahatsızlık duyan ve bu durumu değiştirmek için çaba harcayanlar akla gelmektedir.

Bu çalışma esas olarak, Türkistan'da XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında etkili olamaya başlayan ceditçilerin fikir dünyasını ve dinî düşüncelerini anlama çabasının bir ürünüdür. Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, Türkistan'da ceditçilik hareketinin ortaya çıkış sırasındaki gelişmelerden kısaca bahsederek, bölgede önemli problem olan Çar Rusya'sının işgali ve devamında ceditçilik hareketinin siyasi arka planı hakkında kısaca durulacaktır. Birinci bölümde; cedit, usul-i cedit ve ıslah terimleri ile ilgili kavramsal tahlil yaptıktan sonra, Türkistan ceditçilerinin ortaya çıkışındaki dış etkenlere değinilmiş ve dinle ilgili görüş bildiren Ceditçilik temsilcilerinin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde Türkistan ceditçilerinin dinî alandaki görüşlerine yer verilmiştir. Burada bazı felsefî, kelamî, fıkhî ve içtimaî meseleler hakkında ceditçilerin görüşleri incelenmiş ve böylece ceditçilerin, dinî düşüncenin ıslahıyla ilgili fikirleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise Türkistan ceditçilerinin eğitim alanında yenileşmeye etkisi ve ceditçilerin görüşleri ele alınmıştır.

Bu çalışmada derinlikli bir analiz yapılması hedeflenmiş bu sebeple de konu coğrafya ve dönem açısından sınırlandırılmıştır. Zira ceditçilik düşüncesi geniş bir coğrafyayı etkilemiştir. Bunun yanında Türkistan ceditçilerinin bazılarının dinî meselelerle ilgilenmesi sebebiyle özellikle de bu hususta kafa yormuş düşünürler seçilmiştir. Dolayısıyla çalışmamız Türkistan ceditçilerinin tamamını analiz etme iddiası

taşımamakta, ancak dönemin yapısına ve önde gelen ceditçilerin görüşlerine yer vererek Türkistan ceditçiliğine ilgi duyanlar için önemli veriler sunmaktadır.

Bu çalışmada tavsiyeleriyle, yardımcı olan değerli danışmanım Doç. Dr. Mehmet Çelenk'e, zaman zaman görüşlerine başvurduğum, teşvikleri ile yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Seyfettin Erşahin'e, tezi sabırla okuyan ve düzeltme önerilerinde bulunan Arş. Gör. Zeynep Sena Kaynamazoğlu'na ve araştırmanın her aşamasında maddi ve manevi desteği olan tüm arkadaşlarıma en derin şükranlarımı sunarım.

Zakhitbek ISRAILOV

Bursa, 2023

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **ii**
İNTİHAL RAPORU ..... **iii**
YEMİN METNİ ..... **iv**
ÖZET ..... **v**
ABSTRACT ..... **vi**
ÖNSÖZ ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **ix**
KISALTMALAR ..... **xii**
GİRİŞ **1**
1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ 1
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI 2
3. CEDİT HAREKETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI SIRASINDA TÜRKİSTAN 3
3.1. Çarlık Rusyası'nın Türkistan'a Girmesi 3
3.2. Buhara Hanlığının İşgali 6
3.3. Hive Hanlığının İşgali 9
3.4. Hokand Hanlığının İlhakı 10
3.5. Ceditçilik Hareketinin Siyasi Arka Planı 13
3.6. Ceditçilik Hareketinin Sosyo-Ekonomik Arka Planı 15
3.7. Fikrî Arka Plan ve Geleneksel Yapı (Kadimcilik) 17

BİRİNCİ BÖLÜM

CEDİTÇİLİK HAREKETİNİN DOĞUŞU, KAVRAMSAL BAKIŞ VE TEMSİLCİLERİ

1. CEDİT, ISLAH VE USUL-İ CEDİT KAVRAMLARININ TAHLİLİ 22
1.1. Cedit Kavramı 22
1.2. Islah Kavramı 25
1.3. Usul-i Cedit Kavramı 26
2. TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİNİN BESLENDİĞİ KAYNAKLAR 28
2.1. İç Kaynaklar 28
2.2. Dış Kaynaklar 29
2.2.1. Tatar Ceditçileri 30
2.2.2. Osmanlı Islahat Hareketi 34
2.2.3. Mısır'daki Yenilik Hareketi 38
2.2.4. İran'ın Etkisi 39

2.2.5.Batı'nın Etkisi 40
2.2.6.Rusya'nın Etkisi 44
3. TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİNİN TEMSİLCİLERİ 45
3.1. Abdurrauf Fıtrat 46
3.1.1. Hayatı 46
3.1.2. Faaliyetleri 50
3.1.3. Eserleri 51
3.2. Mahmudhoca Behbudi 53
3.2.1. Hayatı 53
3.2.2. Faaliyetleri 56
3.2.3. Eserleri 62
3.3. Münevver Kari 64
3.3.1. Hayatı 64
3.3.2. Faaliyetleri 66
3.3.3. Eserleri 71

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİNİN DİNÎ DÜŞÜNCESİ

1. FELSEFÎ VE İÇTİMAÎ KONULARA YAKLAŞIMLARI 75
1.1. Sosyal Yapıya Yaklaşımı 76
1.2. Bilime Yaklaşımı 83
1.3. Siyasi Yapıya Yaklaşımı 93
2. DİNÎ İLİMLERE YAKLAŞIMLARI 103
2.1. Kur'an ve Hadis 103
2.2. İslam Tarihi 108
2.3. Fıkıh 111
2.4. Kelam 114
2.5. Tasavvuf 117

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CEDİTÇİLERİN DİN EĞİTİMİ ALANINDAKİ ETKİSİ

1. TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİ'NİN EĞİTİMDE YENİLEŞME GİRİŞİMİ 119
1.1. İsmail Gaspıralı Eğitim Reformu 119
1.2. Türkistan Ceditçilerinin Eğitim Reformu Girişimleri 126
1.3. Türkistan'daki Medreselerin Durumu 131
1.4. Buhara'daki Medreselerin Durumu 136
1.5. Türkistan'da Usul-i Cedit Mektepleri 140
1.6. Buhara'da Usul-i Cedit Mektepleri 153
1.7. Kadimcilerin Usul-i Cedide Karşı Çıkma Gerekçeleri 157

SONUÇ **164**
KAYNAKLAR **167**

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
c.c.	: Celle celalühu
çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
İSAM	: İslam Araştırmalar Merkezi
md.	: Madde
No.	: Numara
Nşr.	: Neşr
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve selam
ss.	: Sayfalar
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırmanın amacı, Türkistan ceditçilerinin Türkistan'da doğuşu, gelişmesi ve dinî görüşlerini inceleyerek, bugüne kadar tespit edilmeyen bazı bilgileri ortaya çıkarıp analiz ederek bilim dünyasına kazandırmaktır. Hedefimiz elde ettiğimiz verileri objektif olarak değerlendirmek ve gerçek bilgileri tespit etmeye çalışmaktır. Günümüze değin Türkistan ceditçileriyle alakalı çeşitli araştırmalar bulunuyor olsa da, Türkistan ceditçilerinin dinî yönünün yeterince ele alınmadığı görülmektedir. Bu sebepten dolayı, bu çalışma Türkistan ceditçilerinin dinî yaklaşımlarını içinde bulundukları tarihi ve toplumsal şartlar ışığında ele alarak literatürdeki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Bu araştırma, İslam Mezhepleri Tarihi açısından da bazı tarihsel olayları aydınlatma konusunda önem kazanmakta, Türkistan ceditçiliği konusuna yeni bir yaklaşım getirmektedir.

Türkiye'de ceditçilikle ilgili çalışmalarda özellikle ceditçilerin mimarı sayılan İsmail Gaspıralı ve Tatar ceditçilerinin önderleri hakkında birçok çalışmalar yapılmıştır. Fakat Türkistan ceditçileri hakkında yeterince çalışma yapılmamıştır. Oysa Türkistan ceditçilerinin faaliyetleri, Türkistan tarihi açısından bir nevi dönüm noktası olmuştur.

Çalışmamız Türkistan ceditçilerinin dinî düşüncelerini incelemeyi hedeflemektedir. Türkistan ceditçileri birçok konulara değindiği gibi dinî konulara da değinmiştir. Bu açıdan Türkistan ceditçileri önemlidir. Çalışmamız bu bağlamda ilk olarak ceditçilik hareketinin arka planını ve ortaya çıkışını ele alarak, sonrasında Türkistan ceditçilerinin önderleri olarak bilinen Mahmudhoca Behbudi, Münnever Kari ve Abdurrauf Fıtrat hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde dinî görüşleri analiz edilmiştir, üçüncü bölümde ise ceditçilerin eğitime bakışı incelenmiştir.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bu çalışmada derinlikli bir analiz yapılması hedeflenmiş bu sebeple de konu coğrafya ve dönem açısından sınırlandırılmıştır. Zira ceditçilik düşüncesi geniş bir coğrafyayı etkilemiştir. Bunun yanında Türkistan ceditçilerinin bazılarının dinî meselelerle ilgilenmesi sebebiyle özellikle de bu hususta kafa yormuş düşünürler seçilmiştir. Dolayısıyla çalışmamız Türkistan ceditçilerinin tamamını analiz etme iddiası taşımamakta, ancak dönemin yapısına ve önde gelen ceditçilerin görüşlerine yer vererek Türkistan ceditçiliğine ilgi duyanlar için önemli veriler sunmaktadır.

Araştırmamız en başta tarihsel olaylara tarafsızca yaklaşılmıştır. Konuyla ilgili kaynaklar bilimsel ölçüler çerçevesinde değerlendirmeye çalışılmıştır. Öncelikle eserlerinde dinî görüşleri mevcut ceditçilerin eserlerini inceleyerek, dinle ilgili ne gibi görüşler bildirdiğini belirtmek ve sonuç çıkarmaya gayret edilmiştir.

Biz bu incelemede alanımızı zaman ve mekân olarak sınırlı tutmak istedik. Özellikle konuyu ilgilendiren kaynakları detaylı bir şekilde kullanabilmemiz açısından böyle bir sınırlamanın zaruri olduğunu düşündük. Mekân olarak o dönemlerde Türkistan toprakları içinde bulunan ve günümüzde bağımsız devlet olarak bilinen Özbekistan ceditçileriyle sınırlandırmış durumdayız. Burada dikkat ettiğimiz nokta konumuzu ilgilendiren ceditçilerle özellikle de dinî düşünceleri bulunan ceditçileri seçerek onların dinî görüşünü ortaya koymaya çalıştık. Zaman bakımından Türkistan'da faaliyetleri ortaya çıkışı 1900'lı yıllardan itibaren, 1920 yılına kadarki dönemi incelemeye gayret ettik.

Biz bu çalışmamızda Özbekistan ceditçilerini esas alarak gerektiğinde diğer cumhuriyetlerdeki ceditçilere atıfta bulunarak Türkistan ceditçilerinin dinî düşüncelerini kısmen ortaya koymaya çalıştık.

Sovyetler döneminde Türkistan tarihi yeterince incelenmemiştir. Çünkü Sovyetler Birliğinin dış dünyaya kapalı olması, birçok kaynaklara ulaşmayı zorlaştırmıştı. Diğer taraftan Rus hükümetinin Türkistan Müslümanlarına baskılarından dolayı, Türkistan'la ilgili çalışmalarda ve ceditçiler hakkında 1980'li yılların sonuna kadar, yalnızca kısaca bilgi verilmiştir. Ayrıca ceditçilikle ilgili çalışma yapanların, önemli bir kısmını Türkistan

ve Rusya kökenli araştırmacılar oluşturmaktadır. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki 1991'de Türk Cumhuriyetleri bağımsızlığını kazandıktan sonra ceditçilik hareketi üzerine birtakım olumlu çalışmalar yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. Bununla birlikte ceditçilikle ilgili araştırma yapmaya yönelik ilgi ve alâka artmıştır. Türkistan ceditçileri hakkında özellikle tarihçiler, edebiyatçılar tarafından bilimsel çalışmalar yayımlanmıştır. Bu bilimsel çalışmalar ceditçilik hareketi hakkında aydınlatıcı bilgiler vermiştir.

Tez çalışmasında kullandığımız kaynaklar konusuna değinirsek, özellikle Türk lehçelerinde yayınlanan eserlerin yanı sıra Rusça eserleri ve Türkiye'de çalışılan eserler ve tezleri de inceleyerek kullanmaya çalıştık. Tezimizde özellikle Türkistan Ceditçilerinin önderleri tarafından kaleme alınan çalışmalarında dinî görüşleri incelemeyi özen gösterdik.

3. CEDİT HAREKETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI SIRASINDA TÜRKİSTAN

3.1. Çarlık Rusyası'nın Türkistan'a Girmesi

Türkistan kelimesi Farsça kökenli olup "Türk İli" anlamına gelir ve Mâverâünnehir'in doğusundaki dağlık bölge için ilk olarak İranlılar tarafından kullanmıştır. İlerleyen zamanlarda bu ad Orta Asya'daki Türklerin yaşadığı bölgeler için kullanılmıştır. Türkistan kavramı Müslüman Türkler için bir siyasî kimlik ve birlik ifadesidir. Fakat Ruslar bu kavramın dünyanın her yerindeki Türk milletleri için millî ve dinî dayanışma ruhunu andırdığı bahanesiyle, bu kavramı kullananları Panislamizm ve Pantürkizm hayranı olmakla suçladılar. Sovyet tarihçileri, coğrafyacıları ve siyasetçileri, bu bölgenin esas adının Orta Asya olduğunu iddia ettiler. Bunun yanında, bölgenin etnik ve kültürel bütünlüğünü kırmak için Kazak topraklarını da devamlı olarak Türkistan, hatta Orta Asya kavramlarının dışında tuttular. Tarih boyunca Türkistan adında bir hanlık veya devlet kurulmamıştır, ama Orta Asya'nın büyük bir bölümünü oluşturan veya tarih boyunca Türklerin anayurdu olarak kabul edilen coğrafi

bölgeye Türkistan denmiştir.[1] Biz Türkistan terimini bu anlamda kullanmaya özen göstereceğiz. Çünkü doğru olanı da budur. Orta Asya kavramını daha çok özellikle Ruslar kullanmış görünmekte, çünkü Türk veya Türkistan terimlerini silme gayreti içerisinde olmuşlardır.

Türkistan eski çağlardan beri Türklerin ana yurdu olarak bilinir ve köklü bir tarihe sahip olup, coğrafyası da geniş bir alanı kapsamaktadır. Bölge genel olarak; kuzeyde Sibirya, güneyde İran, Afganistan ve Tibet, batıda Hazar denizi ile Horasan dağları, doğuda Çin ve Moğolistan'a kadar uzanan bölge şeklinde sınırlandırılmıştır. Günümüzde Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ı kapsayan topraklar Batı Türkistan, Uygurların yaşadığı bölge de Doğu Türkistan olarak adlandırılmaktadır. Zira Türkistan coğrafyasının Rusya hakimiyeti altında kalan bölümü Batı Türkistan olarak bilinirken, Çin hakimiyeti altında kalan bölümü ise Doğu Türkistan olarak isimlendirilmektedir. XIX. yüzyılda Türkistan'ın nüfusu Doğu ve Batı olmak üzere 17 milyon civarında belirtilmiştir. Türkistan coğrafyasının yüz ölçümü 5.340.066 km2'dir. [2]

Altın Orda devletiyle Timurlu devletinin yıkılmasından sonra, o bölgede güç ve otorite Rusların eline geçmiş ve söz sahibi olmaya başlamıştır. Ruslar 1552 yılında ilk Kazan Hanlığı'nı, 1556'da Astrahan Hanlığı'nı ve Sibirya Hanlığı'nı ele geçirip bu büyük toprakların zenginliklerine sahip olmuşlardır.[3]

XVI. yüzyılda Rusya Türkistan için rakip konumuna gelmiştir. Rusya bu fırsattan faydalanarak adım adım Türkistan topraklarına doğru ilerlemeye başlamıştır. XVII. yüzyıl boyunca Rusya'dan Türkistan'a dokuz heyet gelmiştir. Onların başlıca görevleri ticarî meselelerden ibaretti. Fakat onlara Rusya'nın talimatıyla, ziyaret edilen devletin ekonomisi, askeri durumu, politikası ve komşu ülkelerle ilişkileri hakkında bilgi toplama emri verilmiştir. Esasen Rusya'dan her heyet geldiğinde samimi davranmaları Türkistan halkı tarafından şüpheyle karşılanmıştır. Fakat bu şüpheye rağmen kimsenin aklına Rusya hakkında bilgi toplamak gibi düşünce gelmemiştir. Bunun sebebi özellikle Cengiz Han

[1] Daha geniş bilgi için bkz: Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* (İstanbul: Enderun Yayınevi, 1981); Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995).
[2] Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi,* 1-2.
[3] Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi,* 29.

ve Timur döneminde, devletin önemli vazifesi olarak bilinen casusluğun gayrı ahlaki olarak kabul edilmesidir. Dolaysıyla kimse Rusya'nın amacıyla ilgilenmemiş ve ticarî münasebetin tesisi bahanesiyle Türkistan'ı istila yolları kolaylaşmıştır.[4]

Gittikçe güç kazanarak Türkistan topraklarını işgal etmeye devam eden Rusya, işgalinin gerekçesi olarak, Kalmukların devamlı Kazaklara saldırmalarını, Kazakların kendi kabileleri arasında anlaşmazlıklar yaşamasını, Hokand Hanlığı'nın göçebe Kırgız ve Kazaklardan ağır vergiler almasını öne sürmüş ve günümüz Kazakistan topraklarının geri kalan kısmını ele geçirmeye başlamıştır.[5]

Ruslar XVIII. yüzyıla gelindiğinde sürdürdüğü yayılma politikasını Türkistan Hanlıkları üzerine çevirmiş ve bölgede önceden devam eden siyasi düzensizlik ve karışıklıklar daha da çıkılmaz bir yola girmiştir. Türkistan coğrafyasına yönelmiş olan Ruslar, bu fırsattan faydalanarak istilalarının temelini hazırlamışlardır.

XIX. yüzyılda İngiltere'nin Türkistan ile ilgilenmeye başlaması, Rus hükümetini iyice telaşlandırmış ve Türkistan topraklarına ilerlemesini hızlandırmıştır. Bu bağlamda Çarlık Rusyası daha geniş bilgi edinmek için bölgeye birçok bilim adamı, elçi, asker, tüccar ve seyyahı ajan olarak göndermiş ve onların gözlemleri, verdiği bilgiler doğrultusunda işgal politikasını oluşturmuştur.[6]

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ın kuzeyinde yer alan Kazak bozkırlarının büyük bölümü Rusya tarafından işgal edilmiş durumdaydı. Türkistan'ın güney kısmında ise üç Türk devleti bulunuyordu, bunlar Buhara Emirliği, Hokand ve Hive Hanlıkları idi.

[4] Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ve Çin arasında* (Ankara: Otağ Yayınları, 1975), 41-44.
[5] Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi,* 40.
[6] Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi,* 50-55.

3.2. Buhara Hanlığının İşgali

Buhara'yı kendisine merkez seçen Muhammed Şeybanî Han, 1500'lü yıllarda Türkistan'da siyasi bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Kısa sürede siyasi birliği sağlamasıyla Türkistan'da Buhara Hanlığı siyasi bir aktör olarak ön plana çıkmıştır. Buhara Hanlığı Rusya hâkimiyeti altına girinceye kadar, Türkistan'ın önemli kısmında söz sahibi olmuş ve Rusya'nın işgaliyle birçok alanda Rusya'ya bağlı bir devlet haline gelmiştir. Buhara Hanlığının toprakları günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunmaktadır.[7]

Türkistan'da Timur devletinin mirasçısı sayılan Buhara Hanlığı'nın doğusunda Hokand Hanlığı, kuzeyinde Kazak bozkırları, batısında Karakurum çölü ve İran, güneyinde Çarcuy ve Merv şehirleri ile Amuderya'nın güney sahilleri bulunuyordu. Buhara Emirliğinde ahalinin büyük çoğunluğu Buhara ve Semerkant şehirlerinde yaşıyordu, geri kalan şehirleri Karşı, Şehrisebz, Guzar, Tirmiz, Şirabad, Hisar, Duşanbe ve Kulab idi.[8]

Buhara Hanlığında Canoğulları (1599-1785) ve Mangıtlar (1785-1920) hüküm sürmüşlerdir.[9] Canoğulları sülalesinden Ubeydullah Han (1702-1711) yönetimi güçlendirmek için çeşitli uygulamalarda bulunmuş ve bunlar da iç karışıklıklara sebep olmuştur. Bu sırada Fergana Vadisi Buhara Hanlığından ayrılarak Hokand Hanlığı olarak kurulmuştur. Canoğullarının Buhara Hanlığındaki hâkimiyeti Ebulfeyz Han'la (1712-1753) son bulmuştur.[10] Ebulfeyz Han'dan sonra, ailede başka erkek evladı olmadığı için taht Mangıtlara geçmiştir. İlk Mangıtlardan Atalık Muhammed Rahim'den (1753-1758) sonra tahta oturan Mir Masum (1784-1800) emir unvanını kullanmış ve Buhara Hanlığı yerine Buhara Emirliği ismi kullanılmaya başlanmıştır. Onun ardından ise devlet barışçı bir siyaset izleyen Emir Haydar (1800-1826) tarafından yönetilmiştir. Emir Haydar'dan

[7] Ramazan Şeşen, "Buhara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/336.
[8] Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Millî Hareketleri* (İstanbul: Rengel Kitabevi, 1945), 7.
[9] Mirza Bala, "Buhara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/768.
[10] Abdülkerim Özaydın, "Canoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 8/154-155.

sonra Nasrullah Han (1826-1860) döneminde iç karışıklıklar çıkmış ve Hive, Hokand Hanlıklarıyla mücadele etmiştir. Nasrullah Han'ın yerine Emir Muzaffer (1860-1885) geçmiştir. Buhara Emir Muzaffer döneminde Rusların işgaline maruz kalmıştır.[11]

1865 yılında Rusların Taşkent'e saldırması sırasında, yani Hokand Hanlığı ile Ruslar arasında kanlı savaş yaşanırken Buhara Emiri Muzaffer Hokand'ı işgal etti. Emir Muzaffer bencilliği nedeniyle Ruslara yardım etmiştir.[12] Böylece Hokand Hanlığı ile Buhara Hanlığının Ruslara tâbi olmasına neden olmuştur.

Rusya Taşkent'in işgalinin ardından 1865'te Buhara Emirliği ile de çatışmaya girmiş ve böylece Buhara'nın topraklarını da almaya çalışmış ve bu çatışma 1868'e kadar sürmüştür. Rusların işgale başlamasından itibaren Buhara Emirliğinde iç karışıklık ve dış siyasetteki sorunlar nedeniyle Buhara Emirliği yeterli derecede müdahale yapamamıştır. Askeri bakımdan Ruslara karşılık verecek kadar yeterli teçhizat ve donanıma sahip değildiler. Bunun yanı sıra Buhara Emiri Muzaffer'in, komutanlarının savaş sırasında söz dinlememesi ve itaatsizlikleri, Ruslar karşısında zayıf kalmalarına sebep olmuştur.[13] Türkistan Genel Askeri Valisi General K. P. Kaufmann 14 Mayıs 1868'de 3500 kişilik bir kuvvet ile harekete geçmiş ve Türkistan bölgesindeki en büyük şehir olarak bilinen Semerkand'ı ele geçirmiştir. Semerkant'ın düşmesinden sonra Rusya harekete geçerek Zerefşan ovasının büyük bir kısmını hâkimiyeti altına almıştır.[14] Buhara Kuvvetleri Haziran 1868'de ağır bir şekilde mağlup edilmiştir. Aynı yıl Türkistan Genel Valisi General K. P. Kaufman Taşkent'e gelmiş ve Buhara Emiri Kaufman'dan sulh talebinde bulunmuştur.[15] Böylece Buhara Ruslara karşı mağlubiyeti kabul etmiş ve ardından Buhara ve Rusya arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Buhara Emirliği Rusya'nın himayesine girmiştir. On iki maddeden oluşan bu antlaşma Buhara Emirliğinin çöküşüne zemin oluşturmuştur. Rus yönetiminin Buhara hâkimiyetini resmiyete dökememesinin sebebi, Rusya ile İngiltere arasındaki ilişkileri daha fazla gerginleştirmemektir. Bunun

[11] Bala, "Buhara", 6/769.
[12] Hayit, *Türkistan Rusya ve Çin arasında,* 32.
[13] Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), 88-89.
[14] Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi,* 103-110.
[15] Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875),* 278.

yanında Türkistan coğrafyasında İslam'ın önemli merkezi sayılan Buhara'yı Rusya yönetimine bağlamanın zamansal açıdan uygun bulunmaması sebebiyle, Buhara Emirliğinin sözde yönetimi Emir'e teslim edilmiştir.[16]

Buhara Hanlığı, Türkistan Hanlıkları arasında en eski ve en güçlüsüydü. Fakat Rusların Türkistan'ı işgalinde çeşitli şehirlerini kaybetmiş ve nihayet 1873 yılında Emir Muzaffer ile Türkistan Genel Valisi Kaufman arasındaki antlaşmayla Rusya'ya bağlı bir devlet haline gelmiştir.[17]

Rusya ile Buhara arasında 28 Eylül 1873'te 18 maddeden oluşan yeni bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Buhara Emirliği yeniden Rusya'nın kontrolü altına girmiştir.[18] Buhara Emirliği bu anlaşma ile Semerkant şehrini Rus hâkimiyetinin himayesine teslim etmiş ve Buhara sınırları içerisinde Rus vatandaşlarına ticari serbestlik hakkı vermiş, ayrıca dış politikada Rus kontrolü altına girmiştir.[19] Rusya'dan gelen tüccarlara veya Ruslara, Buhara sınırları içerisinde her koşulda imkânlar yaratılmış, istedikleri yerde yaşama ve mülk sahibi olabilme hakkına da sahip olmuşlardır.[20]

Buhara uzun dönemlerden beri, İslam Dünyasının önemli bir eğitim ve kültür merkezi olarak bilinirdi. Ayrıca Bahaüddin Nakşibendî tarafından kurulan Nakşibendîlik tarikatının da merkezi olması nedeniyle, bütün İslam Dünyasında Buhara-i Şerif olarak anılmaktaydı.[21] Bu tarihi ve sosyal süreç, Buhara din adamlarında güçlü bir geleneksel anlayış oluşturmuştur. Diğer taraftan Cedit hareketinin de önemli bir merkezi olduğunu söylemek mümkündür.

Türkistan'da özellikle Rus işgalinden sonra ve işgalin tesiriyle, Türkistan aydınları, uleması, orta sınıf tüccarları ve benzeri kişiler ceditçilik hareketini başlatmıştır. Türkistan'ın başka bölgeleri gibi Buhara Hanlığı da bu sürecin içine girmiştir. Bu sürecin ilerleyen dönemlerinde Rus hâkimiyetinden bir türlü kurtulamayan Buhara Hanlığının

[16] Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi,* 255.
[17] A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* (İstanbul: Emre yayınları, 2003), 73.
[18] Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2000), 163.
[19] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 74.
[20] Hamid Ziyayev, *Özbekistan Müstemleke ve Zulüm İşkencesinde* (Taşkent: Şark Neşriyat, 2006), 38.
[21] Şeşen, "Buhara", 6/363-367.

zulmüne karşı durabilmek için Buhara'da "Yaş Buharalılar" [22] adında siyasi bir oluşum kurulmuştur.

3.3. Hive Hanlığının İşgali

Hive Hanlığı ticaretin geliştiği ve ticaret merkezlerini birbirine bağlayan Harezm topraklarında kurulmuştur. Hive Hanlığı topraklarının bir bölümü Amuderya ile Kızılkum çölünü kapsamaktadır. Hive şehri Harezm bölgesinde yer aldığı için Harezm Hanlığı olarak da isimlendirilmiştir.[23]

Hive Hanlığı tarihte Türkistan'ın en eski medenî bölgelerinden birisiydi. Hanlık, 1505'e kadar Timurlular tarafından yönetilmiştir ve 1505'ten sonra Şeybani Han'ın Harezm'e düzenlediği bir sefer neticesinde hâkimiyet Şeybani Han'a geçmiştir. Şeybani Han hâkimiyeti fazla uzun sürmemiştir. Onun döneminde Şah İsmail önderliğindeki Safeviler, Harezm bölgesini ele geçirmişlerdir. Safeviler bölgede Şiî bir politika uygulamıştır, bu sebeple bölgedeki Sünniler rahatsız olmuşlardır. Bu süreç fazla uzun sürmemiştir, Şeybani soyundan gelen İlbars 1512 yılında Hive Hanlığı'nı kurmuştur. Hive Hanlığı 17. yüzyılın ortalarına kadar bazen bağımsız, bazen de Buhara Hanlığına bağlı olarak varlığını sürdüregelmiştir. Hive Hanlığında Ebulgazi Bahadır Han'ın (1644-1664) hâkimiyeti ele almasıyla hanlık tekrar eski gücüne kavuşmuştur. Tarihçi ve bilim adamı olarak bilinen Ebulgazi Bahadır Han döneminde ülkede ilim ve ticaret gelişmiştir.[24]

Ebulgazi Bahadır Han'dan sonra Hive Hanlığı'nda taht kavgaları başlamış, bu durum içeride hanlığı zayıflatırken, dışarıda Ruslar ve Farsların bölgeye kolaylıkla

[22]Yaş Buharalılar, "Türkistan'daki oluşumlardan farklı olarak Buhara Emirliğinin siyasi yapısının etkisiyle, özellikle siyasi yönde faaliyet göstermiştir. Bu oluşumların neticesinde Ceditçilik hareketi yirminci yüzyılda özellikle Buhara'da siyasi bir oluşum şekline bürünmüştür. Böylece Emirlik yönetimine karşı mücadele etmekte olan Yaş Buharalılar ile yeni bir kimlik oluşturmuştur".
[23] Dinçer Koç, "Hive (Harezm) Hanlığı", haz. Hayrunnisa Alan - İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizoğulları* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 571.
[24] Hayit, *Türkistan Rusya ve Çin arasında,* 27-29.

girebilmelerine zemin hazırlamıştır. 1711'de dönemin büyük gücü olarak bilinen Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Prut savaşı patlak vermiş ve bu sıralarda ekonomik sıkıntılar çeken Rusya gözünü Türkistan bölgesine dikmiştir. 1717 yılında Çarlık Rusya'sı Aleksandr Bekoviç Çerrasskiy komutanlığında Hive seferini başlatmıştır.[25] Hive Hanlığı'nın başında bulunan Şir Gazi Han Rus ordusuna tek bir kasabada kalmasında yeterli miktarda kaynak olmadığını söyleyerek, Bekoviç'e ordularını beş ayrı kasabaya dağıtmasını tavsiye etmiştir. Bekoviç bu karara uymuş ve Hive kuvvetleri hepsini yok etmiş ve böylece Rus ordusu mağlubiyete uğramıştır. Bu mağlubiyetten sonra XIX. yüzyıla kadar Çarlık Rusya'sı ve Hive Hanlığı arasında şiddetli bir çatışma olmamıştır.[26] Bu arada 1740 yılında İran şahı Nadir Şah Hive'yi İran'a bağlamıştır. Nadir Şah'ın ölümünden sonra ise Hive tekrar bağımsızlığını kazanmıştır. Hive'nin önemli hanlarından biri olan Muhammed Rahim Han (1806-1826) zamanında Horasan, Merv ve Kazak topraklarının bir kısmı Hive Hanlığına katılmıştır. Onun ölümünden sonra Muhammed Emin Han'ın (1846-1855) tahta geçmesine kadar ülkede karışıklıklar vuku bulmuştur. Fakat bu sırada Rusya tekrar Hive Hanlığına göz dikmiştir. III. Muhammed Rahim Han (1864-1910) zamanında, General K. Von Kaufman komutasındaki Rus ordusu harekete geçmiştir. Hive'ye dört koldan kuşatmaya çalışan Ruslar 10 Haziran 1873 yılında Hive Hanlığı'nı, Buhara Hanlığı gibi, iç işlerinde bağımsız ve dış işlerinde Çarlık hükümetine bağlı bir devlet haline getirmişlerdir. 1918'de tamamen Rus hakimiyetine giren hanlık 17 Nisan 1920'de Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti'nin kurulması ile ortadan kalkmıştır.[27]

3.4. Hokand Hanlığının İlhakı

Hokand Hanlığı Türkistan'daki diğer hanlıklara nispeten geç dönemde kurulmuş, kısa zamanda alanını genişletmiş ve gerek içeride gerek dışarıda değişik mücadelelere sahne olmuştur.

[25] Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 5/1, (2018), 96.
[26] Özkan, "Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", 106.
[27] Koç, "Hive (Harezm) Hanlığı", 603. Hayit, *Türkistan Rusya ve Çin arasında,* 100-105.

Hokand Hanlığı'nın batısında Buhara Emirliği, kuzeyinde Yedisu bölgesi, doğusunda bugünkü Doğu Türkistan, güneyinde Darvaz ve Kulab şehirleri bulunuyordu. Hanlığın merkezinde Hokand şehriyle beraber hâkimiyet sınırlarında Margilan, Özkent, Andican, Nemengan, Taşkent, Çimkent, Türkistan, Evliya-Ata, Bişkek, Suzak ve Akmescid bulunmaktaydı. Hokand Hanlığı günümüzde şehirlerinin birçoğu ve merkezi Özbekistan sınırları içerisinde, geri kalan şehirleri ise Kırgızistan ve Kazakistan devletleri sınırları içerisinde bulunmaktadır.[28]

Şah Ruh 1722 yılında Buhara Emirliği'nden ayrılarak Fergana Vadisi'ni içine alan Hokand Hanlığı'nı kurmuş, fakat Çinliler Hanlık toprakları 1738 yılında işgal etmiştir. Hokand Hanlığı tahtına Ming sülalesinde Âlim Han (1799-1808) oturmuş ve Âlim Han Hokand Hanlığı'nı Çin hâkimiyetinden kurtarmış ve Taşkent'i topraklarına katmıştır. Âlim Han bir yandan yönetimi yeniden yapılandırırken diğer yandan ticareti ve orduyu güçlendirmiştir. Âlim Han'dan sonra tahta kardeşi Ömer Han geçmiş ve dindar kişiliğiyle bilinen Ömer Han, din eğitimine önem vermiş, çok sayıda cami ve medreseler yaptırarak İslam kültürünü güçlendirmiştir. O Kırgız bozkırlarının büyük kısmını ve Türkistan'ı (Yesi) topraklarına katınca emiru'l-müminin unvanını kullanmaya başlamıştır. Fakat oğlu Muhammed Ali döneminde Buhara Emirliği Hokand'ı işgal etmiştir.[29]

Ruslar Türkistan topraklarına göz diktiği sıralar, Hokand Hanlığı iç çekişmelerden bir türlü kurtulamıyordu. Kıpçaklar Ming hanedanının saltanatına son vermek istiyorlardı. Buhara Emiri Nasrullah'ın Hokand Hanlığına bağlı toprakları fethetmesi üzerine, 1842'de Şir Ali'yi tahta getirmişler ve Şir Ali Han Fergana'yı Kırgızlar ve Kazakların yardımıyla 1845'te bağımsızlığa kavuşturmuştur. Şir Ali Kıpçaklar tarafından öldürülmüş ve yerine Şir Ali'nin üvey kardeşi Hudayar (1845-1858) geçmiştir. Hudayar Han yaşı küçük olduğundan dolayı Kıpçaklardan olan Müslümankul kendi kızıyla evlendirmiş ve atalık unvanını almıştır. Böylece Müsülmankul onun naibi olarak devleti

[28] M. Joraev vd., *Özbekiston Sovet Mustmlakaçiligi Davrida Özbekiston Yangi Tarihi II* (Taşkent: 2000), 50.
[29] W. Barthold, "Hokand", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1998), 5/553-555.

yönetmiştir. Hudayar Han üç defa tahttan indirilmiş ve tekrar Buhara Emiri tarafından Han olarak tayin edilmiştir.[30]

"1853 yılında Ruslar tarafından Hokand Hanlığı'na ait Akmescit kalesi işgal edilmiş ve Akmescit kalesinin işgalinden sonra bölgede önemli bir üs kazanan Rusya, bu tarihten itibaren Türkistan bölgesini işgal etmek için hazırlıklar içerisine girmiştir. 1860'da Rusya harekete geçerek, Tokmak ve Pişpek'i almış, 1861'de Cülek ve Yenikurgan'ı, 1864'te Türkistan'ı (Yesi), 1865'te ise Taşkent'i işgal etmesinin ardından Rusya'nın bölgede yayılması daha da hız kazanmıştır."[31] Hudayar Han'ın ikinci hanlık döneminde (1865-1875) ise Rusya ile 1868'de yapılan antlaşma gereği Hokand Hanlığı Rus hâkimiyetine girmek zorunda kalmıştır. Hokand Hanlığı'nda 1875'te gerçekleşen iç karışıklıklar taht mücadelesine dönüşmüştür. Bu duruma 1876'da Rusya müdahale etmiş ve ardından hanlığı ilhak etmiştir.[32] Böylece 1876'da Hokand Hanlığındaki halk direnişi acımasızca bastırılmış ve Hokand Hanlığının sınırlarının tamamı Rusların kontrolüne geçmiştir. 19 Şubat 1876 yılında imparator II Aleksandr'ın fermanıyla Hokand Hanlığı tamamen ilhak etmiştir.[33] Sonuç olarak bu süreçte Hokand Hanlığı Rusya'nın işgaline maruz kalarak, 1853'te Ak Mescit'i, 1865'te Taşkent'i kaybetmiştir. Ruslar Hokand Hanlığı'nı 1876'da Fergana Vilayeti olarak düzenleyip Türkistan Genel Valiliği'ne bağlayıp siyasî varlığına tamamen son vermişlerdir.

Rusya ve Hokand Hanlığı mücadelesi 20 seneden fazla devam etmiş ve sonuçta 1876 yılında Ruslar bölgenin hâkimiyetini tamamen ele geçirip, Hokand Hanlığı topraklarında Türkistan Genel Valiliğini kurmuştur. Rusya'nın Türkistan'ı işgalindeki başarısının sebebi, işgalin kararlı, sistemli ve programlı olmasıdır. Saray'a göre, Rus işgaline karşı Türkistan hanlıkların başarısız olmalarının en önemli nedeni, Türkistan'ın merkezi bir idari yapısının olmayışıdır. Diğer bir sebep ise Türkistan'ın Rusya karşısında birlik ve beraberlik sağlayamamasıdır.[34] Geriye kalan Buhara ve Hive Hanlıkları siyasi ve askeri bakımdan Türkistan Genel Valiliğince kontrol altında tutulmuştur. XX. yüzyılın

[30] Hayit, *Türkistan Rusya ve Çin arasında,* 37-38.
[31] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar* (Ankara: Gençlik Kitabevi, 2014), 349-350.
[32] Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/216.
[33] K. F. Kasımbekov, *İz İstorii Narodnıh Divijeniy v Feganie v Konse XIX-naçale XX Veka* (Taşkent: 1978), 10.
[34] Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyeti Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 280.

başlarında Buhara ve Hive Hanlıkları ülkenin iç işlerinde söz sahibiyken, dış işlerinde Rusya'ya bağlı kalmıştır.[35] Böylece Çarlık Rusya'sı Türkistan topraklarının büyük bir kısmını işgal etmiş ve istediği kadar sömürmeye ve yönetmeye devam etmiştir.

3.5. Ceditçilik Hareketinin Siyasi Arka Planı

Türkistan ceditçi önderlerinin düşüncelerini anlayabilmek için ceditçilik hareketinin arka planı veya fikirlerini incelememiz icap etmektedir. Ceditçilik hareketinin ortaya çıkmasının önemli bir siyasi arka planı bulunmaktadır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında dünya haritasında büyük değişiklikler olmuştur. Avrupalı sömürgeci devletlerin doğudaki birçok ülkelere yönelik sömürge siyaseti, Rusya'nın Türkistan topraklarını işgal etmesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı, 1881'de Fransızlar tarafından Tunus'un işgali, 1882'de İngilizlerin Mısır'a saldırması ve benzeri olaylar Avrupa ülkelerine yönelik olumsuz bir tutum uyandırmıştır. Nitekim bu olayların akıbetinde Müslüman toplumlarda "millîyetçilik", "Panislamizm" ve "Pantürkizm" gibi fikirler geniş yayılmıştır.[36]

Ceditçilik hareketi Osmanlı Devleti'nde Genç Türkler olarak ortaya çıkan fikri ve siyasi hareketten etkilenmiştir. Bu hareket içerisinde millî birlik ve İslam birliği gibi düşüncelere yer vermiştir. Genç Türkler batı düşüncesini savunuyorlardı. Türkistan Rusya'nın hâkimiyetindeyken, Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki siyasi ilişkiler ceditçilik hareketi aracılığıyla sürdürülmüştür.[37]

Türkistan'da 1885 ve 1898 yıllarında Ruslara karşı direnişlerde millî bağımsızlık için mücadele edildiği görülmektedir. Sömürge politikasına karşı 1898 yılında

[35] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 70.
[36] Ulugbek Saidov, *Eropa Marifatchiligi va Millîy Uygonish* (Taşkent: Akademik Neşriyatı, 2004), 10.
[37] Gülcennet Öztürk, "Türkistan'da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri", *İletişim Çalışmaları Dergisi,* 2/1 (Nisan 2016), 98.

Andican'da Dükçü İşan önderliğinde Andican direnişi gerçekleştirilmiştir. Andican direnişi Ruslara karşı değil, belki Çar hükümetinin özellikle sömürge politikasına karşı bir mücadeledir. Çar hükümetinin Türkistan'da uygulamaya çalıştığı devlet politikası, halkın kültürüne ve din anlayışına zıt düşüyordu. Dolayısıyla Türkistan halkı Çarlığın politikalarına uzun süre karşı gelmiş ve mücadele etmişlerdir. Bunun açık örneği Andican direnişi ve devamında etkili olan Türkistan ceditçilerinin mücadelesidir.

Begali Kasımov'a göre bağımsızlık mücadelesi için üç farklı yol göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki 1898'de Dükçü İşan önderliğinde Andican Direnişi ve Basmacılıkta görüldüğü gibi Rusya'nın hâkimiyetinden güç kullanarak kurtulmak veya savaşarak bağımsızlığı kazanmaktı. İkinci yol ise İsmail Gaspıralı ve Mahmudhoca Behbudi'nin seçtiği yol idi. Onlar Rusların yardımıyla bilime sahip çıkmak, eğitim meselesinde eksik olan haklara kavuşmak, millî duyguları canlandırmak gibi amacı vardı. Diğer taraftan işbirliği yapma yolunu seçen Münevver Kari, Avlanî ve Hamza gibi ceditçilerin amacı önce Çar memurları, sonrasında Şura hükümeti ile birlikte onların programlarına katılmak ve imkân dâhilinde bağımsızlığa ulaşmak için belli hazırlıklar yapmaktı.[38]

Türkistan'da Rus yönetiminin uyguladığı bazı siyasi ve kültürel politikalar, belli bir zaman sonra millî bir uyanışı tetiklemiştir. Bu uyanış ceditçilik hareketi olarak adlandırılmıştır. Ceditçilik hareketi XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış, XX. yüzyılın başlarında şekillenip kısa zaman içerisinde geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.[39]

Hokand Hanlığının yıkılmasıyla Rus sömürgesi ve zulmünün artması yerel halkın yaşam şartlarının iyice zorlaşması, millî ve dinî değerlerin zayıflaması, ülke zenginliklerinin işgalciler tarafından hoyratça yağmalanması ileri görüşteki aydınları duyarsız bırakmamıştır. Bunun yanı sıra milliyetçi ve vatansever aydınlar sömürgeden kurtulma ve Türkistan'ın gelişmesi için yeni arayışlara başlamışlardır. Neticede XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında ceditçiler hareketi ortaya çıkmıştır. Ceditçilerin düşünceleri farklı olmasına rağmen, onları buluşturan tek ortak nokta Türkistan'ın

[38] Begali Kasımov, *Millî Uyanış,* çev. Fatma Açık (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009), 5.
[39] Kasımov, *Millî Uyanış,* 1.

bağımsızlığına kavuşmasını istemeleridir. Bu sebeple de Türkistan ceditçilerinin Türk birliğini önemsemesi ve sömürgeye karşı çıkmasıyla da değerli bir konuma yükselmişlerdir. Türkistan ceditçileri Türkistan'da millî ve demokratik devlet anlayışını kurmak için çaba göstermiştir. Genel olarak dinî ve millî gayedeki Müslüman aydınların aynı hedefte birleşmesi daha kolay olmuştur. Fakat zor olan tarafı Türkistan'ın uyanmasından rahatsız olan Rusya hükümetinin ceditçileri sıkı takip altına almasıdır. Ceditçiler Türkistan halkının iç ve dış siyasette özgür olmasını istemiştir. Türkistan ceditçilerinin aktif faaliyet yürüttüğü merkezler Taşkent, Semerkant, Buhara ve Fergana olup, bu şehirlerde Türkistan halkının özgürlüğe kavuşması için bu zorlu süreçte ceditçiler amansız bir mücadele vermişlerdir.

3.6. Ceditçilik Hareketinin Sosyo-Ekonomik Arka Planı

Türkistan'da XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra kendi öz halkına karşı sorumluluklarını yerine getirmeyen yöneticiler, gün geçtikçe çoğalarak devam eden iç ve dış faktörlü baskıların önüne geçememişlerdir. Bu bağlamda ekonomideki rekabetin yerel üretim üzerindeki etkileri ve askeri başarısızlıkların getirmiş olduğu problemler halkın yaşam şartlarının ne kadar çetin ve zorlu geçeceğinin habercisi olmuştur. Böylece Türkistan toprakları tamamen Rus hâkimiyetine girmiş, ardından siyasi, kültürel çöküşlerle birlikte, sosyo-ekonomik çöküşlere de sahne olmuştur.

Türkistan'da Rus hâkimiyeti bazı siyasi, kültürel ve sosyo-ekonomik sıkıntılar getirmiştir. Nitekim Türkistan topraklarının Rusya tarafından işgal edilmesi, Çarlık idaresini Türkistan'ın hammaddelerine göz diken sömürgeci bir devlete dönüştürdü. Yeni ortaya çıkan ve etkisini göstermeye başlayan kapitalist düşünce, toplumdaki zor şartların neticesinde ülkede sosyal bir tepkiye neden olmuştur. Aslında ceditçi âlim ve düşünürler, her ne kadar ortak fikir ve amaçların paylaşmış gibi görünseler de, farklı sosyo-ekonomik ve entelektüel arka plana sahip oldukları için bu süreçte farklı yollar takip etmişlerdir.[40]

[40] Begali Kasımov, *Millî Uyanış: Cesaret, Marifet, Fidayilik* (Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2002), 5.

Ceditçiliğin ve benzeri fikir hareketlerinin meydana gelmesine yol açan unsurlardan bir tanesi ise dönemin şartları ve olayları olmuştur. Ceditçilik hareketinin temelinde, dönemin getirdiği yenilikler vardır.

Türkistan Çar Rusya'sı tarafından kanlı savaşlar neticesinde işgal edildikten sonra, bölge halkının sosyo-ekonomik, siyasi ve manevî hayatı olumsuz yönden değişmiştir. Türkistan Rusya'nın hammadde temin etme yerine dönüşmüş ve sonuç olarak halkın geçimi ve hayat şartları daha da zorlaşmıştır. Ruslar tarafından Türkistan halkının millî ve dinî değerlerinin çiğnenmesi, ülke zenginliklerinin halkın elinden alınması Türkistan aydınlarının bu durumdan çıkmak için yol aramalarına neden olmuştur.[41] Böylce, bu tür sıkıntıların neticesinde Türkistan ceditçileri ortaya çıkmıştır.

Ceditçilik tesadüfen veya bir anda şekillenmiş değildir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başında sosyal, kültürel ve fikri ideolojinin yükselişi ve Tatar mütefekkirlerin etkisiyle Türkistan'da ceditçilik hareketi ortaya çıkmaya başladı. Fayzulla Hocayev'in belirttiği gibi; "Demokrasi ve ticaret sermayesinin ideolojisi olan ceditçiler ilk başta usul-i cedit okulları açmak, batı eğitim sistemini uygulamak ve bölgenin bağımsızlığını talep ederek ortaya çıktılar".[42] Burada anlaşılan ceditçilik sosyal meselelere ve eğitime önem veren sosyal ve felsefî bir harekettir. Ceditçilerin esas amacı halkın kültürü ve eğitimi idi. Fakat ilerleyen zamanlarda sosyal ve siyasi durum onları daha çok siyasi yöne çevirmiştir.

Ceditçiler İslam'ı bağımsızlığın ve ilerlemenin ana kaynağı olarak görmüş, *"İslam terakkiye mani değildir"* inancını 1920'lerin başına kadar korumuşlardır. Türkistanlı tarihçi Gafarov Ceditçileri Türkistan halklarının geri kalmışlığına, eğitimsizliğine ve toplumsal sorunlarına karşı dini yenileme yoluyla çabalar arayan aydınlar olarak nitelemiştir.[43] Batı ülkelerinin teknoloji ve bilimde ilerlediği, sömürgecilik nedeniyle de

[41] Tohircon Kozokov, *XX.asr boşlarida Fargona Vodisidagi İctimoiy-Siyosiy Ahvol va Caditçilik Harakati* (Taşkent: Fanlar Akademisi Tarih Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 30.
[42] Fayzulla Hocaev, *Tanlangan asarlar, (Buhara'dagi Revolutsiya ve Orta Asyaning Millî Çegaralanişi Tarihiga Dair)* (Taşkent: 1976), 1/89.
[43] Numandcon Gafarov, *Djadidizm v Sredney Azii v kontse XIX-nachale XX vv* (Duşanbe: Tacikistan Devlet Üniversitesi, Doktora Tezi 2014), 25.

ekonomik bakımdan da güçlendiği bir dönemde ortaya çıkan ceditçilik hareketi, Türkler arasında millî bir bilinç oluşturmayı amaçlamıştır.

Türkistan'da XX. yüzyılda ceditçiler arasında Münevver Kari, Mahmudhoca Behbudi, Abdurrauf Fıtrat, Ahmet Baytursunoğlu, Abdülhamit Süleyman Çolpan, Mağcan Cumabayoğlu, Mir Yakup Dulat, Abdullah Avlani ve Sadrettin Ayni gibi pek çok isim bulunmaktadır. Bu isimler Türkistan'da ceditçilik hareketinin faaliyetlerinde mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Ceditçilik hareketinin ortaya çıkışı Kazan Tatarları arasında olmuş, akabinde Kazak Bozkırlarına ve tüm Türkistan bölgesine oradan da İslam dünyasının diğer kısımlarına yayılmıştır. Türkistan Ceditçilerinin o dönemde dile getirdiği sorunlar, günümüzde de önem arz etmektedir. Ceditçilere göre ülkenin gelişimi eğitimli gençlerin elindedir. Ceditçiler bu noktada gençleri gelişmiş ülkelere eğitim almak için yollamak, yabancı dil öğrenmek ve modern teknolojiyi geliştirmek gibi önemli meselelere dikkat çekmişlerdir.

3.7. Fikrî Arka Plan ve Geleneksel Yapı (Kadimcilik)

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başı Çarlık Rusya'sının sömürgesinden Türkistan'da birçok kesim ekonomik, siyasi ve kültürel bakımdan yıpranmıştır. Bu sebepten dolayı parçalanmış olan toplumu birleştirmek ve daha entelektüel hale getirmek için bir takım arayış içine girmişlerdir. Bu bağlamda toplumu farklı açılardan ıslah etme niyeti taşıyan yenilikçiler yani ceditçiler ortaya çıkmış ve onlara karşı ise mevcut düzeni savunan gelenekçi yani kadimciler konumlanmıştır.

İslam Tarihçisi Erşahin ceditçiler ve kadimcileri şöyle değerlendirmiştir: "Gelenekçiler çoğunluğu oluşturmaktaydı, Müslümanların değerlerini ve eğitim sisteminin olduğu gibi korunmasını savunuyorlardı. Kadimcilere nispetle taraftar olarak da azınlıkta olan ceditçiler ise geleneksel bazı değerleri değiştirmek, Müslümanların dinî anlayışında çağdaş hayatın ihtiyaçlarına cevap verebilir yorumlar kazandırmak ve eğitim

sisteminde önemli ıslahatlar yapmak taraftarı idiler."[44] Bu durum sadece Türkistan topraklarında değil İslam dünyasının birçok bölgesinde yaşanmıştır.

Ceditçiliğin ilk başta kültür ve eğitim alanında etkili olmaya başlamasıyla eski düzenin getirdiği şartlardan faydalanan bazı ulema, molla ve din adamları kendi çıkarlarına ters düşen ve başka sıradan bahanelerle ceditçilik hareketine karşı çıkmışlardır. Burada kastedilen kadimciliktir ve onlar eskiden beri var olan bir kesimdir. Onlar ceditçilerin yenilikçi ve milliyetçi fikirleri karşısında, ümmetçi ve şeriatçı düşünceleri temsil etmişlerdir.[45]

İsmail Gaspıralı'nın başlattığı eğitimin yenilenmesini isteyen, küçük bir grubun yaptığı faaliyetler, başlangıçta kadimcileri ve onların etkisi altında kalan halk tarafından şüphe ile karşılanmıştır. Özellikle 1890'lardan itibaren eğitim usulünün yenilenmesi (usul-i cedit) taraftarı olanlarla, eski usulün (usul-i kadim) muhafaza edilmesi gerektiğine inananlar arasındaki fikir ayrılığı giderek artmıştır. Öyle görünüyor ki, "ceditçi" ve "kadimci" tanımlamalarının yerleşmesi bu çatışmalar sonucunda olmuştur. Eski eğitim sisteminin devamını savunan kadimcilik tanım olarak, şeriat temeline dayalı toplumsal yapının sürdürülmesini isteyen, toplumdaki her türlü değişimin karşısına çıkan kişiler veya gruplardır.[46] Bu harekete "usul-i kadim" diye de adlandırılmıştır.

Muhafazakâr ulemadan oluşan kadimciler, ceditçilerin düşüncelerinden kuşku duymuşlar ve onların düşüncelerinin geleneksel İslam düşünce tarihinde görülen tecdit-ıslahla sınırlı kalmayıp, bireysel ve toplumsal kimliğin tamamen kaybına yol açacağını düşünmüşlerdir. Bu sebeplerden dolayı, İslam dünyasının diğer yerlerine nazaran daha ılımlı sayılabilecek ceditçi değişim çabalarına şiddetle karşı çıkmışlardır.[47]

---

[44] Seyfettin Erşahin, "Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)", *Dini Araştırmalar* 1/3 (1999), 214.
[45] Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011), 140.
[46] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 26.
[47] Seyfettin Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği* (İstanbul: Mamer Yayınları, 2021), 31.

Ceditçiler amaçlarını gerçekleştirmek için eğitim başta olmak üzere, basın-yayın ve sanata ağırlık verseler de halka ulaşmak için birçok zorlukla karşı karşıya kalmışlardır. Bu zorluklardan en önemlisi katı gelenekleri benimsemiş bir muhafazakâr toplum ve topluma hâkim olan kadimcilerin sert muhalefeti olmuştur.

O dönemdeki basın organlarının arasında da kadim ve cedit tartışması yaşanmış, Buharalı ceditçiler ile kadimciler arasında yaşanan olaylara sıkça yer vermişlerdir. Bu konu Ruslar tarafından yakından takip edilmiş ve Rus yanlısı gazetelerde kadimciler, ceditçilere karşı himaye edilmeye çalışılmıştır.[48]

Türkistan Müslümanlarında XIX. yüzyılın sonlarına kadar ilköğretim eğitimi şehirlerde medresede, köylerde ise camilerin yanında bulunan mekteplerde geleneksel yöntemlerle verilmiştir. Buralarda sadece okuma yazma ve ilmihal bilgisi öğretilmiş, ayrıca Kuran'dan bazı surelerin ezberletilmiştir. Bazı ceditçiler bu eğitim sisteminin yetersiz olduğunu ve verimsiz bir müfredata sahip olduğunu düşünerek yeni bir eğitim sistemi önermiştir. Bu kapsamda usul-i cedit adı verilen yeni bir eğitim yöntemi önermişlerdir ve bu eğitim sisteminde Batı'yı model almışlardır. Dolayısıyla Türkistan'a modern eğitimin gelmesi ceditçiler vasıtasıyla olmuştur. Gaspıralı Rusya'daki ve diğer bölgelerdeki Türklerin içinde bulunduğu geri kalmışlıktan kurtulması için öncelikle eğitim ve kültüre önem verilmesini istemiştir. Dolayısıyla ıslah çalışmalarının ilkokullardan başlatılması ve bu okullarda uygulanagelen usul-i kadimin yerine usul-i cedit eğitim sisteminin yerleştirilmesi gerektiğini savunmuştur.[49]

Ceditçilik ifadesi de yukarıda açıklanan, Türkistan'daki mevcut eğitim anlayışına bir alternatif olarak ortaya konan usul-i cedit ifadesinden doğmuştur. Özellikle de bu reformların yeni nesilleri Ruslaştıracağı endişesi taşıyan ve geleneksel eğitimi yani eski usulü (usul-i kadim) sürdürmek isteyen gelenekçi ulemanın direnişi de kadimcilik olarak adlandırılmıştır. Başlangıçta Çarlık yönetimi de Rusçanın yaygınlaştırılması amacıyla, bu kurumların ıslahı konusunda Ceditçi aydınlarla görüş birliğine sahipti. Ancak bu yenilikçi

[48] Baysun, *Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa,* 26.
[49] Taha Akyol, "Cedidcilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/211.

hareketin giderek millî bir karakter kazanmaya başladığını fark eden Rus idaresi, yenilikçilere gösterdiği müsamahayı bırakıp, daha çok kadimcileri desteklemiştir.

Ceditçiler Çarlık Rusya'nın sömürgeci politikasından kurtulmaya çalışırken, ceditçilerin karşısında Çarlık Rusya ile aynı safta yer alan kadimcilere de engel olmaya çalışmışlardır. Kadimciler ise ceditçilerin Kur'an-ı Kerim'e ve dinî kurallara aykırı davrandığını iddia etmişlerdir.[50] Ancak kadimciler bununla da yetinmeyip ceditçileri Ruslara şikâyet etmişlerdir.[51]

Buhara Emirliğindeki karışıklığın temel sorunlarından biri kadimciler ile ceditçilerin çatışması olmuştur. Ceditçilere karşı kadimciler şer'i temellere dayanan yönetim şeklinin devam etmesi konusunda ısrar etmişlerdir. Avlani'nin eserinde, 1894-1904 yılları esas alındığında yerli halk arasında eski yeni tartışmasının olduğu ve Mollaların gazete okuyanları "ceditçi" diye nitelendirdiği görülmektedir."[52] Bir değişim süreci içerisinde olan eski usul eğitim temsilcilerinin ceditçileri "dinsiz ve kâfir", ceditçilerin ise eski usul eğitim taraftarlarını "kadimci ve yobaz" olarak itham etmeleri 1910'lu yıllarda yaygınlaşmıştır.[53]

Ceditçilik hareketi başlangıçta Türkistan halklarının (bugünkü Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Tacikistan) pek ilgisini çekmemiştir. Ceditçiliğe yönelik bu ilgisizliği giderme düşüncesiyle Gaspıralı'nın 1893'te Türkistan'a yaptığı seyahatten sonra da, 1900'a kadar kayda değer hiçbir gelişme olmamıştır. Ancak 1900'dan itibaren, Türkistan'da kadimcilerin direnişlerine rağmen ceditçilik sınırlı da olsa bir gelişme göstermiştir. İlk gelişme, ilk usul-i cedit okulu Taşkent'te 1901'de ve Semerkant'ta 1903'te açılmıştır. Buna rağmen mevcut sosyal yapı ve kadimci zihniyetin gücünü koruması yüzünden, Türkistan'da ceditçilik öteki Türk ülkelerindeki kadar başarılı olamamıştır.[54] Buna karşın, her ne kadar araştırmalar kadimcilerin ceditçilere karşı tutumunun her zaman olumsuz olduğunu belirtseler de, aslında kadimciler ve

[50] Yavuz Akpınar, *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Fikri Eserler* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005), 279.
[51] İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002), 93.
[52] Kasımov, *Millî Uyanış*, 2.
[53] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 26.
[54] Akyol, "Cedidcilik", 211.

ceditçiler Türkistan'ın bağımsızlığını savunma noktasında ortak bir paydada buluşuyorlardı.

Ceditçiler basın ve yayın yoluyla Kafkasya, Kazan ve Türkistan'da geniş destekçiler bulmuş ve etki alanlarını giderek genişletmiştir.[55] Genel olarak baktığımızda yazılan kaynakların çoğu kadimcilere nispeten ceditçiler tarafından kaleme alınmış ve onlar basın ve yayın organlarını etkin bir şekilde kullanmışlardır. Dolayısıyla kadimciler hakkındaki bilgilerin çoğu ceditçilerin anlatımıyla sınırlı kalmaktadır.

Kadimci kesimler de modern iletişim vasıtalarını kısıtlı olsa da kullanmaya çalışmışlardır. Toy, düğün ve ziyafetlerde ceditçilere karşı görüş ve tepkilerini dile getirmişler, reddiyeler kaleme almışlar, Din ve Maişet[56], (1906-1918) adlı dergi vasıtasıyla görüşlerini geniş bir kesim ve coğrafyaya duyurmaya çalışmışlardır.[57]

Kadimciler hakkında ceditçiler tarafından kaleme alınan yazıların birçoğunda kadimciler aşağılayıcı sıfatlarla anılmaktadır. Örneğin, İslam'ın öz esaslarına aykırı davrandıkları Arap adetlerini, giyimlerini, Arap harflerini, Arapların eski medeniyetini kabul ettikleri, modern ilimlere ve hayat tarzına tamamıyla karşı çıktıkları dile getirilmiştir.[58]

Ceditçi ve kadimci gerginliğini doğal karşılayan Yusuf Akçura'ya göre Tatarların terakkiperver düşünce ve isteklerini ortaya koyduklarında muhafazakârların fikri konuları da belirlenmiş, böylece toplumun üst kesiminde bir bölünme ve kutuplaşma ortaya çıkmıştır.[59]

[55] Ahmet Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021), 173.
[56] Dergiyi çıkaran Veli Molla Hüseyinov (1871-1933), meşhur Tatar zengini Gani Bey'in oğlu olup Kaşgar ve Buhara medreselerinde okumuş, Orenburg'da bir medrese açmış ve yenilikçilere karşı mücadele etmeyi görev bilmiştir. Yakın zamanlara kadar iltifat edilmeyen bu dergi son yirmi senedir bazı modern araştırmacıların müracaat ettiği bir kaynak olmuştur.
[57] Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri*, 173.
[58] Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri*, 174.
[59] Yusuf Akçura, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair", *Sırat-ı Müstakim*, 2/39 (1909), 202.

BİRİNCİ BÖLÜM

CEDİTÇİLİK HAREKETİNİN DOĞUŞU, KAVRAMSAL BAKIŞ VE TEMSİLCİLERİ

1. CEDİT, ISLAH VE USUL-İ CEDİT KAVRAMLARININ TAHLİLİ

Ceditçilik XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında İdil-Ural bölgesinde ortaya çıkan ve ilerleyen süreçte Türkistan bölgesinde de önem arz eden dinî, kültürel ve siyasi bir fikrî harekettir. Ceditçilik olarak kavramsallaştırılan bu fikrî hareket, Türkistan coğrafyasında yakın dönem tarihi araştırmalarının önemli konularındandır. Genel olarak Türklerin ve İslam dünyasının o dönemde geri kalmasından dolayı, entelektüel bir tepki olarak ortaya çıkan ceditçilik hareketi, mevcut düzeni değiştirmek veya düzeltmek gibi talepleri üzerine çaba göstermişlerdir. İlerleyen süreçte ceditçilik hareketi siyasi talepler içeren bir harekete dönüşmüştür.[60]

XIX. ve XX. yüzyıllarda ceditçi, ıslahçı, marifetçi ve terakki yanlısı tabirleri hep aynı hareketin temsilcileri için kullanılagelmiştir. Bunlar içinde ceditçi veya ceditçilik tabirleri, hem dinî düşüncede, hem eğitimde yenileşmeyi savunanlar için ortak bir isim haline gelmiş ve günümüze kadar da diğerlerine nispetle daha çok kullanılmıştır. Türkistan ceditçilerinin tümünün kullandığı cedit ve ıslah kavramları, dinî düşüncedeki yenilenmenin yanında eğitimdeki yenileşmeyi de içine almaktadır.

1.1. Cedit Kavramı

Cedit kelimesinin sözlük anlamı, eskinin zıddı, yani yeni anlamına gelmektedir. Aynı kelimeden olan tecdit ise, yenilemek anlamına gelir ve bir şeyi eski haline kavuşturmaktır. Bu kelimelerin kökünden gelen müceddit veya Türkçede kullanılan

[60] *Uzbekiston Millîy Ensiklopedisi* (Taşkent: Davlat İlmiy Naşriyati, 2000), 10.

ceditçi kelimesi ise bir şeyi eski haline kavuşturan kişi için kullanılmaktadır.[61] Dolayısıyla cedit kavramı, bir şeyin bozulmuş halini düzeltmek ve eskinin belirli özelliklerini tekrar canlandırmaktır.

Cedit terimi başlangıçta Rusya'da yaşayan Müslüman Türklerde toplumsal reform ve değişim taleplerini yansıtan bir terim olarak kullanılmaya başlamıştır.[62] Türkistan'da cedit teriminin ilk defa kim tarafından ve ne zaman kullanıldığı bilinmemektedir, fakat İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da ve sonrasında Türkistan'da açmış olduğu usul-i cedit okullarıyla bağlantılı olduğu en doğru yorum olarak kabul görmüştür.[63] Aslında ceditçi tabirinin ilk defa ortaya çıkışı Gaspıralı'nın 1884'te açtığı usul-i cedit okulları ile olmuş, "usul-i cedit taraftarları" veya kısaca "ceditçiler" tanımlaması bu tarihten sonra yaygınlaşmıştır.[64] İlerleyen zamanlarda bu terim, Türkistan Müslümanlarının özgürlüklerini kazanmak için yaptığı çalışmaların, halkın hayatın her alanında düzgün bir yenileşme sağlama çabalarının adı olarak kullanılmaya başlamıştır. Begali Kasımov'a göre, bu terimin kullanılması her ne kadar maziye dayansa da, o dönemki kullanımı kelimenin asıl manasını karşılamamakta, yani yeniliği ifade etmektedir. Zira cedit kelimesi yalnızca yeni ve yenilik taraftarı anlamını değil, yeni düşünce, yeni nesil, yeni evlat ifadelerini de karşılar.[65]

Cedit veya tecdit kelimelerinin lügat manası, yenilemektir. Yenileme eskidiği için şeklini değiştirme, yani reform etme değil, aslını, ilk halini yeniden ortaya koyma demektir. Örneğin paslanma bir şeyin ilk görüntüsünü örter, hatta çirkin gösterir. Tecdit ise onun paslarını silip atmak ve ilk halindeki gibi göstermektir. Yani İslam'ın asli safiyetiyle yeniden ortaya konulmasına tecdit denir. Peygamberimiz (s.a.v.) bir hadisi şerifinde; "Allah her yüz yılda bu ümmete, dinini yenileyecek birilerini mutlaka gönderecektir" buyurmuştur. Bu hadiste "yenileyecek" kelimesinin Arapça karşılığı "tecdit" kökünden gelmektedir. Dinde tecditten söz edildiğinde yenilenmesi gereken din

[61] Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lugati,* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 2/289.
[62] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 24.
[63] Kasımov, *Millî Uyanış*, 6.
[64] Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletlerinin Öncüleri "1928 yılı Yazıları",* haz. Nejat Sefercioğlu (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 342.
[65] Kasımov, *Millî Uyanış: Cesaret, Marifet, Fidayilik,* 5.

değildir, Müslümanların din anlayışında ortaya çıkan bozulmalar ve sapmalardır. Hadiste de ümmetin din anlayışı ve uygulamalarına işaret edilmektedir.[66]

Gaspıralı Türk dünyasındaki kültürel birliğin sağlanmasının öncelikle dil birliği ile gerçekleşeceğine inanmış ve tüm çalışmalarını bu yönde ilerletmeye çalışmıştır. Bu dönemde Türk dünyası Çağatayca ve Osmanlıcayı yazı dili olarak kullanmaktaydı. Gaspıralı Türk dünyasında hem dil birliğini hem de kültür birliğini sağlamak için ortak bir yazı dili oluşturmayı planlamıştır. Bu hedefle gelişmiş bir yazı dili olan Osmanlı Türkçesini sadeleştirip yalın bir hale getirerek ortak edebi dil şeklinde yaygınlaştırma gayretinde olmuştur.[67] Gaspıralı'nın dil birliği için önemli faaliyetlerinden biri de Tercüman gazetesi olduğunu tekrar belirtmek yerinde olacaktır. Bu gazetenin Balkanlardan Çin'e kadar olan geniş bir Türk okuyucu kitlesi bulunmaktadır.

Allworth'a göre ceditçiler, XX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Buhara, Hive ve Türkistan'ın diğer bölgelerinde etkili olmaya başlamışlardır. Bu bağlamda Türkistan'ın epey zamandır içinde olduğu sosyal ve kültürel geriliğe son vermeyi, halka yeni bir yön vermeyi hedeflemişlerdir. Bu gayelerini gerçekleştirebilmek için eğitim reformu, tarih yazıcılığı, edebiyat, basın, yayın ve tiyatro gibi vasıtaları kullanmışlardır.[68] Adeb Khalid'e göre ceditçiler kavramının tanımı şöyledir: "modern iletişim araçları ve sosyalleşmenin yeni biçimleriyle, Müslüman toplumun reform hareketlerinde yer alan kimselerdir".[69]

Ceditçilik XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Kırım'da ve Türkistan'da yaşayan Türk kökenli halkların en önemli fikir hareketi olarak bilinmesine rağmen, farklı dönemlerde değişik ilim adamlarınca farklı şekillerde algılanmıştır. "Ceditçiler"

[66] Hayrettin Karaman, *İslam Hareket Öncüleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 1/8.
[67] İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri 2 Fikri Eserleri,* haz. Yavuz Akpınar (İstanbul: Ötüken Neşiriyat, 2008), 53.
[68] Edward A. Allworth, *The Modern Uzbeks: Form the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History* (Stanford, 1990), 121.
[69] Adep Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia* (PhD Maddison, 1993), 137.

denildiğinde çoğu zaman Rusya ve Türkistan Türkleri arasında yeniliğe açık ve yenilik taraftarı aydınlar kastedilmektedir. Bu aydınlar Batı'daki gelişmelerden az çok haberdardır ve kendi toplumlarındaki gerilikten rahatsızlık duyarak bu durumu değiştirmek için yoğun bir gayret içinde bulunmaktadır. Fakat bu tanım geneldir ve bazen yetersiz kalmaktadır.

Ceditçilik hareketinin hangi tarihte başladığı konusunda tam bir görüş birliği yoktur. Bazı yazarlar 1884 öncesinde yaşamış aydınları da "ceditçi" olarak değerlendirmektedirler. Ahmet Kanlıdere ceditçilik hareketinin başlangıcını şöyle ifade eder: "eğitimi modernleştirme çabaları anlamında ceditçiliğin köklerini çeyrek asır kadar daha önceye götüren ve 1860'larda Hüseyin Feyzhanov'un (1821-66) medreselerin ıslahı konusundaki projesine dayandıran araştırmacılar vardır. Ancak, bundan daha da geriye gidilerek Abdunnasır Kursavî (1771-1812) ve Şihabeddin Mercanî (1818-89) gibi ıslahçı ulemânın da ceditçi şemsiyesi altına alınmıştır. Mercanî medreselerdeki ders usullerini eleştiriyor ve ıslahatın gerekliliğini savunuyordu fakat bunu geleneksel İslamî söylem içinde yapıyordu. Dolayısıyla bu iki ıslahçı âlimin getirdiği eleştiriler ceditçilikten ziyade, dinî ıslahat veya tecdit hareketi çerçevesinde düşünülmelidir."[70]

1.2. Islah Kavramı

Islah kelimesi fesadın zıddı yani düzeltmek kusur ve noksanını gidermek ve bozuk yerleri kemale kavuşturmak gibi anlamlar barındırmaktadır.[71] Islah genel olarak "düzeltmek, daha da iyi hale getirmek" anlamında kullanılır. Batı dillerindeki reform kavramına tekabül eder. Çağdaş İslamî literatürde ise, daha ziyade Reşîd Rızâ (ö. 1935) ve Muhammed Abduh'un (ö. 1905) öncülüğünü yaptığı dinî düşünce akımında sistematik anlamını kazanmış olan temel terimlerden biri sayılır. Islah Kur'an-

[70] Ahmet Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünde", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 2/1 (2004), 152.
[71] Kadri, *Türk Lugati,* 323-325.

ı Kerim'de isim ve fiil kalıplarıyla geçtiği kırk âyette "kendisini veya insanlar arasındaki ilişkileri düzeltmek; barışmak ve barıştırmak"[72] anlamlarında kullanılmıştır.

Islahçı modern dönem düşünürleri, gelen peygamberleri ıslahçı olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda "Kur'an'da hayatları örnek olarak zikredilen ıslahçı peygamberlerin ve özellikle de Hz. Muhammed'in izinde oldukları iddiasındadırlar. Modern ıslahçı akımın öncüleri, geliştirmek istedikleri fikrî hareketin ilkeleri itibariyle Kur'an'dan kaynaklandığı ve İslam tarihi boyunca belli bir geleneğe sahip olduğu düşüncesindeydiler. Bu temel yaklaşıma göre yeryüzünde İslam'ın Kur'an ve Sünnet denilen iki temel kaynakta ifadesini bulmuş kural ve değerlerini yerleşik kılma çabası var oldukça ıslahçı tavır da var olmaya devam edecektir. Modern ıslah tasavvuru çağımızda İslamî değerleri yeniden ihya amacına yönelik olup Kur'ân-ı Kerîm'in "iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma" (Âl-i İmrân 3/104, 110) prensibine dayanmaktadır. Islahçı tavrı gerekli kılan bu prensip söz konusu akımın öncüleri tarafından sık sık bu bağlamda değerlendirilmiştir."[73]

1.3. Usul-i Cedit Kavramı

Usul-i cedit, kelime olarak "yeni metod" anlamına gelmektedir ve ceditçilerin önerdiği yeni eğitim sistemine işaret etmektedir. Türkistan bölgesinde uzun yıllar boyunca mektep ve medreselerde geleneksel İslamî eğitim verilmiştir.[74] Ancak bu geleneksel İslamî eğitim usulü artık çağın gereklerini karşılamamış ve modern hayata uyum sağlayamamıştır. Ceditçiler özellikle cedit hareketinin ortaya çıkışı ve yayılışı ile eğitim alanındaki eksiklerini hemen fark etmişlerdir. Bu eksiklikleri giderme çabası içinde ise eski usul eğitim veren mektep ve medreselerin ıslah edilmesi gerektiğini, çağın gereklerine göre yenilenmesini, sadece geleneksel İslamî eğitimin değil farklı ilimlerin de öğretilmesi gerektiğini savunmuşlar ve bunun için canla başla mücadele etmişlerdir. Usul-i cedit terimi de bu şekilde ortaya çıkmış ve kullanılmıştır.

---

[72] bkz. el-Bakara 2/228; el-En'âm 6/48; el-Hucurât 49/9-10).
[73] Ali Merad, "Islah" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/167.
[74] Akyol, "Cedidcilik", 211.

Yeni fikirler ileri sürüp neşriyat faaliyetleri başlatanlar, doğrudan dinî medreseleri bitirenler arasından değil, bu medreseleri bitirdikten sonra Rus okullarında tahsil görmüş veya Rus ve Osmanlı ediplerinin eserlerini okumuş olanlardan çıkmıştır. Özellikle Gaspıralı'nın, hareketinin eğitimde yenileşme ile ilgili zaten var olan boyutunun "usul-i cedit" ismiyle şöhret bulmasında ve bu metodun İdil- Ural bölgesinin her tarafına yayılmasında büyük emeği olmuştur. Gaspıralı ile birlikte usul-i cedit mektepleri ses metoduyla daha kısa zamanda okuma yazma öğreten okullar haline gelmiştir.[75]

Yusuf Akçura "usul-i cedit" tabirinin Osmanlı Türklerinden alındığını, zira bu tabirin İstanbul'da kullanılmakta olduğunu belirtmiştir. İlk başta sadece eğitim ve terbiye anlamında kullanılmakla birlikte, kelime zamanla yaygınlık kazanarak tüm hayat tarzını ifade etmeye başlamıştır. Akçura "usul-i cedit"in gerçek anlamını Batı ilmini, eğitim usulünü ve yaşayış tarzını benimsemek olarak görür.[76]

İsmail Gaspıralı tüm Rusya Müslümanları arasında açtığı usul-i cedit okullarının kurucusu olarak bilinir. Eğitimde yenileşme veya diğer bir Batı tabiriyle eğitim reformuyla ilgili bir kavram olan usul-i cedit, önceleri Osmanlı ıslahat hareketleri çerçevesinde kullanılmıştır. Daha sonra Gaspıralı ile birlikte önce Kırım'da daha sonra bütün Rusya Müslümanları arasında birçok taraftar kazanmıştır.[77] Usul-i cedit okulları sayesinde, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rusya ile Türkistan bölgesi arasındaki ticari ilişkiler büyük bir gelişme göstermiştir. Tatar tüccarlarının desteğiyle birlikte bu okullar kısa bir süre içerisinde yayılmış ve Türkistan'ın tüm şehirlerinde kurulmuştur. Etkileri hızla yayılan bu okullar Rusya idaresindeki Rus yerli okullarıyla da rekabet etmeye başlamıştır.[78]

[75] Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)* 40.
[76] Yusuf Akçura, *Türk Yılı:1928* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1928), 342.
[77] Rafael Muhammeddin, *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Türk Dünyası Vakfı, 1998), 35.
[78] Hisao Komatsu, "Üç Ceditçi ve Değişen Dünya", Osman Hoca Anısına incelemeler, haz. Timur Kocaoğlu, (Sota, Harlem, 2001), 302.

2. TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİNİN BESLENDİĞİ KAYNAKLAR

Türklerin ata yurdu olan Türkistan asırlar boyunca kültürel, siyasi, ekonomi, dinî ve fikri yönlerden insanları aydınlatmıştır. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren başlayan durgunluk dönemi Türkistan coğrafyasının sömürülmesine ve gerilemesine neden olmuştur. XIX. yüzyıldan bu durumdan kurtulma arayışına giren ceditçiler, bazı iç ve Osmanlı, Mısır, Avrupa ve Rusya gibi dış kaynaklardan ve etkenlerden etkilenmiştir.

2.1. İç Kaynaklar

Türkistan ceditçileri için esas kaynak olan, bölgenin kültürel, ekonomik ve tarihi şartlarıdır. Ceditçiler özellikle İslam içerikli ıslahat mirasından yararlanmıştır. Bunun yanında Çarlık döneminde yürütülen baskıcı Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikası neticesinde, Türkistan aydınları arasında ceditçilik hareketi ortaya çıkmıştır. Çarlık Rusya'sı Türkistan'daki eğitim kurumlarını bir devlet politikası olarak ilk basamakta kapatma ve yıkma yoluna girmiştir. Daha sonra kapitalist ekonominin ortaya çıkardığı küçük mahalli sanayi ve zenginlerin maddi desteğini keserek, yüzyıllardan beri ayakta kalmış olan bu eğitim kurumlarının kendiliğinden yok olmasını bekleme politikası izlemiştir.[79] Rus hükümetinin Türkistan Müslümanlarına karşı izlediği bu politikaların ceditçilerin ortaya çıkmasında ve düşüncelerinin oluşmasında etkisi olduğunu söylemek mümkündür.

Adeep Khalid de *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia* adlı tezinde Türkistan Ceditçiliğinin kökenlerini dış tesirlere Tatar ve Osmanlı etkilerine

[79] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği,* 34.

dayandıran tezlere karşı çıkmış, Türkistanlı aydınların kendi kültürel dinamiklerinden faydalandıklarını ileri sürmüştür.[80]

2.2. Dış Kaynaklar

XIX. yüzyılda İslam dünyasında yaşananlar, özellikle Osmanlı/Türkiye, Mısır, İran, Afganistan ve Hindistan gibi ülkelerden gelen fikirler Türkistan ceditçilerini etkilemiştir.

Bu hareketin ortaya çıkmasında etkisi büyük olan politikalardan biri, XIX. ve XX. yüzyıla gelindiğinde bilim, teknik ve sanayi açısından geri kalmış bu ülkelerin İngiltere, Almanya, Fransa, ABD, İtalya, Japon, İspanya, Portekiz ve Rusya gibi devletler tarafından işgal edilmesidir. Müslüman halk bu zulüm neticesinde ciddi zorluklarla karşı karşıya gelmişlerdir. Bunun akıbetinde halk uyanmaya başlamış ve millî özgürlük hareketi olarak ceditçilik ortaya çıkmıştır. Cemalleddin Efgâni (1839-1897), Muhammed Abduh (1848-1905) gibi âlimler emperyalistlere karşı görüşleriyle ceditçilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Onların görüşleri Batı Müslümanları tarafından da olumlu karşılanmış ve XIX. yüzyılın sonlarında Müslüman düşünürlerinin bakış açılarının şekillenmesinde büyük etkisi olmuştur. Efgâni ve Muhammed Abduh dinî ıslahatta, toplumsal ve siyasi faaliyetlerde Müslümanların sömürgeci politikası karşısında birleşmelerini istemişlerdir.[81]

Türkistan ceditçilik düşüncesi Tatar ceditçilerinden, Osmanlı'daki ve Mısır'da ortaya çıkan ıslahçı hareketlerden Avrupa ve Rusya'daki gelişmeler ve ıslahat hareketlerinden etkilenmiştir. Özellikle Behbudi'nin 1900-1914 Suudi Arabistan, Mısır

[80] Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central,* 101.
[81] İ. Hakimov, *Dcamal ad-Din al-Afgani ego antikolonialnye vzglyadı i deyatelnost (1839-1897),* (Doktora Tezi), 1971, s. 8.

ve Türkiye'de bulunması, Fıtrat'ın Türkiye'de eğitim alması ve olaylara şahit olması da Türkistan'da ceditçilik hareketinin ortaya çıkması ve gelişmesinde etkili olmuştur.

2.2.1. Tatar Ceditçileri

XIX. yüzyılda Tatar uyanışı sadece iktisadi alanda kalmayıp din ve kültürü de kapsamıştı. Rusya'daki Tatar Müslümanlarının cehalet ve taassuptan dolayı Rus sömürüsüne maruz kaldığını düşünen bazı Tatar aydınları, bu problemi çözmek için çeşitli arayışlar içine girmişlerdir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kazan Tatarlarında görülmeye başlayan ceditçilik hareketi mensupları her alanın ve özellikle İslam'ın ve mevcut geleneğin, yaşadıkları coğrafya ve zaman dilimine göre yeniden değerlendirilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Türkistan'da ceditçilik hareketinin nasıl geliştiğini anlamamız için önce ceditçiliğin ortaya çıkmasına neden olan şartlara göz atmak gerekmektedir. Rusya'daki Rus okullarında zamanın şartlarına uygun eğitim verilirken, Kazan Türklerinin okullarında ise her şeyden önce din bilgisine önem verilmiştir. Ancak bir süre sonra mevcut düzen daha fazla sürdürülemeyince, eksikliklerin giderilmesi için ceditçiler tarafından adımlar atılmaya başlamıştır.[82] Kazan Tatarları arasında ıslahat düşüncesi olarak ortaya çıkan uyanış hareketi, 1884'te Kırım'lı İsmail Gaspıralı'nın usul-i cedit (yeni usul) adında eğitim sistemini hayata geçirmesiyle gelişmiştir. Türkistan halkı ile aynı dili konuşan Tatar Türkleri, bölgeye cedit fikirlerini taşımış ve oranın gelişmesine ve değişmesine katkı sağlamışlardır. Dolayısıyla da Türkistanlılar için ceditçiliğin kaynaklarından birinin de Tatar Türkleri olduğu söylenebilir. Nitekim Buhara ceditçilerinin önderlerinden olan

[82] Akdes Nimet Kurat,"Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 24/3-4 (1996), 113.

Sadreddin Ayni de "Bize şu kadarı malumdu ki, yeni usul'ün kaynağı Tataristan'dı" demektedir.[83]

Ceditçilik ortaya çıktığı coğrafyaya göre değişik özellikler göstermiştir. Bu harekete büyük oranda Tatar Türkleri öncülük etmiştir. Bunun temel nedeni de Kazan Tatarlarının coğrafî konum olarak Batı'ya daha yakın olmaları ve onların İstanbul, Hindistan ve Mısır gibi ülkelerde ortaya çıkan dinî reformcu ve modernist hareketlere de daha fazla açık olmalarıdır. Diğer bölgelerden farklı olarak, Kazan Tatarları arasındaki harekette güçlü bir dinî ıslahçı çizgi vardır. Azeri ve Kazak Türkleri arasındaki yenileşmede ise Rus tesiri ve modernist eğilim daha ağır basmaktadır. Buhara Hanlığı ise XIX. yüzyılda neredeyse dış dünyadan soyutlanmış gibiydi ve Batı'ya coğrafî olarak uzaktı ve buradan geçen geleneksel ticaret yollarının da eskisi gibi etkisinin olmaması, dünyadaki gelişmelerin gerisinde kalmasına sebep olmuştur. Zikredilen etkenler neticesinde Türkistan Ceditçilik hareketin 1900'lu yıllarda ortaya çıkmasında Tatar Türklerinin tesiri olmuştur.[84] 1880'lı yıllardan itibaren Tatar ceditçilerinde başlayan eğitimde yenileşme anlayışı dinî düşüncedeki yenilikçi hareketlerle iyice bütünleşmiştir. İdil-Ural ceditçiliğindeki güçlü dinî ıslahçı söylemin aksine, Türkistan ceditçilerinin yazılarında teolojik tartışmaların ise pek yer almaması da dikkati çekmektedir.[85]

Gaspıralı hakkında yazılmış çok sayıda eser bulunmaktadır. O Türk dünyasındaki geriliğin, bölünmüşlüğün, mezhepsel parçalanmışlığın ve ümitsizliğin temel sebebinin eğitimsizlik olduğunu birçok yazısında ifade etmiştir. Gaspıralı yaşadığı dönemde geri kalmışlıktan kurtulmanın, basın-yayın faaliyetleriyle şekilleneceğini görebilmiş ve bütün ömrünü bu alanda faaliyetler yürütmek ile geçirmiştir. Ancak Gaspıralı hayatı boyunca "dinsiz", "gavur", gibi suçlamalara maruz kalmıştır. Ders aralarında zil çaldırarak bildirdiği için çan çaldırmakla suçlanmıştır. O okullarda sıralar, tahtalar kullanılmasını ve kız çocuklarının da okutulmasını istemiş ve aynı zamanda Türk topluluklarının dil

[83] Sadriddin Ayni, *Buhoro inqilobi tarihi uchun materiallar asarlar* (Taşkent: Özbekiston Davlat Badiiyadabiyot Neşriyatı, 1963), 1/ 201.
[84] Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünde", 154.
[85] Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia,* 100.

birliği, fikir birliği ve iş birliği içerisinde olmaları için çabalamış, dil, alfabe, mezhep, coğrafya gibi gerekçelerle paramparça olmuş Türk toplumunu aynı alfabe altında toplamak istemiştir.[86] Gaspıralı'nın bu düşünceleri ve yayımladığı Tercüman gazetesi, Kazan'da ceditçilik hareketinin savunan yayınların da etkisiyle, Türkistan'da ceditçiliğin gelişmesine katkısı büyüktür.

Türkistan ceditçisi olarak bilinen Hacı Müin, Türkistan ceditçilerinin liderlerinden Mahmudhoca Behbudi'nin düşüncelerinin şekillenmesinin doğrudan Tercüman gazetesi ve Gaspıralı'nın eserleri vasıtasıyla olduğunu söylemektedir. O Müslümanların durumunu anlamak için Gaspıralı'nın kilit faktör olduğunu ifade etmiştir.[87] Gaspıralı ve Behbudi'nin arasındaki pratik işbirliğinin bu döneme dayandığı söylenebilir. Tercüman gazetesinde Türkistan bölgesine dikkat çekilerek ülkede Türkçenin yayılmasına ve usul-i cedit çatısı altında okullar açılmasına hizmet edildiği görülmektedir. Behbudi'ye göre Türkistan'da Tercüman ve Gaspıralı'nın çalışmalarının Türkistan ceditçi hareketinin oluşmasında büyük bir etkisi olmuştur. Eğer Gaspıralı olmasaydı, Türkistan ceditçiler hareketi daha geç bir dönemde başlar ve marifet, matbuat, edebiyat ve tiyatro alanlarının bu kadar hızlı gelişmesi mümkün olmazdı.

Rusya Müslümanları arasında çok kısa zamanda büyük gelişmeler kaydeden ceditçilik hareketinin kurucusu Gaspıralı'nın ve Rusya Müslümanlarının millî uyanışında önemli rolü bulunan Tercüman dergisinin etkisi büyüktür. O, Türk-İslam dünyasındaki felaketlerin cehaletten kaynaklandığını düşünerek, bu felaketten kurtarmak için usul-i cedit okullarını var gücüyle Türk- İslam ülkelerine yaymaya çalışmıştır. Onun etkili silahı Tercüman dergisi idi.[88] Tercüman dergisinin Türkistan halkı için ehemmiyeti büyüktür. Çünkü o dönemin gençlerini millî uyanış ruhunu terbiye etmiş ve onları marifet ve medeniyet açısından geliştirmiştir. Böylece Gaspıralı'nın dergisi Türkistan halkı arasında büyük bir itibar ve şöhret kazanmıştır.

---

[86] Recai Coşkun, "20. Yüzyılın Türk Aydınlanması: Türkiye'deki Turan ve Turan'daki Türkiye", *Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi,* 3/17 (Ekim 2012), 47-49.
[87] Hacı Müin, "Mahmudhoca Behbudi", *Uçkun,* No. 1, 1923.
[88] Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875),* 45.

Gaspıralı'dan etkilenen Behbudi birçok ülke gezmiş, Rusya'yı dolaşmış ve Tatarların fikirlerini incelemiştir. Behbudi Türkistan ceditçileri arasında Gaspıralı ile olan güçlü bağları ve Tercüman dergisine aktif katılımıyla tanınır. Gazetede onun adıyla ilgili 34 makale ve haber yer almıştır. Tercüman'ın Türkistan'daki etkisi, cedit adı altında ıslah edilerek açılan okullarda Türkçeyi öğretmesi ve Türkistan'da Türkçenin yayılmasına hizmet etmesi şeklinde görülebilir. Bu durum Behbudi için de geçerlidir. Behbudi'ye göre Tercüman ve Gaspıralı'nın çalışmaları Türkistan üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Behbudi, "Türkistan'daki tüm öğretmen ve devlet adamlarının Tercüman dergisiyle, Türkçesini geliştirdiklerini ve onu aracılığıyla çeyrek asırdır "modern yeni edebiyat" ve "kültürel ihtiyaçlar" ile tanışabildiklerini" belirtmiştir.[89] Tercüman ve Vakit gazetelerini okumak için tercih edenler çoğalmış ve özellikle Türkistan aydınları üzerinde etkili olmuştur. Medrese talebeleri ve tüccarlar arasında gazete ve dergi okuyanların çoğalmasıyla birlikte gençler bilinçlenmiş, dünyaya ve vatanlarına bakışları değişmiştir.

Türkolog Vambery'ye göre Rusya Müslümanlarının yenileşme alanında yakalamış olduğu başarı, Türkiye ve Hindistan ile kıyaslanamayacak kadar öndedir. Başta modern eğitim yolundaki talepleri oldukça dikkat çekici ve takdire şayandır. Vambery bu gelişmeleri ve matbuat alanında görülen canlanmayı da, Rusya Müslümanlarının uzun zamandır içerisinde bulundukları ağır uykudan bir uyanış olarak yorumlamıştır. Ayrıca bütün bu yenileşme çabasında, Rusya Müslümanlarının demokrasiyi öne çıkarması da Vambery açısından büyük bir gelişme olarak kaydedilmiştir.[90]

Müslümanların kültürel yalnızlıklarının sona ermesi için Orta Çağ psikolojisinden sıyrılması ve çağdaş kültürü kabul etmesi gerektiğine dikkat çeken Gaspıralı, Müslüman kadınlarının özgürleşmesi gerektiğini de savunmuştur. Bütün bu fikirlerin yanı sıra, Türklerin dil bakımından da birliğini savunmuş ve Osmanlı Türkçesinin kullanılması gerektiğini ifade etmiştir. Türkler arasında Müslüman kültürünün korunması ve Müslüman okullarında Osmanlı Türkçesinin okutulması gerektiğini savunan Gaspıralı, Hz. Muhammed'in öğretilerinin ve İslam kültürünün dili olan Arapçanın da öğretilmesi gerektiğine dikkat çekişmiştir. Fakat Gaspıralı dinî ve dünyevî eğitimin İstanbul'dan

[89] Mahmudhoca Behbudi, "Türkistan'da okul dili", *Tercüman,* No. 21, 1909.
[90] Gatin Askar Aleksandroviç, *Fatih Karimi Pedagogiçeskaya i Obşestvenno-Politiçeskaya Deyatelnost* (Kazan: 2008), 55-57.

getirilecek Osmanlı Türkçesiyle yazılmış kitaplar vasıtasıyla yapılması gerektiğini savunup, Arapça ve Farsça yazılmış ders kitaplarının kullanımını azaltılmasını istemiştir.[91] Tatar ceditçilik hareketinin öncülerinin batıya olan yakınlıklarının yanı sıra İstanbul, Hindistan ve Mısır'da ortaya çıkan modernist hareketlerden de bir noktaya kadar etkilendiği görülmektedir.

İdil-Ural bölgesinde ceditçiliğin ilk tohumlarını atan Şehâbeddin Mercanî ve Abdünnasîr Kursavî gibi Tatar reformcuların bu sahadan etkilendiğini görmek mümkündür. Yenilikçi fikirlerin İdil-Ural, Türkistan bölgelerinde, Osmanlı ve Hindistan gibi geniş coğrafyalara yayılması ve toplumu etkilemesi, İslamî reform şeklinde ortaya çıksa da ilerleyen zamanlarda kültür ve eğitimle ilgili harekete dönüşmüş ve 1905 ihtilaldan sonra da siyasileşmiştir.[92]

Rusların işgaliyle Türkistan Türkleri de bunalımdan çıkış yolları aramışlar, ilk olarak Kazan Tatarları arasında ıslahat düşüncesi olarak ortaya çıkan ceditçilik akımını ilham kaynağı olarak görmüşlerdir. Ruslar, XX. yüzyıl başına kadar Türkistan halkını ceditçilikten uzak tutmaya çalışmışlardır. Ancak Türkistan halkı ile aynı dili konuşan Tatarlar siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatının değişmesi için önemli katkılarda bulunmuşlardır.

2.2.2. Osmanlı Islahat Hareketi

XX. yüzyıl başında, Osmanlı, Türkistanlı ve Rusyalı Tatar aydınlar arasında yoğun kültürel ilişkiler olmuştur. Ceditçilik hareketinin bir başka kaynağı Osmanlı ıslahatlarıdır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan itibaren ortaya çıkan gelişmeler, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Batı'da yazılan eserlerin Türkçe'ye çevrilmesi, daha sonraki dönemlerde açılan üniversiteler gibi gelişmeler ceditçilerin ilgi sahasındadır. Osmanlı

[91] İbrahim Konçak, "Ceditçilik Hareketi ve Türkistan Osmanlı Devleti İlişkileri", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi,* 2/1 (2013) 111.
[92] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 26-35.

düşüncesinin, dinî ıslah konusunda Türkistan bölgesindeki düşünce hareketlerine kısmi bir etkisi söz konusudur.

XX. yüzyıl başlarında İstanbul'da basılan çok sayıda kitap bölgeye ulaşıyor ve Buhara kitapçı dükkânlarında okuyucuyla buluşuyordu. Bu süreçte İstanbul'da Mehmet Âkif Ersoy (ö. 1936) ve Eşref Edip Fergan (ö. 1971) tarafından çıkarılan *Sırât-ı Müstakîm* dergisinin büyük katkısı olmuştur. Kendisi de ceditçi olan ve sorularında cedit hareketi tarihini yazan Sadreddin Ayni (ö. 1954) bu duruma şöyle değinmektedir:[93] "Türkiye'de inkılâptan sonra neşredilen Sırât-ı Müstakîm dergisini mütalaa etmeye muvaffak olduk. İşbu yayın dinî, ilmi, içtimai, siyasi ve edebi bir yayın olup, merkez hilafetinin en büyük ve ulu kişilerinin iştirakiyle çıkarıldı. Bu yayında siyasi ve içtimai inkılâplar ayet ve hadislerle tetkik edilerek yazıldığından, bizim fikrimizde de esas değişimler yaşandı".[94]

Osmanlı ve Türkistan Müslümanları arasında XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak XIX. yüzyıl boyunca yoğunlaşarak en üst düzeye ulaşan bir bağ ve ilişki olduğu bilinmektedir. Başlangıçta bu ilişkiler etnik bağlamdan ziyade Müslümanlık zemininde gelişmekteydi. Türkistan ve Rusya'dan yola çıkan hacılar İstanbul'a gelmekte ve İmparatorluğun topraklarında dolaşmakta idiler. Aynı dönemde Türkoloji ilminin doğması ve bunun Osmanlı aydınlarını etkilemesi sayesinde bu ilişkiler etnik boyuta da taşınmıştır. Türkiye'de Türkistan Türklerine karşı ilgi özellikle II. Meşrutiyet döneminde yoğunlaşmıştır. Öte yandan, Rusların Türkistan aydınları üzerinde baskıcı bir politikaya yönelmesi, Türkiye'de ise II. Meşrutiyet ile birlikte gelen hürriyet havası Türkistanlı Türk kökenli aydınları İstanbul'a çekmiştir. Basın ve yayın faaliyetlerinin artması da bu yakınlaşmayı arttırmış, karşılıklı etkileşimlere zemin hazırlamıştır. Jön Türklerin sıcak karşıladığı bu ceditçi ve Türkçü aydınların faaliyetleri sayesinde göçmen dernekleri kurulmuş, Türkistan halklarının ilgisini gösteren, eğitimin ıslahı, milliyet bilinci ve kadın hakları gibi konular üzerinde yoğunlaşan dergiler çıkarılmaya başlanmıştır.[95] Türk-İslam âleminin genel olarak içinde bu durum, Türkiye'deki reformist hareketlerle değişmeye başlayacaktır. Genç Türkler, İslam âleminde serbest düşüncenin öncüleri oldular. Onlar Müslümanların terakkisine mani olan cehalet ve ayrılıklara karşı mücadele ettiler.

[93] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği,* 35.
[94] Sadreddin Ayni, *Asarlar, (8 ciltlik)* (Taşkent: 1963), 1/184.
[95] Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünde", 160.

Usul-i cedit eğitim sisteminin başta gelen temsilcisi İsmail Gaspıralı eğitim ve öğretim amacıyla bulunduğu İstanbul'da Genç Türklerden eğitim sistemini tanıma imkânı bulmuştur.[96] Osmanlı Devletinde aydınlar arasında ortaya çıkmış olan Jön Türkler Hareketi ve İttihat Terakkî ile Buhara'da kurulan gizli cemiyetlerin üyeleri İstanbul'da yaptıkları çalışmalar esnasında tanışmıştır.[97] Bu cemiyetler Türkistanlı aydınları derinden etkilemiş ve ana yurtları Türkistan'a dönüş yapan ceditçiler edindikleri fikirleri buralara götürmüşlerdir.[98] Türkistan ceditçileri Genç Türkler gibi faaliyet yapmak istemiştir. Bu bağlamda Türkistan halkına siyasi özgürlük getirmeye gayret etmişlerdir. Ceditçiler halkın içinde öne çıkmak için siyasi ve dinî esaslara dayanarak da etkili olmaya çalışmışlardır. Ceditçilerin bu çabaları çoğunlukla gençler tarafından destek ve kabul görmüş, yaşlılar tarafından ise şüpheyle karşılanmıştır.[99] Bu veriler Osmanlı döneminde Genç Türklerin, Rusya ve Türkistan Türkleri arasında ceditçilik düşüncesi oluşmasında önemli etkileri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bu etkileşim yalnızca Osmanlıdan gelen aydınlarla sınırlı kalmamış sonrasında da Osmanlı topraklarına öğrenciler gönderilmiştir.

Türkistan ceditçileri *Buhara Tamim-i Neşr-i Maarif* ve *Turan Neşr-i maarif* cemiyetleri kurmuşlar ve bu cemiyetler vasıtasıyla İstanbul'a öğrenciler göndermişlerdir. Bu öğrencilerden biri olan Türkistan ceditçilerinin fikir önderlerinden Buharalı Abdurrauf Fıtrat, medrese tahsilini bitirdikten sonra kendisini eğitimde daha da geliştirmek için İstanbul'a gitmiş ve orada Jön Türklerle tanışmıştır. Genç Buharalılar liderlerinden Osman Hoca da, 1908 yılında arkadaşı Hamit Hoca ile birlikte İstanbul'a gelerek, Jön Türk akımı ve İttihat Terakkî'nin önderleri ile görüşmüştür. Bu Osmanlı aydınları arasında ortaya çıkan Jön Türk Hareketi ve İttihat Terakkî akımları onları

[96] Akyol, "Cedidcilik", 211.
[97] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 29.
[98] Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han*, 150.
[99] Kozokov, *XX.asr boşlarida Fargona Vodisidagi İctimoiy-Siyosiy Ahvol va Caditçilik Harakati,* 56.

etkilemiştir. Türkistan ceditçilik hareketinde ve sonraki yıllarda verilen siyasi mücadelelerde bu etkinin izleri net bir biçimde görülmektedir.[100]

Yurt dışında eğitimlerinin bitmesinin ardından geri dönen ceditçilerin, Jön Türk hareketinden etkilenişinin bir yansıması olarak Buhara ve Hive hanlıklarına yaptıkları mücadeleler de kendilerini *Yaş Hiveliler* ve *Yaş Buharalılar* olarak tanımlamışlardır. Ceditçiler, Osmanlı dönemindeki "Genç Türkler", "Genç Osmanlıların", etkisiyle "Genç Buharalılar", "Genç Hiveliler", "Genç Türkistanlılar" diye adlandırılan oluşumlar içine girmişlerdir.[101] Bu teşkilatların başlıca amaçları Buhara'daki Emir baskısını kırmak ve Cedit hareketini yaymaktı, fakat üyeleri daha sonra Emir tarafından birçok baskılara maruz kalmış ve Türkistan'ın diğer şehirlerine kaçmışlardır.

İstanbul'a 1910 ve 1914 yılları arasında eğitim için gönderilen öğrencilerin sayıları 105 olmasına rağmen, Osmanlı devletinin Buhara ceditçiliği üzerinde çok önemli bir etkisi olmuştur. 1910 yılında İstanbul'da bulunan ve çoğu askerî okullara giden Buharalı öğrenciler, Buharalı Talebe Cemiyet'ini kurduktan sonra İttihat ve Terakki Partisi ile temasa geçtiler. Bunlar İslam ve Türk birliği hakkında birtakım fikirler ediniyorlardı. İstanbul'daki Himmet ve Sırât-ı Müstakîm gibi dergiler de Buhara'ya sokulmuş, özellikle Sırât-ı Müstakîm dergisi Buhara ve Hive aydınları arasında büyük bir ilgi görmüştür. Buhara'da cedit hareketi yürütenlerin başında Sadrettin Ayni, Osman Hoca ve Abdurrauf Fıtrat gibi aydınlar geliyordu.[102]

Osmanlı ıslahat hareketinin Türkistan ceditçilerine büyük etkisi olmuştur. O dönemde Türkistan ceditçilerinin Midhat Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşaların makalelerini ve gayelerini öğrenmeye çalışmışlardır.[103]Türkistanlılar tahsil için veya hac

[100] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 28-29.
[101] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 75.
[102] Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 148.
[103] Münevver Kari Abdurraşidhonov, *Hotiralarimdan,* nşr. Satimcon Halbayev (Taşkent: Şark Neşriyat, 2001), 107.

vesilesiyle Osmanlı ülkesinde bulunmuşlardır. Abdurrauf Fıtrat'ın İstanbul'da eğitim aldığı, Mahmudhoca Behbudi'nin Osmanlı devletini gezdiği, Abdülhamid Çolpan'ın Türkiyeli yazar ve şairlerden etkilendiği ve Türkçe şiirler yazdığı, Abdulla Avlanî'nin Türkiye'deki olaylar hakkında yazdığı bilinmektedir.[104]

Ceditçilik kimilerine bir felah, kimilerince de bir felaket yolu olarak siyasi ve fikri tartışmalara konu olmuştur. Bir kısım Osmanlı aydınları Türkistan ile daha yakın bir etkileşime girmişlerdir. Bunda elbette Türkistan'ın hemen her köşesinden Türkçü aydınların İstanbul ile yakın bir iletişime geçmelerinin de etkisi söz konusudur. XIX. yüzyıl aydınlanmasının Türkçü karakterini ve bütün Türkistan coğrafyasında ortaya koymaya çalışılan ortak gelecek tasavvurunu günümüze kadarki gerçekler ışığında yeniden yorumlamak gerekmektedir. Zira geleceğimizi sağlıklı inşa edebilmemiz için, geçmişteki fikrî referansların bir şekilde öğrenebilmek o döneme bağlıdır. O dönemde İstanbul'da söylenen her sözün Kırım'da, Kazan'da, Bakü'de, Taşkent'te karşılığı olmuştur. Tüm bu olanların arka planında, ceditçilik veya Türk yenilikçilik hareketinin fikir ve eylem babasının Gaspıralı olduğunu tekrar ifade etmemiz yerinde olacaktır. İsmail Gaspıralı'nın ektiği tohumlar Türk Dünyasının her köşesinde karşılık bulmuş ve kısa zamanda yetişen yeni nesil Bahçesaray, Kazan, İstanbul, Taşkent, Tiflis ve Bakü gibi merkezlerden kendin duyurmaya başlamıştır.

2.2.3. Mısır'daki Yenilik Hareketi

Ceditçilerin en çok etkilendikleri kaynaklardan birisi de Mısır'da XIX. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan ıslahçı harekettir. Bu hareketin içerisinde Cemaleddin Efgânî, Muhammed Abduh, Kâsım Emîn ve Reşîd Rızâ'nın fikirleri, eserleri ve süreli yayınlardaki makaleleri ile bölgede etkili olmuştur.

[104] Timur Kocaoğlu, *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924,* (Haarlem: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, 2001), 17-29.

İslam istiklali için kafa yoran Muhammed Abduh ve onun hocası Cemaleddin Efgânî gibi kişilerin eserleri Türkistan ceditçilerinin birçoğunu ve gençlerin dünyaya olan bakışı açısını olumlu şekilde etkilemiştir.[105]

Mısır'daki yenilik hareketi Batı'yı model olarak kabul etmiş ve Batı'dan etkilenmişti. Fakat Müslümanlar işgalci devletlerin kendi ideolojisini ve siyasetini uygulamaya çalıştıklarını fark edince, bu duruma karşı çıkmış ve protesto etmişlerdir. Neticede Arap Islahatçıları dikkatlerini Doğu'ya, millî ve medeni mirası olan, İslam dinine çevirmişlerdir. Efgânî Avrupa'nın Müslüman devletlerinde yayılmasına ciddi derecede karşı çıkmış ve onların olumsuz etkisini vurgulamıştır. Efganî'nin millî ve medeniyet fikirleri, İslam zemininde ıslahatları gerçekleştirme fikrine dayanmaktadır. Efganî kendi eserlerinde, Avrupa'daki materyalist görüşleri ret etmiş ve Darvin teorisine de şiddetle karşı çıkmıştır.[106]

Behbudi ilk defa 1899 yılında hac seferine çıkmış ve İstanbul, Kahire şehirlerini de ziyaret etmiştir. Amerikalı araştırmacı Adeeb Khalid'in ifadesine göre, Behbudi bu ziyaretinde Osmanlı ıslahatçıları ve Mısır yenilikçi hareketlerinin faaliyetlerini takip etmiş ve önemli temsilcileriyle de fikir alışverişinde bulunmuştur. O Semerkant'a dönünce Tercüman gazetesine abone olmuştur.[107] Behbudi ceditçilik hareketinin rehberi sıfatıyla halk için birçok faaliyet gerçekleştirmiştir. O Türkistan'da ilk cedit okullarını açmış ve yönetmiş, tiyatro sanatının gelişmesinde katkıda bulunmuş, gazete ve dergi yayımlamış, neşriyat faaliyetlerini yürütmüş ve kütüphane kurmuştur.

2.2.4. İran'ın Etkisi

İran Türkistan bölgesiyle yüzyıllara dayanan kültürel, dinî ve ekonomik ilişkiler içerisinde olmuştur. İran'ın kültür ve medeniyet tarihinin derinliği, Türkistan ceditçilerine

[105] Siraciddin Ahmad, *Münevver Kari, Seçilmiş Eserler* (Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2003), 7.
[106] R.U. Hojayeva, *Yangi Davr Arap Adabiyeti Tarihida Marifatparvarlik Carayoni* (Taşkent: 1999), 14-15.
[107] Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia*, 81.

tesir etmesine sebep olmuştur. Türkistan'da matbaa olmadığından özellikle dış ülkelerden gelen kitap ve makalelerin tesiri çok olmuştur. Ceditçilerin İran neşriyatlarından yeni fikirli düşüncelerden etkilendiğini söyleyebiliriz.

XIX. yüzyılda İran'daki inkılâbı hareketlerin de, Türkistan ceditçilerine etkisi ettiğini söylemek mümkündür.[108] Özellikle İran'daki devrimlerin peş peşe duyulması yenilikçi düşüncelerin Türkistan bölgesinde artması ve yayılmasına sebep olmuştur.[109] İran'da da eğitim sahasında ıslahatlar yapılmıştır ve bu ıslahat girişimi Türkistanlı ceditçilerin dikkatini çekmiştir.[110] Fergana Vadisi'nde 1905'ten sonra İran ve Türkiye siyasi hareketlerinin etkisi oluşmuştur. Türkistan'da siyasi ve dinî fikirlerin neticesinde mühim gelişmelerden bahsedilebilir.[111] 1904-1905'te Rusya ve Japonya savaşında Rusya'nın mağlup olması, doğal olarak otoritesinin düşmesine neden olmuştur. Yaşanan gelişmelerin ceditçilerin siyasi fikirlerinin de gelişmesine ve millî bağımsızlığa olan umudun artmasına vesile olduğunu söylemek mümkündür.

2.2.5.Batı'nın Etkisi

Türkistan'da XIX. yüzyıl sonunda başlayan ceditçilik hareketi uzun zaman devam eden kültür meselelerindeki münakaşalar ve fikir alışverişinin bir sonucu idi. Ceditçilik hareketi Batı medeniyetinin olumlu yönlerinin öğrenilerek millî kültürün gelişmesinin ve uygulanmasının bir ifadesi olarak görülebilir. Türkistan'daki ceditçilik hareketi XIX. yüzyılın sonunda yalnızca kültür ve teknik alanlarda yenileme yapılmasını değil, aynı zamanda millî ve manevî değerlere sahip çıkılmasını da amaçlayan bir harekettir.[112] Türkistan'daki aydınların mevcut yapıya tepkisinin, Batı kökenli düşüncelerin bu

[108] Naim Karimov, *İsmail Gaspırınskiy va Türkistan* (Taşkent: Şark Neşriyat, 2005), 9.
[109] Kocaoğlu, *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*,19.
[110] Zaynabidin Abdiraşidov, *XX. Asr Boşlarida Türkiston: İctimoi-siyosiy va İntellektual Carayonlar* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2019), 135.
[111] Kozokov, *XX.asr boşlarida Fargona Vodisidagi İctimoiy-Siyosiy Ahvol va Caditçilik Harakati,* 47.
[112] Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, 113.

coğrafyada etki etmesinden sonra düzenlenmek veya değiştirmek istenmesi üzerine ceditçilik hareketi özellikle aydın kesim arasında taraftar bulmuş ve ortaya çıkmıştır.[113]

Türkistan ceditçileri Batı'daki gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. Batı'da ortaya çıkmış olan fen bilimlerinin mutlaka öğrenilmesi gerektiğini ısrarla savunmuşlardır. Hatta içlerinde birçoğu Batı'ya talebeler gönderilmesi gerektiğini de gündeme getirmişler ve toplumun mevcut tepkisinin önüne geçmek için Batı'daki ilimlerin kökeninde de İslam kültürü ve medeniyetinin bulunduğu hususuna dikkat çekilmiştir.[114]

Batı ve Rusya'dan alınacak ilim ve sanat konusunda ceditçiler, genellikle, terbiye ve kültürün alınmaması gerektiği konusunda toplumu uyarmışlardır. Hatta Şûra'da, bu konuda, bir forum açılarak İslam dünyasının Batı ile kaynaşmasından gördüğü fayda ve zararlar değerlendirilmiştir. Özellikle Şûra idaresinin değerlendirmesinde İslam'ın ilim ve medeniyete açık bir din olduğundan bahisle Batı medeniyetine ve ilimlerine de açık olduğu ifade edilmektedir. Dergi idaresi, burada önemli bir uyarıda da bulunmaktadır. Şûra idaresine göre, Batı medeniyeti, maddiyatı temele aldığı ve maneviyata önem vermediği için, İslam'ın, her ikisini de birlikte değerlendiren genişliğinin yanında "küçük ve dar" kalmaktadır. Bu sebeple, Şûra'nın vurgusu, Batı'nın ilmini ve medeniyetini alırken, İslam'ın maneviyatını, insanların mutluluğunu esas alan yapısını, temel değerlerini esas alan "yeni bir medeniyete" odaklanmaktadır.[115] Ceditçiler Müslümanların ahlak bakımından Batılılardan üstün olduğunu belirterek, bizim için Batı'dan alınacak hususların yalnız maarif ve sanayi olduğunu sürekli ifade etmişlerdir.

Batı'daki aydınlanma felsefesi de Türkistan ceditçilerini etkilemiş ve bütün İslam dünyasına yansımıştır. Gaspıralı eğitim ve öğretim amacıyla bulunduğu Paris'te sosyalist ve liberalistlerden de etkilenmiş ve bu şekilde Batı'daki eğitim sistemini de tanıma imkânı bulmuştur.[116]

---

[113] Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han*, 155.
[114] Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)* 41.
[115] Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)* 42.
[116] Akyol, "Cedidcilik", 211.

XX. yüzyılın başlarında Türkistan'ın işgalden kurtulamamasının kaygısıyla yaşayan ceditçiler yerel geleneklere sadık kaldığı halde, Batı'nın gelişmiş olan bilim, teknoloji ve medeniyetine müracaat etmişlerdi. Özellikle Abdulla Avlanî bu konuda şöyle demiştir; "zor günler geçirmekte olan vatanımız Türkistan'a Rus hükümetiyle beraber medeniyet suları gelmiştir… Biraz düşünmemiz lazım ki, bu pencere arasından çıkabilecek miyiz veya kurtulmamız mümkün mü? Benim düşünceme göre kaçmamıza imkân yoktur, fakat bir çaresi vardır ki, medeniyeti kabul etmek ve medeniyete girişmektir."[117] Her millî medeniyetin ve edebiyatın gücü, dünya edebiyatına katkısıyla belli olur.

XVIII. yüzyılda Batı aydınlarının hareketiyle XX. yüzyılın Türkistan ceditçilerinin arasında benzerlikler görülmüştür. Bu durum Türkistan ceditçilerinin Batı aydınlarından etkilendiğinin göstergesidir. Ceditçilerin hedeflerinden biri de Avrupa halkının medeniyetiyle tanışmak ve farklı milletlerle karşılıklı ilişkiler kurmaktır. Ancak Türkistan ceditçilerinin Batıyla coğrafi ve siyasi bakımdan sıkı ilişkiler kurması imkânsız olmuştur.

XVIII. yüzyılda Batı'da, XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da edebiyat, tiyatro, millet ve devlet istikbali hakkında endişelenen ve yükselişe, gelişmeye kapalı olan insanlara karşı yeni ve dünyaya açık düşünürler yetişmiştir. Bu düşüncede olan J. Locke, D. Diderot, Voltaire, J. Rousseau, D. Defoe, G.E. Lessing, F. Schiller vb gibi Batı düşünürlerinin dünyaya bakış açısı, felsefesi düşüncesi, insanlar hakkındaki fikirleri ile Mahmudhoca Behbudi, Abdulla Avlani, Abdurrauf Fıtrat, Münevver Kari, Abdulhamit Çolpan gibi Türkistan ceditçilerinin de düşüncelerindeki benzerlikleri görmemiz mümkündür.[118] Ceditçiler söz konusu düşünceleri, farklı halkların başarılarından yararlanmayı insanın doğal bir durumu olduğunu savunmuşlardır. Behbudi bu konuda daha da kesin duruş sergilemiş; "dünyada kalmak için fen ve bilim lazımdır. Bilim ve fenden yoksun millet başka milletlerin esiridir"[119] demiştir. Ceditçilerin hedeflerinden biri, Batı medeniyetiyle tanışmak ve farklı milletlerle ilişkiler kurmaktır.

[117] Abdulla Avloni, *Seçilmiş Eserler* (Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 1998), 2/ 218.
[118] Saidov, *Eropa Marifatchiligi va Millîy Uygonish,* 5.
[119] Begali Kasımov, *Mahmudhoca Behbudi, Seçilmiş Eserler* (Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 1999), 2/199.

Ceditçiler hac seferinde ise Türkiye, Afganistan ve Arap ülkelerindeki düşünürlerle görüşmüşler veya onların bağımsızlık için verdikleri mücadeleleri öğrenmişlerdir. Özellikle Behbudi "Seyahat hatıralarında" Arap ülkelerindeki hayattan bahsederken, oradaki toplumsal ve siyasi sorunlara ve medeni hayattaki değişimlere ayrıca dikkat çekmiş ve aldığı bilgilere göre pratik çözüm sunmuştur. O Filistin Müslümanlarıyla Türkistan Müslümanlarını mukayese etmeye çalışmıştır. Bilim ve medeniyet açısından ileri derecede olan Batı'ya yetişmeye çalışan Arapların kazancı ve sömürge karşısında üzücü hatalarını tanımlamış ve oradan ders çıkarmıştır.[120] Alman yazarı Baldauf'un vurguladığı gibi; "Behbudi Müslümanların hepsi hakkında derin bilgi sahibi olmak için istekle ve sevgiyle öğrenmeye gayret etmiştir".[121]

Batı aydınlarının Türkistan'a Rusya ceditçilerinin aracılığıyla etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü XVIII. yüzyılda Batı aydınlarının eserleri Arap ve Fars dillerine tercüme edilmeye başlamıştır. Bir taraftan Rusya ve Batı ülkelerinde Türkistan'dan bazı ceditçilerin tahsil alması neticesinde Rusya ve Batı aydınlarının gayelerinin, Türkistan ceditçilerinin düşüncelerinin şekillenmesine belli bir etkisi olmuştur. Batı tecrübesi hakkındaki sözlerinde Gaspıralı; "Avrupa'da neyi görürsen, çocuklar gibi al da kaç"[122] demiştir. Burada Gaspıralının sözlerindeki vurgu ve amacın o dönemde gelişmede ivme yakalayan Avrupa'nın tecrübelerinden faydalanmak ve Müslüman ülkelerini geri kalmışlıktan çıkarmak olduğunu düşünüyoruz. Bu ifadeler Batı aydınlarının ceditçilerin dünya bakışına ve ceditçilik fikrini şekillenişine etkisini açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Türkistan ceditçileri dünya ülkelerinin medeniyetini öğrenmeye çalışmışlardır. Söz konusu Batı'nın etkisi Fıtrat'ın 1909'da yazdığı meşhur "Seyyahı Hindi ve Münazara" eserinde, Hindistanlı ile Buharalı müderrisin yaptığı münazarada, Fıtrat'ın kendi düşüncesini Avrupalılar dili ile beyan etmeye çalıştığı görülmektedir.[123]

[120] Saidov, *Eropa Marifatchiligi va Millîy Uygonish*, 8.
[121] İngeborg Baldauf, *XX. asr Özbek Adabiyotidagi Chizgilar* (Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2001), 27.
[122] Saidov, *Eropa Marifatchiligi va Millîy Uygonish,* 9.
[123] Saidov, *Eropa Marifatchiligi va Millîy Uygonish,* 10.

Fıtrat, geleneksel Buhara tahsili üzerine, İstanbul'da aldığı eğitim ve etkileşim ile Türkistan'a dönünce, İslam dünyasını geri kalmışlıktan kurtarma gibi fikirlerine sık sık ifade etmiştir. Bu fikriyle İslam dinini esas almakla birlikte Batı'dan bazı kurumları örnek alınmasından yana olmuştur. Bu noktada medeniyetlerin karşılıklı etkileşim içinde olduğu, tarihte Batı medeniyetinin İslam medeniyetinden önemli ölçüde yararlandığını, Müslümanların da şimdi ondan yararlanmalarında dinî bakımdan bir sakınca olmadığı kanaatindedir. Batı'dan dünyevi ilimler başta olmak üzere bazı teknoloji ürünlerinin alınması da İslam'a aykırı değildir. Bu yönüyle Fıtrat, medeniyetlerin aslında birbirine hasım olmadığını, İslam ile Batı medeniyetlerinin de belli alanlarda uzlaşabileceğini düşünmektedir. Böylece Fıtrat İslam medeniyetinin etkili olduğu eski günlerine kavuşabileceğini, Türkistan'ı hatta bütün İslam dünyasını geri kalmışlıktan kurtarabileceğini ummaktadır.[124] Ceditçilere göre sömürgeden kurtulmanın, refah ve gelişmenin en doğru yolu Batı modelini örnek almaktır.

Shakespeare, Schiller, Voltaire, Diderot gibi edebiyatçıların ve mütefekkirlerin eserleri Türkistan'a çeşitli yollarla ulaşmıştır.[125] Özetle söylemek gerekirse, Türkistan ceditçileri Batı eserlerinden çok etkilenerek, Batı'yı örnek almaya çalışmışlar ve bu doğrultuda fikir üretmişlerdir.

2.2.6.Rusya'nın Etkisi

Ceditçiler küçük bir grup olmasına rağmen seçkin kişilerden, ulemadan ve tüccarlardan oluşuyordu, aralarında işçi veya köylüye rastlamak zordur. Ceditçilerin birçoğu çifte eğitime sahiptiler, hem medrese eğitimi almış, hem de Rus, Türk (Osmanlı) veya Avrupa okullarından eğitim almışlardır. Onlar temelde dine karşı olmamakla

[124] Seyfettin Erşahin, "Fıtrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine", *Bilig, Güz,* 47 (2008), 41.
[125] Ahmad, *Münevver Kari, Seçilmiş Eserler*, 7.

birlikte, modernist ve sekülerdirler fakat ilerleyen süreçte kendi içlerinde fikir ayrılığına düşmüşlerdir.[126]

Türkistan ceditçileri yurt dışına yaptıkları seyahatler sürecinde, gittikleri ülkenin medeniyeti, sanat ve edebiyatından etkilenmişlerdir. Özellikle de eğitimle ilgili olarak, Rusya'daki okulların olumlu yönde tesiri olmuştur. Ceditçiler, Rusya'daki gelişmeleri yakından takip etmişler ve zaman zaman bunlara atıfta bulunmuşlardır.[127]

3. TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİNİN TEMSİLCİLERİ

Türkistan ceditçiliğinin dinde yenileşme ve eğitimde yenileşme olarak iki boyutta da temsilcilere sahip olduğu görülmektedir. Bu sebeple dinî düşüncede yenileşme taraftarı olan her ceditçi, belirli yönleriyle, aynı zamanda eğitimde yenileşme yani usul-i cedit taraftarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümde araştırmamızın kapsamında bulunan ceditçilerin özellikle de eserlerinde dinî görüşler dile getirenleri seçilerek incelenmiş ve ceditçilerin hayatları hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.

Türkistan'da ceditçilik hareketi XX yüzyılın ilk 10 senesinde şekillenmiştir. Bu grubun esasını Taşkent, Semerkant, Buhara ve Hokand şehirlerinden temsilciler teşkil etmiştir. Taşkent'te Münevver Kari Abdurraşidhanov, Abdulla Avloni, Semerkant'ta Mahmudhoca Behbudi, Abdulkadir Şakuri, Buhara'da Sadriddin Ayni, Abdurrauf Fıtrat, Osmanhoca, Hokand'da Aşurali Zohiri, Mahmudcon Obidov gibiler, ceditçilerin esas temsilcileridir.[128] Türkistan'daki ıslahçıların veya ceditçilerin önemli bir kısmı başlangıçta ulemadan oluşuyordu. Örneğin Buhara uyanışını başlatanlardan Ahmet Mahdum Dâniş (1827-1897), Semerkand ceditçilerinin başı Mahmudhoca Behbudi

[126] Alexandre Bennigsen, "Soviet Muslim Intelligentsia in Central Asia, ideoloies and Political Attitudes", *Middle East Technical University Asian-African Research Group* No.28 (1986), 3.
[127] Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)* 41.
[128] Zaynabidin Abdiraşidov – Nodira Egemkulova, *Mahmudhoca Behbudi ve Uning Oyna Jurnali* (Taşkent: Muharrir Neşriyatı, 2019), 7.

(1874-1919) ve Taşkent ceditçilerinin önderi Münevver Kari (1878-1931) din âlimleri olarak bilinmektedir.[129] Bu bölümde özellikle Mahmudhoca Behbudi, Münevver Kari ve Abdurrauf Fıtrat'ın hayatı ve çalışmaları hakkında bahsedilecektir.

3.1. Abdurrauf Fıtrat

3.1.1. Hayatı

Abdurrauf Fıtrat Buhara'da 1886 yılında Özbek baba ve Tacik bir anneden dünyaya gelmiştir. Asıl adı Abdurrauf Abdurrahimoğlu olan Fıtrat'ın babası dindar ve tahsilli bir kişidir. O genelde ticaretle uğraşmış, işi gereği sık sık farklı şehirlere gitmiştir. 1913 yılında Kaşkar'a gidişinden sonra kendisi hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Fıtratın annesi Mushaf Bibi eğitimli bir hanım olup, evlatlarının da eğitimli ve ahlaklı olarak yetişmesi için çabalamıştır. Fıtrat'ın aslen Tacik olan annesinin etkisiyle şiir ve sanata olan ilgisi artmıştır. Fıtrat'ın Mahbube ve Abdurrahman olmak üzere iki kardeşi vardır. Fıtrat eğitimine geleneksel mahalle mektebinde başlamış ve Buhara'nın ünlü medreselerinden biri olan Mir Arap Medresesinde sürdürmüştür. Fıtrat şiir yazmıştır ve yazdığı şiirlerle küçük yaşta tanınmıştır.[130] Fıtrat 1917'de yazdığı "Buhara uleması" adındaki makalesinde hocasından şöyle bahsetmiştir: "merhum hocam dinî ve kelam ilimlerinden başka eski Yunan felsefesine vakıf ve kelime zenginliğiyle de bilinirdi.[131] Burada anlaşılan Fıtrat hocasının vasıtasıyla küçük yaştan itibaren dinî ve dünyevi ilimlere uygun eğitim almıştır.

[129] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği,* 31.
[130] Fıtrat'ın hayatı hakkında bkz. Feyzullah Hocayev, *Seçilmiş Eserler, I (Buhara'dagi Revolutsiya ve Orta Asyanıing Millî Çegaralanişi Tarihiga Dair)* (Taşkent: 1976; Ayni, *Seçilmiş Eserler*; Baymirza Hayit, *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri* (Ankara: Kardeş Matbaası, 1971), 16-23; İbrahim Yarkın, "Türkistan'daki Ceditçi Fikir Adamı Yazar ve Şair Abdurrauf Fıtrat", *Türk Kültürü yıl XIII,* 147-149 (1975) 183-186; Hamidulla Baltabayev, *Fıtrat va Jadidchilik* (Taşkent Alisher Navoiy Özbekiston Millîy Kutubhonasi Neşriyatı, 2007), 6.
[131] Abdurrauf Fıtrat, *Seçilmiş Eserler,* haz. Hamidulla Baltabayev (Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2003), 3/196.

1903-1904 yılları Fıtrat hac seferine çıkmış ve bu seferi sırasında Orta Doğu ülkelerini de gezmiştir.[132] Onun dünyaya bakışının bu yıllarda seyahati neticesinde şekillenmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bir taraftan Fıtrat'ın bu kadar küçük yaşta hacca gitmesi, onun hayatında İslam dinin mühim bir yere sahip olduğunu işaret etmektedir.

Özbekistan tarihinin ilk profesörü olan Fıtrat'ın, hem Özbekistan hem de Türk dünyası edebiyatında ve tarihinde önemli yeri vardır.

Fıtrat'ın cedit hareketine katılımı İstanbul'a eğitim amacıyla gittiği sırada başlamıştır. Bunu "Ortak Baybulatovga Açık Hat" adlı yazısında şu şekilde beyan etmektedir: *"...Hatta Buhara'da yeni başlayan ceditçilik hareketine de karşıydım. Sonraları ceditçilik hareketinin içinde yer aldım. O zamanki zihniyetimin etkisiyle eski ceditçilerin teşvik ve yardımlarını alarak Türkiye'ye tahsil için gittim."*[133] Fıtrat'ın kendi ifadesine göre de ilk başta ceditçilik hareketine karşı olduğu, fakat ilerleyen süreçte fikirlerinin olgunlaşmasıyla ceditçilik hareketine katıldığı görülmektedir.

Fıtrat medreseyi bitirdikten sonra, 1909'da çağdaş eğitim ve çağdaş toplum yaşamı için Mahmudhoca Behbudi gibi ceditçilerin önderliğinde "Buhara Neşri Maarif" derneğini kurmuşlar ve bu dernek, sonradan "Cemiyet-i Terbiye-i Etfal"[134] adını almıştır. Fıtrat, geleceğin entelektüel insanlarını yetiştirmeyi amaçlayan bu cemiyet tarafından 1909 yılında İstanbul'a gönderilir ve Darülfünun'da eğitim görür. Bu dernek daha sonraları Türkiye'deki Genç Osmanlılardan etkilenerek Yaş (Genç) Buharalılar adını almıştır.[135] Fıtrat özellikle İstanbul'da geçirdiği (1909-1913) dönemlerde kendisine sadece edebi açıdan birikim sağlamamış, ayrıca siyasi ve ideolojik olarak da birikimini elde etmiştir. Böylece yeni ıslahatçı ve inkılâpçı fikirlerle tanışmasına imkân hazırlamıştır.

---

[132] Begali Kasimov, *Alloma adib Fıtrat, Çin Seviş, Şiirler Dramlar, Makaleler* (Taşkent: G.Gulam Nomidagi Adabiyat va Sanat Neşriyatı, 1996), 321.
[133] Yusuf Avcı, *Ceditçi Fıtrat Eserlerinden Örnekler* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2020), 26.
[134] Cemiyet-i Terbiyye-i Etfal: Terbiye-i Etfal olarakta geçmektedir. Türkçe karşılığı "Çocukları Terbiye Cemiyeti" şeklinde olan bu cemiyet Buhara'da gizli oluşturulmuştur. Genel olarak kaynaklarda 1909 tarihinde belirtilse de Baymirza Hayit bu tarihi 1910 olarak belirtmiştir.
[135] Zuhriddin Mirza Abid Türkistanî, *Türkistan İstiklal Yolunda Hicret Yılları* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2013), 307.

Buhara'da kurulan "Genç Buharalılar" teşkilatının kurucularının çoğunluğunu Türkiye'de eğitim gören gençler oluşturmaktaydı. Bu gençlerin en başında ise Abdurrauf Fıtrat gelmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu gençler, Behbudi ile Münevver Kari tarafından kurulan "Cemiyet-i Hayriyye" tarafından İstanbul'a okumaları için gönderilmiştir. Fıtrat İstanbul'a gelir, Darülfünun'da 1909-1913 yılları eğitim alır ve İstanbul'da bulunduğu yıllar milliyetçiliği benimsemiştir. Buhara'ya döndükten sonra ceditçilik hareketine katılarak Genç Buharalılar örgütünde faal bir rol almıştır.[136] Fıtrat Türkiye'de tahsilini bitirip, 1914'te Buhara'ya dönmüştür. Bu dönemde yayımlamış olduğu makaleler Fıtrat'ın kendisini İslam düşüncelerine verdiğini göstermektedir.[137] Fıtrat'ın eserlerinde Osmanlıcık, Türkçülük, İslamcılık gibi fikirlerin etkisinin görülmesi İstanbul'da İttihat ve Terakkî üyeleri ile tanışıp onların çevresinde olmasından kaynaklanmaktadır.[138]

1918-1920 yıllarında faaliyet gösteren "Çağatay Gürüngi" Türkistan Muhtariyeti ve Buhara ceditçilerinin ayaklanma hareketi başarısız sonuçlandıktan sonra Fıtrat'ın rehberliğinde Taşkent'te kurulmuştur. Fakat 1921 yılında Rus hükümeti tarafından faaliyeti yasaklanmıştır.[139]

Fıtrat Buhara Sovyetlere bağlandıktan sonra, Buhara Komünist partisi üyesi (1918-1924) ve Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Eğitim Bakanı (1921) olarak görev yapmış, millî edebiyatçılar derneği olan "Çağatay Gürüngi"nde etkin bir rol oynamıştır. Ardından Moskova, Taşkent, Semerkand ve Buhara'da enstitü ve üniversitelerde dersler vermiştir. Genç Buharalılar hareketinin ideolojik önderi olan Fıtrat, eğitim konusuyla bizzat ilgilenmiştir. Çağatay Türkçesini resmi dil olarak ilan edilmiş, Türkiye ve Avrupa ülkelerine öğrenci gönderme programları hazırlanmıştır.[140] Türkistan ceditçiliğinde Fıtrat ne kadar önemliyse, Osmanlı Meşrutiyeti de Fıtrat'ın yetişmesinde o kadar önemlidir. O, elbette sonraları farklı alanlara savrulmuş, kaynaklara yönelmişse de fikir hayatının

[136] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 87
[137]Abdurrauf Fıtrat, "Kuron", *Ayna,* No.16 (1915); Abdurrauf Fıtrat, "Himmat va saboti bolmagan millatning hakki hayot yokdur", *Ayna,* No. 7 (1915); Abdurrauf Fıtrat, "Buhoriy Mavlud Şarif", İstanbul (Matbuoti cadida), *Ayna,* No. 16. (1914).
[138] Avcı, *Ceditçi Fıtrat Eserlerinden Örnekler,* 31.
[139] Baltabayev, *Fıtrat va Caditçilik,* 40.
[140] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 89.

mühim oluşum safhası olan 23-27 yaşlarını, üniversite dönemini, en dinamik, değişime açık, atılımcı, girişimci yıllarını İstanbul'da geçirmiştir. Dolayısıyla eğer bugün bir Fıtrat'tan ve Buhara ceditçiliğinden hatta Türkistan ceditçiliğinden bahsediyorsak burada II. Meşrutiyet'in katkısını göz ardı etmemek gerekmektedir.[141]

Ceditçilik hareketinin ve yeni usulde eğitimin Türkistan'daki en önemli temsilcilerinden olan Fıtrat, 1937'de Stalin tarafından başlatılan "repressiya"nın kurbanları arasında kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Fıtrat'ın diğer ceditçi şair ve yazarlarla birlikte öldürülmesinin nedeni, Ruslaştırma politikalarıyla Sovyet ideolojisini kabul etmediği için halk düşmanı ilan edilmesidir. Öldürülmesinden uzun süre geçtikten sonra, 1956 yılında aklanmış, fakat eserlerinin yayımlanmasına izin verilmemiştir. Eserleri ancak 1991'den itibaren yayımlanmaya başlanmıştır.

Fıtrat'ı sorgulayan ve yargılayanlara göre onu ölüme götüren suçları şunlardır:

1. *Devrim karşıtı milliyetçi örgüt "Millî İttihad"ın üyesi olmak,*
2. *Azerbaycan'daki milliyetçi örgütle Sovyet Şarki Cumhuriyetlerini Sovyetler Birliği'nden ayırıp burjuva Turan devletini kurmak amacıyla birleşen Özbekistan devrimine karşı örgütün başkanlarından birisi olmak,*
3. *Genç edebiyatçıları anti devrimci milliyetçi örgüte almak ve onları milliyetçi, devrim karşıtı bir ruhla yetiştirmek,*
4. *Devrim karşıtı ve milliyetçi ruhla nazım ve nesir eserler yazmak.*[142]

Görüldüğü gibi Rusya'nın kendi çıkarlarını gerçekleştirilmesine olumsuzluk yaratabilecek tüm etkenleri, suç olarak görmüş ve bu gerekçelerle onu ölüme mahkûm etmiştir.

[141] Erşahin, "Fıtrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine", 21-44.
[142] Hakan Coşkunarslan, "SSCB'de Millîyetçi-Sosyalist Önderler", Ulusal Sola Teorik Katkı, haz. Hakan Reyhan-vd., *Ankara, Ulusal Dergisi Kitaplığı,* (1999), 55-80.

3.1.2. Faaliyetleri

Fıtrat Türkistan'ın en zor döneminde yaşamış ve buna rağmen hem çalışmalarında hem kişilik olarak tek yönlü değil, çok yönlü olarak çalışmalar gerçekleştirmiştir.

1913'ten itibaren İstanbul, Kazan, Orenburg ve Ufa'da devrin gerektirdiği çağdaş eğitimi alan Türkistan'lı gençlerin ilk grubu dönmeye başlarlar. Bunların içerisinde Fıtrat Buhara'da ceditçilerin ileri gelenleri arasına girmiş, bir yandan bazı yerlerde usul-i cedit mektepleri açarken diğer yandan tiyatro ile meşgul olmuştur. Çeşitli gazete ve dergilerde makale yazmış ve ilk "Turan-ı Buharay-ı Şerif" gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Ayrıca o hem öğretmenlik yapar hem de Genç Buharalıların teşkilatlanma ve yayın işleriyle kendisi ilgilenmeye başlar. 1915'te Buhara ceditçilerinin sağ ve sol olarak ayrılmaları üzerine Abdulvahid Burhanov sağın, Fıtrat da solun başına geçti. 1917 Rusya Şubat İnkılâbı sırasında Burhanov kurduğu Buhara İnkılâbı Partisinin genel sekreterliğine seçildi.[143] Tarihin karışık dönemlerinde yaşamış ve zor şartlar altında mücadele vermiş olan Fıtrat tarafından yayımlanan ilk eser *Münazara* adını taşımaktaydı ve Buharalı ceditçiler, Yaş Buharalılar adı altında, bu yayın çevresinde toplanmışlardı.

Fıtrat şair, tiyatro yazarı, bilim, fikir ve devlet adamı ve eğitimci olarak bilinmektedir. Fıtrat'ın aldığı eğitim ve yaşadığı dönemin siyasi gelişmelerinin etkisiyle, düşünce hayatındaki değişimler eserlerine de yansımıştır. *Hind Seyyahı, Münazara, Rehber-i Necat* gibi eserlerinde, din olarak sunulan bidat ve hurafelere karşı keskin bir dil kullanmıştır. Arapça, Urduca ve Rusça da bilen Fıtrat edebi faaliyetlerine Farsça yazarak başlamış, daha sonra milliyetçilik fikirlerinin gelişme seyrine uygun olarak Türkçeye dönmüştür.[144] Fıtrat'ın dilbilgisine önem vermesiyle bir taraftan ülkedeki "Dil Mücadelesi" süreciyle, diğer taraftan 1916 yılındaki Umum Türkistan millî bağımsızlığı için mücadeleden aldığı derslerine bağlıdır. Bu milletini seven âlimin faaliyetinin önemli bir aşamasını oluşturmaktadır. Bunu Fıtrat'ın açtığı "Çağatay Gürüngü" derneği bir kez daha kanıtlamaktadır. Bilindiği üzere, Fıtrat 1918 yılında Taşkent'te "Çağatay Gürüngü" adlı dil, yazı, edebiyat, tarih ve sanat konularıyla ilgilenen bir kültürel müessese açmıştır.

[143] Erşahin, "Fıtrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine", 22.
[144] Erşahin, "Fıtrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine", 50.

Bu derneği dil ve yazıyla yönelik çalışmaları Türk dilini kendi dilbilgisi ve bağımsız yazısına sahip bir devlet dili derecesine yükseltmeyi hedeflemiştir. 1920'li yıllarda Rus baskısını hafiflemesi üzerine millî yapıyı temellendirmeye çalışan Fıtrat, Mart 1921'de Buhara Cumhuriyeti Eğitim bakanı sıfatıyla Türkçeyi resmi dil olarak ilan etmiştir.[145]

Abdurrauf Fıtrat çok yönlü bir şahsiyet olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Fıtrat'ı tanıtmak gerekirse karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: şair, yazar, hikâyeci, tiyatrocu, düşünce adamı, devlet adamı, eğitimci, dilci, müzik tarihçisi, edebiyat tarihçisi, eleştirmen ve folklor araştırmacısı.

3.1.3. Eserleri

Fıtrat çok sayıda hikâye de kaleme almıştır. Bu hikâyelerde halkın batıl inançların bidat ve hurafeleri eleştirdiğini bunu yaparken de Kuran-ı Kerimden ayetleri kendine şahit tuttuğunu görürüz. Bu durumdan kurtulmanın çarelerini de sıralar. Usul-i cedit okullarının açılıp yaygınlaşması bu çarelerden birisidir.

II. Meşrutiyet muhitinin etkisiyle yazdığı üç temel kitabı Münazara (1909), Beyanât-ı Seyyah-i Hindi (1911) ve Rehber-i Necat (1915) ile vatanperverlik ruhuyla yazdığı şiir kitabı Sayha'da (1911) bulmak mümkündür. Türkistan ziyalıları tarafından hiç kuşkusuz yaygın bir biçimde okunan bu eserler bölgenin uyanışında önemli rol oynamışlardır. Münazara, Buhara'lı bir müderris ile bir Avrupalının geleneksel Buhara değerleri ile Avrupa değerlerini karşılaştırmalarına dayanan bir tartışmadır. Bu tartışma bir süre Müslümanlar arasında ilmin durumu üzerinde yoğunlaşır, sonunda Avrupalının galip gelmesi üzerine Buhara'lı müderris eğitimde Avrupai tarzda yeniliği kabul eder. Hind Seyyahında ise Hindistan'dan Türkistan'a gelen bir seyyah, gezisi boyunca bölgenin değerlerini Avrupa değerleri ve standartları ile karşılaştırır; gerilemenin sebeplerini tahlil eder ve tekliflerini sunar. Fıtrat işin başında belki de temel sorunun

[145] Baltabayev, *Fıtrat va Caditçilik,* 168.

Buhara'nın ahlakî, ilmî ve içtimaî bunalımı olduğu düşüncesinden hareketle ilk iki kitabını buna ayırmıştır. Ancak birkaç yıl sonra asıl meselenin İslam dünyasının genel buhranı olduğunu fark ederek iki yüz yirmi sayfa civarındaki Rehber-i Necat'ı kaleme alarak daha önceki görüşlerine felsefî bir çerçeve çizmiştir. Gerilemenin sebeplerini teşhise ve bu hastalığına tedavi yollarını göstermeye çalışmıştır.[146]

İstanbul'da hemen ayağının tozuyla 1909'da ünlü eseri *Münazara'yı* yayımlamış, vatanperverlik ruhuyla yazdığı şiirlerini *Sayha* adıyla 1911'de İstanbul'da neşretmiş ve adeta Münazara'nın devamı mahiyetinde *Beyanat-ı Seyyah-ı Hind* (Hind Seyyahının Kıssası) adlı eserini de 1912'de yine İstanbul'da tamamlayıp bastırmıştır.[147] Fıtrat kendi döneminde siyasi olaylar hakkında fikir bildirmekten uzak kalmamıştır. Fıtrat eserlerinde genelde ceditçilerin fikirlerini beyan etmeye çalışmıştır. Eserleri aynı zamanda içtimai, siyasi, felsefi, ahlaki ve maarifi ehemmiyete sahiptir. Bu eserlerin özünde ceditçilerin gayeleri vardır.[148]

Fıtrat kitaplarını üçünü de farsça yazmıştır. Türkçülük akımın çok güçlü olduğu bir dönemde bu durum oldukça dikkat çekicidir. Eserlerini Farsça yazmasının nedeni hem eserlerini doğrudan Buhara aydınları ve halkı için yazmış olmasıdır hem de beraber Buhara'nın o zaman edebi dilinin Farsça olmasıdır. Başka bir nedeni de Buhara, Semerkant gibi yerler dışında Farsça konuşan İran, Afganistan, Kuzey Hindistan gibi ülkelerde de eserlerinin okunabilmesi oralara hızlıca ulaşabilme ihtimalini hesaba katmıştır.[149] "Münazara" eserini Haci Müin tarafından Özbekçeye tercüme edilmiş ve 1913 yılında Taşkent'te basılmıştır. Eserin bu tercümesinde Fıtrat'ın İslam'la ilgili bazı düşünceleri çıkartılmış, Rusya ve Buhara hükümetleri ve ulemayı tenkidi çıkartılmıştır. Böylece Haci Muin tarafından Rusların siyasetine uygun bazı fikirler de eklenmiştir. Bu değişiklerden biri, Fıtrat'ın Japonya'da İslam'ın yayılışı ile ilgili mülahazaların yerine Rus yazarı Tolstoy ve onun eserlerinden insanlık ve halk için hizmet gibi konuşmayla değiştirmiştir.[150] Fıtrat "Münazara" eserinde dünyevi bilimlerle beraber klasik edebiyat

[146] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği*, 57.
[147] Erşahin, "Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Islahat Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)", 238.
[148] Hamidulla Baltabayev, "Nomalum Fıtrat, Yoşlik", 4 (1990), 35.
[149] Begali Kasımov, "Abdurrauf Fıtrat Halk Ferzendi", *Saadet*, Taşkent, 7 (1989), 14.
[150] Abdiraşidov, *XX. Asr Boşlarida Türkiston: İctimoi-siyosiy va İntellektual Carayonlar,* 134.
[150] Abdiraşidov, *XX. Asr Boşlarida Türkiston: İctimoi-siyosiy va İntellektual Carayonlar,* 196.

ve din derslerini de içine alan "usul cedit" diye adlandırılan yeni sistem geliştirir. Münazara eseriyle ilgili Japonyalı Hisao Kamatsu şöyle demektedir; "Onların (ceditçilerin) ilk eserleri ve İstanbul'da yazıldı. Fıtrat Buhara'yı siyasi ve içtimai sistemine karşı eleştirisiyle Türkistan'daki öğrencilere büyük etkisi oldu."[151] Sadreddin Ayni de bu eserin değerli olduğunu vurgular ve Buharalılarda fikir inkılâbı yaşandığını ifade eder.

O bir Rus ihtilalından sonra kudretli seslerinin uyanmaya başladığı 1910'lu yıllarda İstanbul'da yayımladığı Münazara ve Seyyah-ı Hindi gibi toplumsal konulu, heyecanı yüksek, tartışmalı eserlerle edebiyat dünyasına kendisini kabul ettirir. Sayha adlı eserinde azimle yoğrulmuş vatanperver şiir özelliği taşıyan parçalarıyla Özbek Türkünün fiili hak, hukuk ve özgürlük mücadelesinin alt yapısını hazırlar. Şair Fıtrat, vatanı ile gurur duyuyor, onu her şeyden kutsal tutuyordu. Emirlerin oyuncağı haline gelen halkın durumu ve ülkenin haraplığı Fıtrat'ı derinden üzmüştür. Çözümün eğitim ve bilimden geçtiğini bilen Fıtrat, "Halk okuyup akı karayı bilse hakkını da bilecek, onu isteyip alabilecek" der.[152]

3.2. Mahmudhoca Behbudi

3.2.1. Hayatı

Türkistan'ın önderlerinden olan Behbudi, 19 Ocak 1875'te Semerkant yakınlarındaki Bahşitepe'de ziyalı ailesinin bir ferdi olarak dünyaya gelmiştir.[153] Behbudi'nin sadık öğrencilerinden biri, ünlü yazar ve gazeteci Haci Müin'in (1883-1942) verdiği bilgilere göre Mahmudhoca Behbudi'nin büyük atalarının nesebi Hoca Ahmed

[151] Hisao Komatsu, *20.yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1993), 3.
[152] Avcı, *Ceditçi Fıtrat Eserlerinden Örnekler,* 8.
[153] Hacı Müin, *Seçilmiş Eserler,* haz. N. Namazova (Taşkent, Maneviyat Neşriyatı, 2005), 9.

Yesevî'nin soyundan gelmektedir. Behbudi'nin dedeleri hafız olmuş ve hayatlarını imam olarak geçirmişlerdir.[154] Behbudi anne ve babasını erken yaşta kaybetmiştir. Annesi 1893'te, hoca olarak çalışan babası Behbut Hoca ise 1894'te vefat etmiştir. Küçük yaşta babasından ayrılan Behbudi dayısı Muhammed Sıddık'ın himayesinde büyümüştür.[155] Behbudi, Muhammed Sıddık'ın huzurunda bir kâtip olarak çalışmaya devam etmiştir.[156]

Behbudi dayısının yanında Kuran-ı Kerim'i öğrenmeye başlar ve 3-4 sene içinde hafız olur ve ramazanda hatım okumaya başlar. Behbudi üç gece hatım okuduğunda yalnız bir kere karıştırdığı söylenmektedir. Behbudi yalnız hafızlıkla yetinmemiştir, 15 yaşında itibaren dayısının yanındayken Arapça, fıkıh, matematik ve mantık dersleri alarak kendinin geliştirmiştir. Behbudi dayısının dediğine göre küçük yaşta ilime olan hevesi ve zeki, ahlaklı olmasından fark ediliyormuş.[157] Mahmudhoca Behbudi babasının vefatından sonra dayısının iki yıllık görev süresi boyunca kadılık işleriyle uğraştı ve müftülük için tecrübe kazanmış olmuştur. Dayısı kadılıktan istifa ettikten iki ay sonra müftü olmuş ve 1916'ya kadar bu görevi yapmıştır.[158] Behbudi fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerinde kendini geliştirmiştir.[159]

Mahmudhoca Behbudi, 1899'da hac ziyareti için yirmi beş yaşında yola çıktı, aileden gelen servet istediği yerlere gitmesine imkân veriyordu. O Semerkand Trans-Hazar trenine binerek Kafkasya'ya, oradan İstanbul, Kahire ve Mekke'ye gelmiş ve bu hac seyahati esnasında Osmanlı devletindeki ve Mısır'daki eğitimi kültür, sosyal ve siyasi sahalardaki çeşitli yeniliklerle tanışma fırsatını bulmuştur. Mektep ve medreselerdeki yeni uygulamalar da onun nazarından kaçmamıştır. Oralardaki yeni ve eski okulları ziyaret etmiştir.[160] Osmanlıca ve Arapça gazete ve dergileri inceleyen Behbudi, ıslahat hareketinin önde gelen isimleriyle görüşüp sohbet etmiştir. Daha sonra Kazan ve Ufa'ya gitmiş ve Avrupa kültürüyle ilgilenmeye başlamıştır. Kazan ve Orenburg'taki Arapça dergi ve gazetelerle işbirliği yapmıştır.[161] Bu dergiler ve gazetelerde birkaç makale

[154] Müin, *Seçilmiş Eserler,* 13.
[155] Begali Kasimov vd., *Millîy uygoiş davri Özbek adabiyoti* (Taşkent: Şark Yayınları, 2004), 251.
[156] Dilorom Alimova - Dilbar Raşidova, *Mahmudhoca Behbudi ve Tarihsel Düşüncesi* (Taşkent: Akademik Yayınları, 1999), 7.
[157]Müin, *Seçilmiş Eserler,* 10.
[158] Alimova - Raşidova, *Mahmudhoca Behbudi ve Tarihsel Düşüncesi,* 7.
[159] Sadreddin Ayni, *Mahmudhoca Behbudi, Seçişlmiş Eserler* (Taşkent: Akademik Neşriyatı, 2018), 2/223.
[160] Shavkat Kushmuratov, *Türkistan'da Ceditçilik ve Mahmudhoca Behbudi* (Ankara: Bengü Yayınları, 2021), 82.
[161] Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia,* 81.

yayınlamıştır. Bu dergiler temel fikri Türkistan coğrafyasında eğitimin teşvik edilmesi olmuştur.

Sekiz ay sonra memleketine dönerken yanlarında çeşitli gazete ve kitaplar getirmiştir. Bu seferinden sonra Behbudi Tercüman gazetesine abone olup okumaya başlamış ve çeşitli ilmi kitaplarla kendini daha da geliştirmeye başlamıştır. O her zaman arkadaşlarını ve çevresindekileri gazete okumaya teşvik etmiştir. Bununla beraber okuduğu gazeteleri onlara ulaştırmaya çalışmıştır.[162] Behbudi Çağatay dilini Tercüman gazetesinden öğrendiğini itiraf etmiştir: "ana dilim farsça, yazı yazdığım dili ruhani hocam Tercüman sayfalarından tahsil ettim".[163] Bu demek oluyor ki, Gaspıralı Behbudi'nin "ruhani hocası" olmuş, onun yaptığı her iş ona örnek olmuştur. Yukarıdaki delil Behbudi'nin Gaspıralı'nın fikirlerini benimsediğini ve onun yolundan gittiğini göstermektedir.

Türkistan cedit hareketinin şekillenişinde İsmail Gaspıralı'nın faaliyetleri ve özellikle onun neşir ettiği Tercüman gazetesi önemi büyüktür. Türkistan ceditçileri Gaspıralı ve onun Tercüman gazetesiyle XIX yüzyılın sonu XX yüzyılın başında tanıştılar. Özellikle Türkistan ceditçilerinin önde gelenlerinden Mahmudhoca Behbudi, İsmail Gaspıralı'nin kendisinden ve eserlerinden çok etkilenmiş ve onun Müslüman ahalisini durumunu iyi anladığına vurgu yapmıştır. Mahmudhoca Behbudi Türkistan ceditçileri arasından Gaspıralı ile aralarındaki ilişki ve Tercüman gazetesinde aktif olan tutumuyla diğer ceditçilerden farklıdır.[164] Behbudi 1911 yılında müftü olmuştur. Kadimcilerin karşı çıkmasından dolayı müftülük görevi kısa sürmüştür. O Rus dilini iyi bildiği için 1912'de Fıtrat'ın "Hind Seyyahi" eserini Rusçaya çevirmiştir. 1913'de Semerkant'ta Semerkant gazetesini yayınlamıştır. Bu gazete vasıtasıyla Türkistan'da millî hürriyet meselesi hakkında makaleler yazmış, fakat gazete 1914'te Ruslar tarafından yasaklanmıştır.[165]

Araştırmacı Salih Karimov bir yazısında, Behbudi gibi modern bilim adamı olarak insanları aydınlatmak için maddi zenginliğini, hatta hayatını ortaya koyanlar nadir

[162] Müin, *Seçilmiş Eserler,* 11.
[163] Mahmudhoca Behbudi, "Türkistan'da okul dili", *Tercüman,* 21 (1909).
[164] Abdiraşidov - Egemkulova, *Mahmudhoca Behbudi ve Uning Oyna Jurnali,* 8.
[165] Ayni, *Mahmudhoca Behbudi, Seçilmiş Eserler,* 260.

demiştir.[166] Behbudi hakkında geniş bilgiye sahip olan Haci Müin'in de şöyle demiştir: "Tüm İslam âleminin özellikle cehalet karanlığındaki Türkistan ülkesinin bir mürşide ve onun liderlerine muhtaç olduğu bir zamanda, Türkistan halkına karşı nazik ve akıl hocası Mahmudhoca Behbudi'nin vefatı tüm Türkistanlılar için büyük bir kayıptır. Behbudi, Türkistan'da halkın gelişmesi ve refahı için geçmişler yazan büyük liderimizdi. Türkistan'ın yeni okulları için alfabe ve coğrafya üzerine kitaplar yazan büyük bir öğretmen ve akıl hocasıydı. Behbudi, mutaassıp ulemanın haksız saldırıları ve tekfiriyle karşı karşıya kalan, yirmi yıl boyunca medeni ülkeye ve halka öfkelenmeden hizmet eden Türkistan ilericileri arasında tek aktif liderdi. Behbudi son derece zeki ve büyük bir güç hafızasına sahipti ve insanlarla ilişkide son derece iyiydi. Her kelimeyi doyurmak için çeşitli örnekler kullanıyordu ve mevzi geldiğinde ayet ve hadislerden deliller gösteriyordu. Bu yüzden sohbeti çok lezzetli ve faydalı oluyordu. Behbudi düşmanlara yaptığı muamelede kişisel düşmanlık yoktu ve kimsenin kişiliğine hakaret etmiyordu. Hatta kendine tekfir ve hakaret edenlere karşı kötü veya aşağılayıcı sözler söyleyemiyordu."[167]

3.2.2. Faaliyetleri

XX. yüzyılın başlarında Türkistan ceditçilerin millî görüşleri, halkın dünya görüşünün gelişmesine hizmet etti ve sosyo-politik, bilimsel ve manevî hayatta önemli bir rol oynadı. Ceditçiler görüşlerini teorik olarak ifade etmekle kalmadılar, pratikte de hiçbir çabadan kaçınmadılar. Bunların en başında Mahmudhoca Behbudi gelmektedir.

Edebiyat alanında ve tiyatro alanında yaptığı reformlar ile dikkatleri çeken Behbudi, dönemin devlet adamlarının olumsuz tepkilerine maruz kalmıştır. Makale, dergi, gazete ve edebi türlerde yazılar yazan, eserler veren Behbudi Türkistan'ın

[166] Salih Kasimov, "Behbudi ve Cedidizm", *Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı Gazetesi* (19 Ocak 1990).
[167] Siraciddin Ahmad, *Mahmudhoca Behbudi, Seçilmiş Eserler,* (Taşkent: Akademik Neşriyatı, 2018), 1/249.

bağımsızlığı için de mücadele vermiştir. Rus baskısı altında yaşayan Türkistan'daki aydınlar kendileri asli görev olarak haklı millî kimliklerini hatırlatma konusunda da mücadele etmişlerdir. 1917 Ekim devrimi ile Ceditçiler farklı bir arayış içine girip bağımsızlık için gayret etmişlerdir. Bu çabanın başlarında olan isimlerden biri ise Mahmudhoca Behbudi'dir. Mücadelenin sonucunda Türkistan Özerk Cumhuriyeti kurulmuş ve eğitim alanında Behbudi görevlendirmiştir. Fakat devam etmekte olan kargaşa durumu, hiyerarşinin tam uygulamaması sonucu Behbudi göreve devam edememiştir.

Behbudi, Türkistan gençlerinin aydınlanması için faaliyet göstermiş, onları her türlü gelişmeden haberdar olması, çağdaşlaşması için çalışmış, gençlerin bir dinî rehber olarak dinî muhafaza etmeleri, bununla birlikte dünyevi bilimi de öğrenmeleri ve bunları sosyal hayatta Müslümanların menfaati için uygulamaları gerektiğini öne süren ceditçi bir düşünürdür.[168] Behbudi siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve dinî alanlarda katkıda bulunmaya çalışmıştır. Halkın menfaatini düşünen Behbudi, faaliyetlerini başarılı bir şekilde yürütmüştür. Behbudi Türkistan'daki bütün ceditçileri birleştirmeye gayret etmiş ve özgür düşünceli, ıslahatçı Rusya Müslümanları ile sürekli iletişim sağlamaya çalışmıştır.[169] Ayrıca Gaspıralı'nın yolundan giden, sadık öğrencisi ve dostu olarak bilinmektedir.

Türkistan'da millî gazete olmadığı için, 1901'den itibaren Taşkent'te çıkmaya başlayan Türkistan'ın ilk resmi yayın organı olan "Türkistan Vilayetinin Gazetası" adlı gazeteye 1905 İhtilalına kadar Behbudi ve diğer ceditçiler takma isimlerle şiir ve yazılar yazmışlardır.[170] Zira Rusya'da 1905'ten sonra Meşrutiyetin ilanıyla beraber Türk düşünürleri siyasi, fikir ve maarif alanında, hükümetten aldıkları izinle Türkistan halkının millî ve dinî taleplerine uygun gazeteler ve dergiler çıkarmaya başlamışlar. Bu gazetelerin birçoğu ceditçiler tarafından halka sunulmuştur. Behbudi de gazete ve dergilere kendi

[168] Kocaoğlu, *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, 178.
[169] Haci Müin, "Mahmudhoca Behbudi".
[170] Ercan Çelebi, *Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Millî Mücadelesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 8.

fikirlerini belirterek birçok makale vermiş ve Türkistan halkını bilinçlendirmeye çalışmıştır.[171]

Behbudi'nin millet için hayırlı ve önemli hizmetlerinden biri Semerkant'ta ilk kütüphaneyi açmasıdır. 1908'de Eylül ayında kütüphane açmış ve kitaplar başka ülkelerden Rusya, Türkiye ve Mısır'dan da gelmiştir.[172] Kütüphanenin r. Behbudi kütüphanenin açılışında yol arkadaşlarının yardımını almış ve zengiTürkistan halkının gelişiminde faydalı olmasını amaçlamış ve milletin hizmetine sunmuştun bir kütüphane oluşturabilmiştir. Kütüphaneye zenginlik katan yurt dışında neşredilen dinî ve dünyevî kitaplar, dergiler, gazeteler, ansiklopediler, sözlükler, harita ve atlaslar da bulunmaktadır.[173] Mahmudhoca Behbudi, edebiyatı ve dünya siyasetini yakından takip etmiş, Arapçayı ve İslam tarihini öğrenmeye çalışmıştır.

Kütüphanenin ilk iki senesi verimli geçmiş ama 1910'da faaliyeti yavaşlamıştır. Bunun birkaç nedeni vardır ama özellikle o yıllarda güç alan cedit-kadim ihtilafı ve kadimcilerin ceditçilere karşı karalama kampanyası esas sebep olmuştur. Özelikle ilimden haberi olmayan halkın cahil tabakası bu karalama taraftarı olarak, ceditçilerin yıpranmasın sağlamaya çalışılmıştır. Kadimcilerden kütüphane ile ilgili ilginç çıkış olmuş, velilerin çocuklarını kütüphaneye göndermemesini, çocuklara zararlı olduğunu ve kâfir hane olduğunu söyleyerek herkesi uzaklaştırmaya çalışılmıştır.[174]

1912'de kütüphaneyi açık tutmaya gerek kalmamıştır, çünkü kütüphane işçileri ile okumaya gelenlerin sayısı eşit dereceye düşmüştür. Behbudi o dönemlerde ekonomik sıkıntılardan dolayı kütüphanenin on beş üyesiyle faaliyetlerini durdurma kararı almıştır. Sonra Behbudi kitapları kendi evine taşımış ve orasını "Behbudi kütüphanesi" diye adlandırmıştır.[175] Sonuç olarak Behbudi Kütüphanesi tarihe karışsa da, onun faydasını ilim ehli görmüştür, çünkü oradaki kaynaklardan faydalanan Behbudi sonraki faaliyeti

[171] Müin, *Seçilmiş Eserler,* 14.
[172] Siraciddin Ahmad, *Mahmudhoca Behbudi, Seçilmiş Eserler* (Taşkent: Akademik Neşriyatı, 2018), 2/223.
[173] Mahmudhoca Behbudi, "Mutolaahane", *Türkistan vilayetinin gazetesi,* No. 48, (1908).
[174] Abdiraşidov - Egemkulova, *Mahmudhoca Behbudi ve Uning Oyna Jurnali,* 31.
[175] Ahmad, *Mahmudhoca Behbudi, Seçilmiş Eserler,* 2/14.

olarak "Ayna", "Semerkant", dergilerini neşretmiştir. Devamında Behbudi'nin millet için yine hayırlı işlerinden "Pederkuş" dramı da hiç şüphesiz kütüphanesinin meyvesinden olmuştur.

Mahmudhoca Behbudi 1913'te haftada iki defa Semerkant gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Bu gazeteyi maddi cihetten yürütülemeyip, 44. sayısından sonra durdurmak zorunda kalmış ve gazetenin yerine Behbudi 1913'te 20 ağustosta Türk ve Fars dillerinde Ayna dergisini yayımlamış ve halk arasında meşhur olmuştur.[176] Bu dergi gerek Türkistan'da ve gerek tüm dünya Müslümanları arasında iyi bir itibar kazanmıştır. Ayna dergisi sadece Türkistan'da değil, dünya Müslümanlar arasında da itibar kazanmıştır.[177] Behbudi dergiyi Ayna millet için yayımlamıştır, "bizim değil milletindir" diye ifade etmiştir. Her güzel faaliyetin bir sonu olduğu gibi Ayna dergisinin de 1915'te 69. sayısında Behbudi'ni sağlık durumunu gerekçe göstererek durdurulmuştur.[178] O dönemin entelektüel alanının önemli araçlarından biri olan dergiler, Türkistan halkı için büyük faydası olmuştur. Özellikle Ayna dergisinin halkın uyanışına önemli katkısı vardır.

Türkistan'da o dönemde tiyatroya da önem verilmiş ve tiyatro kültürü gelişmeye başlamıştır. Tiyatronun ortaya çıkmasıyla tenkit edebiyatı oluşmuştur. Ceditçiler tiyatronun bir medeniyet göstergesi olduğunu belirtmişlerdir.[179] Behbudi'nin tiyatro hakkında görüşü şöyledir; tiyatro öğüt ve tembih verir, zararlı alışkanlıkları ve örf âdetin olumsuz yanı varsa onları aynen sahnede gösterir ve insanlara anlatmaya çalışırlar. Behbudiye göre tiyatro yükselişin veya ilerlemenin birinci sebeplerindendir.[180] Behbudi'nin faaliyeti çok yönlüdür; gazetecilik, drama, edebiyat eleştiriler alanında araştırmalar yapmış, aynı zamanda kurucusu olduğu Ayna dergisinde sadece dil ve edebiyat değil, tarih, coğrafya, hukuk ve etik konularında da makaleler yayınlamıştır.

Behbudi'nin yazdığı "Pederkuş" dramı sahnelerde ilk yerini almış ve Türkistan'ın birçok beldelerinde halka sunulmuştur. O dönemde Behbudi'nin yazdığı "Pederkuş" dramı ve Fıtrat'ın "Seyyahı Hindi" eseri Türk dilinden Rus diline tercüme edilmiştir.

[176] Begali Kosimov, *Maslakdoşlar* (Taşkent: Şark Yayınları, 1994), 14.
[177] Müin, *Seçilmiş Eserler,* s. 14.
[178] Ahmad, *Mahmudhoca Behbudi, Seçilmiş Eserler,* 2/115.
[179] Ahmad, *Mahmudhoca Behbudi, Seçilmiş Eserler,* 2/175.
[180] Mahmudhoca Behbudi, "Tiyatro nedir?", *Ayna,* No. 29, (1914).

Nitekim bu kitapların satış fiyatı belirlense de, Behbudi kendi hissesinden bastırıp okumak isteyenlere bedava vermiştir. O dönemde eserini yayımlayıp, bedava dağıtan tek müellif Behbudi olmuştur. Çünkü o kendine ait "Neşriyati-Behbudiya" adında matbaa açmıştır. Behbudi'nin matbaası ders kitaplarının basılmasında ve ceditçilerin gazete, dergi ve eser yayımlamasında birçok yıllar onların ihtiyacını karşılamıştır.[181]

Behbudi 1914'te Türkiye'ye ve Mısır'a gitmiş ve buralardan önemli ders kitapları getirmiş ve yeni bir okul müfredatı üzerine çalışmaya başlamıştır. O, Gaspıralı'nı örnek alarak, aydınlanma konusundaki faaliyetlerini kendi ülkesinde yapmış ve kısa sürede bir münevver olarak halkının saygısını kazanmıştır.

Mahmudhoca Behbudi'nin hayatını incelediğimizde onun sadece bilim ve sanat adamı değil, aynı zamanda bir siyaset adamı olduğunu anlarız. Çünkü Türkistan Millî Muhtariyetinin kurucularındandır ve siyasi idare alanında fikir beyan etmiştir.[182] O devamlı halkla iç içe olan aynı zamanda bir siyasetçiydi. 1917 yılında Taşkent'te Türkistan kurultayına halkın vekili olarak katılmıştır.[183]

Behbudi "Ayna" ve "Semerkant" dergilerinde yayımladığı makalelerde Gaspıralı gibi herkesi ilim, dil, meslek öğrenmek ve marifet sahibi olmaya çağırmıştır. Behbudi de Gaspıralı gibi kolaydan zora doğru yol almış ve önemli başarılar elde etmiştir. O özellikle Müslümanlığın, coğrafya ve gazetenin önemini Türkistan Türklerine anlatmaya çaba göstermiştir.[184] Behbudi tüm halkın bilgisini ilerletmeye çalışmıştır. Bu sebepten o İslam âleminden alınan haberleri yayınlamış, Osmanlı, Tatar, Fars ve Afgan gazetelerindeki haberleri inceleyip, Türkistan halkına İslam âleminin onlar hakkında ne düşündüğünü beyan etmiştir.[185]

[181] Abdiraşidov - Egemkulova, *Mahmudhoca Behbudi ve Uning Oyna Jurnali,* 35.
[182] Kasimov, *Mahmudhoca Behbudi, Seçilmiş Eserler,* 225.
[183] Alimova - Raşidova, *Mahmudhoca Behbudi ve Tarihsel Düşüncesi,* 25.
[184] Abdiraşidov - Egemkulova, *Mahmudhoca Behbudi ve Uning Oyna Jurnali,* 25.
[185] Kasimov, *Mahmudhoca Behbudi, Seçilmiş Eserler*, 261.

Gaspıralı gibi Behbudi de Türkistanlıların siyasi mücadeleye hazır olmadığı kanaatini taşımaktaydı. Ona göre, önce geniş çaplı eğitim hareketiyle halkı uyandırmak lazımdı. Bu şekilde genç nesil arasında mühendisler, muallimler, sanat erbabı, dünya ticaretini, ekonomi ilmini ve özellikle bankaların işleyişini iyi öğrenen yeni tüccarlar ile milletin hak ve hukukunu Devlet Duması'nda savunabilecek hukukçuların yetişmesini sağlamak gerekiyordu. Dünyayı tanıyan ve dinini iyi bilen bu genç neslin Türkçe, Arapça, Farsça ve Rusçaya vakıf olmaları gerektiğini savunan Behbudi, ayrıca Rusça eğitime de önem vermekteydi.[186]

Türkistan Muhtariyeti kana bulandıktan sonra siyasetten vazgeçti ve Semerkant'ta eğitim dairesi başkanı olarak çalıştı. Sovyet hükümetinin katliamları ve adaletsizlikleri neticesinde Behbudi, Buhara Emiri tarafından tutuklandı ve 1919 baharında hapse atıldı ve birkaç gün sonra idam edildi.[187] XIX. Yüzyılda bütün İslam dünyası gibi Türkistan da cehalet karanlığında kalmıştır. Dolayısıyla Türkistan halkının rehberlere son derece ihtiyaç duyduğu bir dönemde Mahmudhoca Behbudi'nin kendi eceliyle değil zalimlerin elinde vahşice öldürülmesi bütün Türkistan halkı için büyük kayıp olmuştur.

Mahmudhoca Behbudi Türkistan ceditçilerinin en önemli temsilcilerinden birisi olarak kendi dönemine damgasını vurmuş bir isimdir. O Türkistan ceditçileri arasında dikkat çeken isimlerden olup, ömrünün sonuna kadar bu hareketin sosyal, siyasi, dinî ve kültürel olmak üzere bütün alanlarında etkin rol üstlenmiştir. Diğer ceditçiler gibi o da Türkistan'da yaşayan Türklerin ve Müslümanların modern dünyaya ulaşmaları için fikirler sunmuş, eleştiriler yapmış ve çözüm önerileri sunmuştur. Onun bütün bu faaliyetlerinde, kendisini etkileyen ve fikir dünyasının oluşmasına etki eden canlı kaynakları görmek mümkündür. Bu anlamda başta Gaspıralı ve pek çok Tatar ceditçilerinin, onun fikir dünyasının oluşmasına büyük katkıları olmuş ve ciddi derecede olumlu yönde etkilenmiştir.

[186] Mahmudhoca Behbudi, *Seçilmiş Eserler, İkki Emes Tört Til Lozim,* (Taşkent: 1997), 161.
[187] Kasimov, *Mahmudhoca Behbudi, Seçilmiş Eserler*, 251.

3.2.3. Eserleri

Mahmudhoca Behbudi Semerkant'ta açtığı usul-i cedit okullarında kullanılmak üzere birçok dinî ve fen bilimleri ders kitapları yazmıştır. Onun 1901 yılından itibaren yazdığı eserlerin birçoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Eserleri şunlardır:

1) **Risale-i Esbab-ı Sevad:** Kaynaklara göre Behbudi bu risalesini usul-i cedit okulları için yazmıştır. Okuma yazma yöntemine yönelen ve 1904 yılında basılmış bu eserin günümüzde baskısı yoktur.

2) **Risale-i Coğrafya-i Rusya:** 1905 yılında din öğrenmek için Arapçayı öğrenmek ne kadar şartsa Türkistanlılar için de dünyayı öğrenmeleri için Rusçayı öğrenmelerinin o kadar şart olduğunu söyleyen Mahmudhoca Behbudi, usul-i cedit okullarında okuyan öğrencilerin, büyük muhatapları olan Rusya'nın konumu ve coğrafyasını öğrenmeleri için bu eserini yazmıştır.

3) **Risale-i Coğrafya-i Ümraniye:** Mahmudhoca Behbudi genel olarak medeniyetler coğrafyasından bahseden bu kitabı 1906 yılında usul-i cedit okullarında okutmak üzere yazmış ve eser aynı yılda basılmıştır. Bu risale Behbudi'nin günümüze kadar ulaşan toplu eserleri serisi içinde bulunmamaktadır.[188]

4) **Kitâb-ı Muntehab-ı Coğrafyay-ı Umumi:** Bu eser 1906'da ders niteliğini taşıyan bu eserin içeriğinde, coğrafya teriminin kökeni ve ortaya çıkışı, Türkistan bilginleri, coğrafya okumanın faydaları, Müslümanların coğrafya okumalarının gerekliliği vurgulanmıştır.

5) **Kitabetü'l-Etfâl:** 1908 yılında usul-i cedit okullarında okuyan öğrencilerin sosyal ve kültürel bilgilerini geliştirmek üzere bu eseri yazmıştır. Yazı yazmanın kuralları, edebî mektuplar, noktalama işaretleri, örnekler, resmi yazılar gibi başlıklar kitabın içeriğini oluşturmaktadır.[189]

---

[188] Kasımov, *Mahmudhoca Behbudi Seçilmiş Eserler,* 223.
[189] Alimova - Raşidova, *Mahmudhoca Behbudi ve Tarihsel Düşüncesi,* 49.

6) Pederkuş: Mahmudhoca Behbudi, Türkistan sahasında ilk sergilenen tiyatro eseri olan Pederkuş eserini yazmıştır. Ceditçilik hareketinin edebi alanda da toplumu bilinçlendirmeye, aksayan yönlerini halka göstererek düzeltme amacı Mahmudhoca Behbudi ile başlamıştır. Pederkuş, baba katili anlamına gelmektedir. Behbudi bu eseri 1911 yılında yazmıştır. Üç perde ve dört bölümden oluşan Pederkuş adlı eser sade bir dilde yazılmıştır. Pederkuş piyesi, her şeyin paradan ve para kazanmaktan ibaret olduğunu düşünen elli yaşlarındaki bir adam ile ona bu düşüncesinin yanlış olduğunu anlatmaya çalışan yenilikçi fikirlere sahip Damulla ve Rus mektebinde okumuş modern giyimli millîyetçi Ziyalı adlı bir Müslüman arasında cereyan eder."[190]

7) Ameliyat-ı İslam: Ameliyat-ı İslam, Behbudi'ye ait olan kaynaklara göre usul-i cedit talebelerine İslam ilmihalini öğretmek üzere 1909 yılında yazdığı bir risale olup, fıkh meseleleri içinde barındırmaktadır.[191]

8) Tarih-i İslam: İslam'ın ilk dönemi, Reşit Halifeler, Emevi ve Abbasilerden bahseden bu eserini cedit okullarında ders kitabı olarak okutulması için 1911 yılında yazdığı eserdir. Bu eser Behbudi'nin hayatından bahseden kaynaklarda yer almaktadır.[192]

9) Seyahat Hatıraları: Bu eser 1911 yılında yazılmış olup, Behbudi'nin 1899-1900'lı yıllar arasında hacca gitmek üzere yola çıkmasını, Kafkasya, İstanbul, Mısır, Mekke, Medine gibi yerleri ziyaret etmesini, oralarda Gaspıralı gibi önemli şahsiyetlerle görüşmelerini ve izlenimlerini özetleyen bir seyahat hatırasından oluşmaktadır.[193]

Behbudi aynı zamanda birçok makale de yazmış olup, yaklaşık 200'e yakın makalesi o dönemin meşhur gazete ve dergilerinde yayınlanmıştır.[194] 1901'den itibaren katkıda bulunduğu ve kendisinin kurduğu dergi ve gazeteler bulunmaktadır. Türkistan

[190] Seda Yılmaz Vurgun, "Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Etkisinde Tiyatro", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 16/ 2 (Haziran 2014), 225.
[191] Vurgun, "Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Etkisinde Tiyatro", 213.
[192] Müin, *Seçilmiş Eserler,* 14.
[193] Müin, *Seçilmiş Eserler,* 54.
[194] Abdiraşidov - Egemkulova, *Mahmudhoca Behbudi ve Uning Oyna Jurnali,* 47.

Bölgesi Gazetesi, Terakki, Hurşit, Şuhrat, Tuccar, Asya, Hürriyet, Turan, Sadai Türkistan, Uluğ Türkistan gibi birçok gazetede yazı yaşmış, "Kurtuluş", "İşçi Sesi", "Canlı Kelime", "Tercüman", "Şura", "Zaman", "Temiz Yaşam", "Semerkant", "Ayna" gibi dergilerde makaleler yayınlamıştır.[195] Behbudi yazılarında milletin ve vatanının kaderi hakkında tüm görüşlerini yazmaya çalışmıştır.

3.3. Münevver Kari

3.3.1. Hayatı

Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele eden ceditçi olarak isimlendirilen mütefekkirler grubunun temel amacı milletin özgür olmasını ve eğitimi geliştirmeyi sağlamaktı. Bu ceditçiler ilme susamış aydınlar idi. Bunlardan biri de Türkistan ceditçilik hareketinin önemli dinî ve siyasi liderlerinden, Taşkent ceditçilerinin önderi olarak bilinen Münevver Kari Abdürreşidhanoğlu'dur.

Münevver Kari 1878 yılında Taşkent'in Şeyh Havend Tahur semtinin Darhan mahallesinde doğdu. Babası müderris Abdurreşidhan'dır, annesinin ismi Hasiyet olup, bilgili ve dindar bir hanım olduğu zikredilmektedir. Dinî hassasiyetleri yüksek olan anne ve baba, oğullarına nurlu anlamına gelen Münevver ismini vermiştir. Ailesinin üçüncü oğludur. Ağabeyi Azamhan (1872-1919) ve Müslimhan (1875-1954) muallimdirler. Münevver Kari'yi annesi Hasiyet Hanım büyütmüş ve okutmuştur.[196] Çünkü 1885 yılında Münevver Kari 7 yaşındayken babası Abdurraşidhan vefat etmişti. Babasının vefatından sonra ilk eğitimini annesi Hasiyet Hanımdan almış, Münevver Kari'nin annesi o dönemde eğitimli bir hanımefendi olduğu için çocuklarına, mahalledeki bayanlara ve kız çocuklarına kendi bahçesinde eğitim vermişti. Ayrıca Münevver Kari o dönemin etkili hocalarından olan Osman hocadan kıraat ve tecvit dersi almış ve Kur'an'ı Kerimi

[195]Beyyullah Kaya - Shavkat Kushmuratov, "Ceditçilik Hareketi ve Türkistan'da Yayılmasında Mahmut Hoca Behbudi'nin Rolü", *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 8/16 (Haziran 2020), 22.
[196] Ahmad, *Münevver Kari, Seçilmiş Eserler*, 4.

ezberleyerek hafız olmuştur. Mahallede Kur'an'ı Kerim'i güzel sesle okuduğunu görenler ona "kari" yani hafız diye hitap ettiler. Hafız unvanını alan Münevver Kari ilimdeki eksikliğini anlayarak, "Yunushan Padişa" medresesinde birkaç yıl tahsil görür. Fakat aldığı ilmi yeterli görmez. Türkistan'da 1898 yılında gerçekleşen Ruslara karşı Dükçü İşan Direnişinden sonra kendini daha da geliştirmeyi düşünerek Buhara'ya gider orada hadis, fıkıh, tefsir ve başka sahalarda tahsilini devam ettirir. Buhara'ın o dönemdeki meşhur medreselerinden Mir Arap medresesinde eğitim alır, fakat devam etmek için yeterli maddi destek olmadığından tahsilini tamamlamamıştır. O dönemde Buhara medreselerinin Çar hükümetinin takibinden dolayı ve Münevver Kari'nin aldığı eğitimin yeterli olmaması sebebiyle Buhara'yı terk etmiştir. Taşkent'e dönerek mahallesindeki Darhan camisinde imamlık yapmıştır. [197]

XIX. yüzyılın sonlarında Taşkent, Semerkant ve Buhara'da Gaspıralı'nın fikirleri yayılmaya başlamıştı. Münevver Kari bizzat İsmail Gaspıralı ile görüşmese de onun fikirlerinden etkilenmiştir. O dinî ilimlerin yanında müspet ilimlerde de kendini geliştirmiştir. Dolaysıyla bu çerçevede siyasi, içtimai kitap ve gazeteleri takip eder. Özellikle Gaspıralı'nın Kırım'da çıkarmakta olduğu Tercüman gazetesini yakından ilgiyle takip eder. Bu gazetenin Münevver Kari'ye birçok yönden etkisi olumlu olur ve millî duygularını geliştirir.[198]

O Rusça, Arapça, Farsça ve Osmanlı dillerini iyi bildiği için Bahçesaray, Kazan, Orenburg, Türkiye, İran, Afganistan ve Hindistan'dan gelen "Tercüman", "Zaman", "Şuro", "Yıldız", "Sırâti Mustakîm", "Hablul Matn" gibi dergi ve gazetelerden okurdu. Özellikle Cemaleddin Efgânî, Muhammed Abduh, Farîd Vecdî, Muhammet İkbal, Rizaeddin Fahreddin, Abduraşid İbrahimov, Fatih Karimiy, Köprülüzade, Tevfik Fikret gibi mütefekkirlerin ileri görüşlerini öğrenir ve ictimai hayata yeni bir nazarla bakmaya çalışırdı.[199] Buradan anlaşılan şu ki Münevver Kari'yi daha çok Türkiyeli, Mısırlı, İranlı, aydınların düşünceleri etkilemiştir. Zira o dönemde ismi geçen ülkelerde modernist veya reformist hareketler görünmekteydi.

[197] Ahmad, *Münevver Kari, Seçilmiş Eserler,* 5-7.
[198] Azat Şerefeddinov vd., *Münevver Kari Seçilmiş Eserler, (*Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2003), 8.
[199] Ahmad, *Münevver Kari, Seçilmiş Eserler*, 14.

Bu düşüncelerden etkilenen Münevver Kari, sömürge altında olan yurdu Türkistan'ı, Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırmaya çalışan Ruslar karşısında geri kalan halkını kurtarmaya karar vermiştir. O yurdunun ancak ilimle, medeniyet ve maneviyatla kurtarılacağına inanmıştır. Böylece Münevver Kari 1900 yılında kendi isteğiyle Ceditçilik hareketine katılmıştır.[200]

3.3.2. Faaliyetleri

Türkistan'da ceditçilik hareketinin önderi, millî matbuat, tiyatro, yeni usüldeki millî eğitim kurucusu, edip, şair, hoca, gazeteci ve aydın olarak bilinen Münevver Kari, Türkistan'daki ceditçilik hareketinin ilk savunucularındandır. Türkistanlı ceditçiler ondan: "Türkistan'ın terakkiperver, milliyetperver neslinin ilk üstadı, ilk hocamız, ilk gazetecimiz ve ilk mütefekkirimiz" diye söz etmektedir. Münevver Kari 1901 yılında Taşkent'in çeşitli bölgelerinde ilk cedit okullarını açmış ve 1904 yılından sonra sosyal, siyasi ve kültürel çalışmalara başlamıştır.[201]

Münevver Kari'nin yenilikçi fikirleri ve faaliyetleri Bolşevik Rus İnkılâbı olan 1917 yılına kadar yoğun geçmiştir. O bu dönemlerde milletinin uyanması için uğraşmış ve sadece okul açmakla kalmamış, aynı zamanda Türkistan halkının dünyadaki siyasi, içtimai ve dinî gelişmelerden haberdar olması için gazete ve dergiler çıkartmıştır. O ilerleyen süreçte, milletine daha fazla hizmet verebilmek için arkadaşları Abdullah Avlani, Ahmed Can Bektemir, Muhammed Can Celil gibi ceditçiler adına da ayrı ayrı gazeteler çıkartmıştır. O, bu şekilde birleştirici bir rehber olmuş ve açtığı okullar ise gelişerek ilim merkezleri haline gelmiştir.[202]

Millî matbuatın kurulmasında ve birçok gazetenin yayınlanmasında Münevver Kari'nin gayreti büyüktür. 1905'ten sonra Münevver Kari "Hurşit" adlı bir gazete

[200] Hakan Coşkunaslan, "Türkistan Bağımsız Hareketinde Münevver Kari ve İttihat Terakkî", Baymirza Hayıt Armağanı, nşr. Rasim Ekşi - Erol Cihangir, *Turan Kültür Vakfı ve Hoca Ahmet Yesevi Kültür Vakfı,* (1999), 119.
[201] Coşkunaslan, "Türkistan Bağımsız Hareketinde Münevver Kari ve İttihat Terakkî", 119.
[202] Kasımov, *Mahmudhoca Behbudi Seçilmiş Eserler,* 232.

çıkarmak istemiş fakat Rus hükümeti onun Rusça bilmediğini gerekçe göstererek izin vermemiştir. Sonra 1906 yılında "Orta Asya'nın umurguzarlığı" gazetesinde çalışmıştır. Taşkent'te çıkarılan "Tarakkî" gazetesi, Münevver Kari ve İsmail Abid tarafından yayımlanmıştır. Gazete iki buçuk aydan sonra 20. sayısına geldiğinde Rus hükümeti tarafından kapatılmıştır. "Tarakkî" gazetesinin kapatılmasından sonra tekrar 1906'da Kari "Hurşit" adlı gazetede yazar olarak görev alır. Bu gazete Türkistanlıların çıkardığı ilk gazete olmuştur. Gazetenin amacı bütün dünya Müslümanlarını tanıtmak ve okulların ıslahatına rehberlik etmektir. Aynı zamanda bütün Türkler için ortak bir yazı dilinin oluşturulması için çaba gösterilmiş ve Çağatay Türkçesinde yazılmıştır. Türkistanlılara millî şuur aşılamaya çalışan gazete ancak 10 sayısını çıkarabilmiş, 11. sayısı çıkmak üzere iken Çarlık yönetim gazeteyi hükümet için zararlı bularak kapatmıştır.[203] Bunun üzerine Münevver Kari, Abdullah Avlani'nin muharrirliği altında 1 Aralık 1907'de "Şuhrat" adlı bir gazete yayınlar. Hurşit'in devamı niteliğinde olan bu gazete 10. sayıdan sonra hükümet tarafından kapatılmıştır. Çağatayca olan bu gazeteye Münevver Kari, Abdullah Avlani, Mahmudhoca Behbudi, Hamit Hocaoğlu yazı yazmışlardır. Münevver Kari Türkistan halkının içtimai ve siyasi bakımdan şekillenmesi için gazete ve dergilerin önemine dikkat çekmiştir. 1907 yılında "Tüccar", 1908'de "Asya" gazetelerinde fikri ve edebi çalışmalarda bulunmuştur.[204] Daha sonra 1914 yılında Taşkent'te "Sedayı Türkistan" adlı gazete Münevver Kari'nin yetkisinde çıkarılmaya başlamıştır. Bu gazete özellikle dinî konularda hassas davranmış ve memleketteki dinî taassubu yok etmeye çalışmıştır. Rus hükümeti tarafından tehlikeli olarak görülen bu gazetenin Mayıs 1915 yılına kadar 67 sayısı çıkmış ve kapatılmıştır.[205] Münevver Kari gazeteleri kapatılmasına rağmen, matbuat sahasındaki faaliyetinden asla vazgeçmemiştir. Onun bu faaliyetleri Türkistan halkının içtimai-siyasi, edebi ve dinî bakış açısını yükseltmiştir.[206]

Şubat 1917 İhtilalından sonra, Münevver Kari tarafından çıkarılan "Necat" ismindeki gazete Münevver Kari'ni ifadesiyle "en hür gazete"dir. Çarlık döneminde Hurşit, Şöhret ve Asya gazetelerinde açıkça yazılmayan konular, Türkistan ceditçileri tarafından "Necat" gazetesine yazılmaya başlanmıştır. Fakat yedi aydan sonra, Ekim

[203] Çelebi, *Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Millî Mücadelesi,* 10.
[204] Begali Kasimov, "Cadidçilik", *Yaşlik,* Taşkent 7 (1990), 74.
[205] Çelebi, *Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Millî Mücadelesi,* 13.
[206] Ahmad, *Münevver Kari, Seçilmiş Eserler*, 17.

İhtilâliyle dağıtılmıştır. İhtilaldan sonra Münevver Kari'nin katılımıyla "Şura-yı İslam" adında bir gazete çıkmaya başlamıştır. Bu gazetenin çıkmasından maksat, Türkistan Müslümanlarına siyasî ve toplumsal bilgi vermek, inkılâbı ortaya çıkaran nedenler hakkında halkı bilinçlendirmek ve medreselerin ıslahını sağlamak idi. Ancak bu büyük hedefler gerçekleştirilmeden 2.sayıda kapatılmıştır. Ardından başta "Kengeş" adıyla Ahmet Zeki Velidi daha sonra Münevver Kari idaresinde gazete çıkarmışlar ve Şura-yı İslam yazarlarının hepsi "Kengeş" gazetesine geçmişlerdir.[207]

Türkistanlılar tarafından 1918'e kadar çıkarılan 37 gazeteden 22'si Türkistanlı ceditçiler tarafından çıkarılmıştır. Temmuz 1918'den itibaren hususî kişiler ve çeşitli cemiyetler tarafından çıkarılan gazetelerin büyük bir kısmı Çarlık ve Sovyet Rusya'sının emperyalist siyasetine karşı yazılardan dolayı hükümetçe kapatılmıştır. Dergi olarak 1911-1919 yılları arasında Türkistan'da toplam 19 dergi yayınlanmış ve bu dergilerden 9 tanesi ceditçiler tarafından neşredilmiştir. Diğer bir deyişle toplam 55 yayından 31'i ceditçiler tarafından yayınlanmıştır.[208] Münevver Kari'nin gazetelerinde özellikle şu konulara fazla yer verilmiştir; mektep ve medreselerde ıslahat yapılması teşvik edilmiş, Türkistan'daki Türk kavimleri için müşterek bir yazı dili geliştirmeyi belirtmiş, iktisadi meseleler, cehalet ve mutaassıplıkla mücadele gibi konular öne çıkmıştır. Bu gazeteler halk arasında ilgiyle takip edilmiştir.

Münevver Kari, bu gazetecilik ve eğitimcilik faaliyetlerinin yanı sıra aynı zamanda yazarlık ve yayıncılık görevlerini de başarıyla yerine getirmekte idi. O, "Tecvid", "Tarih-i Kavm-i Türkî", "Tarih-i İslamiyye", "Tarih-i Enbiya" ve "Usûl-i Hisab" gibi birçok dinî, edebî ve ders kitaplarının yazarı ve naşiridir.

Öğrenciler klasik medrese eğitim sisteminde sadece okuma yazma öğrenmek için, yaklaşık beş yılını harcarlardı, yeni eğitim sistemiyle eskisi gibi beş yıl değil, iki yılda okuma öğrenmişlerdir. Bu eğitim uygulamasını başlatan Münevver Kari, defalarca Rus hükümeti tarafından uyarı ve hatta sürgün edilmekle ilgili tehditler almıştır. Tüm bu tehditlere aldırış etmeyen Münevver Kari bu usul-i cedit okullarında okutulmak üzere "Edib-i Evvel", "Edib-i Sâni", "Tecvide'l-Kur'an", "Yer Yüzü" gibi eserleriyle okulunun

[207] Çelebi, *Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Millî Mücadelesi,* 15.
[208] Çelebi, *Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Millî Mücadelesi*, 20.

temelini oluşturmuştur. Onun okulu hakkında Behbudi Ayna dergisinde yazılar yazmış ve övgüyle bahsetmiştir.[209]

Münevver Kari 1909 yılında onunla aynı fikirde olan arkadaşlarıyla özellikle Semerkand Müftüsü olan Behbudi ile birlikte Türkistan'da dernek kurup Türkiye'ye (Osmanlı coğrafyasına) öğrenci göndermişlerdir. Onların amacı Türkistan öğrencilerinin yurtdışında eğitim almalarıdır. Bunu gerçekleştirebilmek için de "Cemiyet-i Hayriye" adında dernek kurmuşlardır. Bu cemiyet Türkistan öğrencilerinin İdil-Ural, Azerbaycan ve Türkiye gibi ülkelere gidip yüksek öğretim görmelerini sağlamıştır. Özellikle Münevver Kari'nin teşvikiyle öğrencilerin yurt dışında okuyabilmesi için maddi ve manevî desteklerde bulunmuşlardır. Birkaç öğrenciyi Türkiye'de eğitim almasına imkân sağlamışlardır. Türkiye'ye gönderdiği öğrenciler arasında Abdurauf Fıtrat vardır. Ayrıca Münevver Kari 1913 yılında "Turan" cemiyetini de kurmuş, ama faaliyeti 5 yıl sürmüştür. Daha sonra 1914'te "Türkistan Kütüphanesi", "Mektep" (1914) "Yardım" (1921) gibi cemiyet, şirketlerde kurucu, yardımcı, başkan üyelik vazifelerinde bulundu.[210]

XX. yüzyıl başlarında Türkistan'da millî uyanışın en etkili isimlerinden Münevver Kari (1917-1920) yıllarında "İttihat-i Terakki", (1917-1918) "Şura-i İslamiye", (1921-1925) "Millî İttihat", (1926-1929) "Millî İstiklal" gibi siyasi ve içtimai teşkilatlara rehberlik yapmıştır.[211]

Münevver Kari 1917'den itibaren Türkistan ceditçilerinin siyasi faaliyetlerine öncülük yapmıştır. 17 Mart 1917'de Münevver Kari başkanlığında Şûra-yı İslamiye adı altında ceditçilerin ilk siyasi teşkilatı kuruldu. Münevver Kari'nin idaresi altında yürütülen Şûra-yı İslamiye, yeni devrin emrettiği hayat talepleri ve yurdun yabancı istila altında bulunmasından ötürü, meydana gelen şartları göz önünde tutarak bir ıslahat planı ortaya koymaktaydı.[212]

Münevver Kari ilk başta ilim alanını geliştirmek için mücadele vermiş, daha sonra aktif olarak siyasete de girmiştir. Kari, Çar hükümetinin acımasız baskılarına karşı

[209] Şerafeddinov vd., *Münevver Kari ve Seçilmiş Eserler*, 191.
[210] Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi,* 207-211.
[211] Naim Karimov vd., *Münevver Kari Abduraşidhonov Türkistan Tarakkiyparvarlarının Sardori,* (Taşkent: Mumtoz Soz, 2018), 5.
[212] Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi,* 245.

faaliyete geçmiş ve Çar hükümetinin yıkılması için elinden gelen tüm çabayı göstermiştir. Hatta Ceditçilerle birlikte Bolşeviklere destek vermişlerdir. Fakat ceditçiler bir kez daha Çar hükümetine karşı kaybetmişleridir. Çünkü Bolşeviklerin Çar hükümetinden farkı yoktu. Böylelikle Müslüman Türkistan halkına karşı yine baskı, işkence, sürgün ve asimile politikaları devam etmiştir.[213]

Memleketin içinde bulunduğu siyasi buhran ve iç savaş, bazı aydınların Fıtrat gibi işten çıkarılıp uzaklaştırılması, Stalin'in suçlayacak birilerini araması gibi sebepler ilerleme sürecini kötü etkilemiştir. Bu dönemde pek çok aydın sıkıntılı bir durum içerisindeydi. Münevver Kari 1925'te bir ifadesinde ailesi ile bile tamamen iletişimini koparıp, Moskova'ya gittiğini söylemektedir. Özellikle 1925 yılına gelindiğinde ise durum daha kötü bir hal almış ve tutuklamalar başlamıştır. 1929'da Münevver Kari ile bir grup aydın da tutuklanmış, 1937 yılına gelindiğinde ise aydınları gruplar haline tutuklamaya başlamışlardır. Yalnızca milletin huzuru ve vatanının kurtuluşu için çabalayan ceditçiler, gözü dönmüş Rus hükümetinin ve Stalin'in hedefi olmuştur.[214]

Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele eden, ceditçilik hareketinin en önemli isimlerinden olan Münevver Kari, Sovyet idaresi tarafından kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Baymirza Hayit'a göre, Kari 1924-1933 yılları arasında hayatı hapiste geçmiş ve işkencelere maruz kalmıştır. Kari'nin ölüm tarihi hakkında farklı görüşler vardır. Hakkında bilgi veren kaynakların önemli bir kısmı, onun 23 Mart 1931'de kurşuna dizilerek öldürüldüğünü yazmıştır.[215] Görüldüğü üzere Münevver Kari Türkistan'da vatanın özgürlüğü için elindeki tüm varlığını feda ederek mücadele etmiş, canından bile vazgeçmiştir.

[213] Şerafeddinov vd., *Münevver Kari ve Seçmeli Eserler,* 15.
[214] Kasımov, *Mahmudhoca Behbudi Seçilmiş Eserler,* 7-10.
[215] Baymirza Hayit, *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri* (Ankara: Kardeş Matbaası, 1971), 246.

3.3.3. Eserleri

Münevver Kari, toplumsal-pedagojik faaliyetlerle beraber edebi çalışmalar da yapmıştır. Onun kısa hikâyeleri, şiirleri, kendisinin hazırladığı ders kitaplarına girmiştir. Eserlerinde insan, cemiyet, din ve dindarlık, ahlak, sömürgecilik, özgürlük, aydın olmak ve devlet idaresi konularına özellikle önem vermiştir. Münevver Kari'nin eserlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1) Edib-i Evvel: Bu eser Münevver Kari'nin ilk eserlerinden biridir. O bu eserini Taşkent'te kurduğu usul-i cedit okullarında okutulması için 1907 yılında yazmıştır. Bu eserde, ilkokul öğrencileri için harfleri öğretilmesi, harflerin seslerini, yazılışını ve şekillerini öğrenmesini amaçlamışlardır.[216]

2) Edibu's- Sâni: Münevver Kari 1907 yılında "Edib-i Evvel" adlı eserinden sonra bu eseri kaleme almıştır. Bu eseri ortaöğretim öğrencileri için hazırlamıştır. Besmele ve selâvatla başlanan, bu eserde sırasıyla ilim, ahlak, öğüt, doğru, yalan, terbiye, israf, okul, okuma yazma, anne-baba, gün, ay, mevsim, yıl, merhamet, cömert, cimrilik, coğrafya, hava, bulut, su gibi ilmi, fenni ve ahlaki konuları hakkında bilgi vermektedir.[217]

3) Hatıralarımdan: Kari bu eseri 1929-1930 yılları hapisteyken yazmış, eserin birinci bölümünde ise ceditçilik hareketinin ortaya çıkışı ve 1917 Ekim devrimine kadarki süreci anlatmaktadır. İkinci bölümünde ise 1917-1929 yılları arasındaki dönemden bahsetmektedir. Kari'nin eserinde ceditçiler hareketinin Sovyetler dönemindeki mücadelesi hakkında belge ve gerçekler yer almaktadır. Münevver Kari bu hatıralarını yazarken sırrın aşikârı, dostları giriftarı olarak anlaşılmaması da vurgulamaktadır. O Rus istibdadından kimsenin emin olmadığının farkına varmış, başka bir

[216] Şerafeddinov vd, *Münevver Kari Seçilmiş Eserler,* 189.
[217] Abdurraşidhonov, *Hotiralarimdan,* 6.

deyişle bu hatıralarını yazmaya mecbur tutulmuştur. Bu eserde "Millî Özgürlük ve İstiklal" için mücadeleler, "İttihad-ı Terakkî", "Millî-i İttihat", "Millî İstiklal" gibi konuları içermektedir.[218]

4) Usul-i Hesap: Bu eseri 1911 yılında cedit okullarında matematiği öğretmek için yazmıştır.

5) Tarih-i Kavmi Türk: 1911'de yazılan bu eserde Türkistan halkının çocuklarına kendi tarihleri olan Türk kavmi tarihini öğretmeyi amaçlamıştır.[219]

6) Tecvide'l-Kur'an: adlı eseri adından da anlaşıldığı üzere, Kur'an-ı Kerim'in düzgün okunması, yani Kur'an'ı Kerim'i tecvitli okumak için 1911'de usul-i cedit okulları için hazırlamıştır.

7) Tarih-i Enbiya: Münevver Kari'nin bu eseri 1912'de usul-i cedit okullarındaki öğrenciler için peygamberler tarihi ders kitabı olarak hazırlamıştır.[220]

8) Tarih-i İslâmiye: eseri 1912'de usul-i cedit okullarında okuyan öğrenciler için İslam Tarihini anlatan eserdir.

9) Dahrunnecat: bu eseri 1912'de Kazan'da yazılmıştır. Ancak bu eser hakkında bilgi bulunmamaktadır.

10) Sabzazar: Münevver Kari'nin bu eseri 1913'de Taşkent'te yazılmıştır.

11) Yer Yüzü: bu eser 1917 yılında Taşkent'te ilköğretim 3-4 sınıf öğrencileri için Türkistan şivesiyle coğrafik konular hakkında bilgi verilen bir eserdir.[221]

12) Müslümanlık: Münevver Kari bu eseri 1912'de din eğitimi ve ilmihal bilgisi olarak Taşkent'te açtığı usul-i cedit okullarında kullanmak için kaleme almıştır. Bu eser İslam, iman, tevhit, Enbiya, kıyamet, sırat köprüsü, cennet, cehennem, kader, sahabe, Emeviler ve Abbasiler gibi konuları içermektedir.[222]

---

[218] Şerafeddinov vd, *Münevver Kari Seçilmiş Eserleri,* 188-191.
[219] Abdurraşidhonov, *Hotiralarimdan,* 7.
[220] Şerafeddinov vd, *Münevver Kari Seçilmiş Eserler,* 93.
[221] Kasımov, *Millî Uyanış,* 63.
[222] Münevver Kari, *Müslümanlık* (Taşkent: Maveraünnehir Yayınları, 2004), 2.

13) Bedî Eserler: Şiirler ve hikâyelerden oluşan bu edebi kitap 1915'te kaleme alınmıştır. İçeriğinde arzu, güz, kış, tembellik, çalışkanlık, himmetlilik gibi konular şiir ve hikâyelerden oluşmaktadır.[223]

Münevver Kari eserlerinde özellikle İslam dinî meseleleri, ahlak, millî medeniyetin gelişmesiyle ilgili ve o dönemdeki problemlerin çözülmesi için fikirler ve çözümler üretmiştir.

Münevver Kari'nin 1906-1927 yılları arasında farklı gazete ve dergilerde yayınladığı makaleleri şu şekilde sunmak mümkündür:[224]

Sayı	Makalenin Adı	Makale Konusu	Yayın Tarihi
1	Nikah Hakkında	İslami Evlenmeler	Terakkiyat, 1906
2	Bizim Cehalet, Cehli Mürekkep	Toplumdaki Cahillik	Terakkiyat, 1906
3	Sebebi Tertip	Cedit Okulları	Tüccar, 1907
4	Taşkent'te Müslüman Cemiyeti	Dernekleri Anlatır	Semerkant, 1913
5	Cemiyetler Nasıl Kurulur?	Dernek Kurma Yolu	Türkistan, 1914
6	Turan Topluluğunun Açılışı	Turan Topluluğu	T.V.Gazeti, 1914
7	Makbul Kurbanlar	Hürriyet İçin Kurban	Necat, 1917
8	Şûra-i İslam Kararnamesi	Kararname	Necat, 1917
9	Hitabnâme	Çağırıda Bulunma	İştirakiyun, 1919
10	Türkistan'da Vakıf İşleri	Vakıf İşleri	Hakikat, 1922
11	Türkistan Gençlerine Hitap	Hitabe	Türkistan, 1923
12	Neşri Maarif Topluluğu	İlim Yayma Top	Türkistan, 1923
13	Arıza (Hapisteki Durumundan)	Şikâyet Etme	1930
14	Hatıralar	Hatıralar	1929
15	Ocak Vakası ve "Birlik"	Ulema Güçlenmesi	Y.Y
16	Şark Kurultayı ve Enver Paşa	Bakü'daki Kurul	Y.Y
17	Buhara Vakaları	Buhara H.Yıkılması	1929
18	İttihadı Terakki Azaları	İttihadı Terakki	1929

[223] Şerafeddinov vd, *Münevver Kari SeçilmişEserler,* 34.
[224] Şerafeddinov vd, *Münevver Kari SeçilmişEserler*, 30.

19	Birlik Cemiyeti Azaları	Birlik Topluluğu	1929
20	İttihadı Millînin Azaları	İttihadı Millî	1929
21	Teşkilatların Kuruluşu	Teşkilatlanma	1929
22	İttihadı Millî ve Teşekkülü	İttihadı Millî	1931
23	Türkistan Hükümetinin Kuruluşu	T. Muhtariyet	1930
24	Nemangan Teşkilatına Tavsiye	Nemangan Teşkilatı	1930
25	Taşkent ve Nemangan Teşkilatı	Tanıtımı	1930
26	Pamuk Hakkında	Pamuk Üretimi	1930
27	Opizisyonluktan Aksi İnkılâpçılığa	Devrim Karşıtçılığı	1930
28	Siyasi İdareye Sözüm	Tavsiyeleri	1930
29	Kampanya Karşısına Ev Sohbetleri	Gizli Mücadele Gün	1930
30	Afganistan Konsülü İle Görüşmem	Afganistan'a Giriş	1930
31	Musa Carullah Hakkında	Onun Hayatı	1930
32	Abdullah Muradi Hakkında	Onun Hayatı	1930
33	Taviev ve Mennan Ramzi Hakkında	Hayatları Faaliyetleri	1930
34	Moskova'ya Gidişim	Hicreti	1930
35	Nemanganlılar Topluluğu	Nemangan Deneği	1930
36	Murat Hoca ile Görüşmem	Görüşme	1930

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİNİN DİNÎ DÜŞÜNCESİ

1. FELSEFÎ VE İÇTİMAÎ KONULARA YAKLAŞIMLARI

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da sosyal ve felsefi yönden gelişmeye ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda Ceditçiler halkı yeniliklere açık hale getirmeye çalışmış ve millî değerlere dikkat çekmiştir.

Türkistan din adamları XX. yüzyılın başlarında iki gruba ayrılmıştır. Onlardan bir kısmı içtimaî kültürel yenileşmeyi gerekli görerek, İslam dininin bazı anlayışlarını ıslah etmek ve zamana uydurma yani modernleştirmek taraftarı olarak ortaya çıktılar. Din adamlarının ikinci grubu olan ulemalar ise, İslam akidelerinin değiştirilemez olduğunu savunarak, yeni fikirlere kendilerini kapatarak taassuba devam ettiler.[225] Bu noktada dönemin reformcu akımlarından kabul edilen ceditçilik hareketi dinde reform yapmak için aktif rol almıştır. Modern arayışlar ilk olarak dinî boyutta ortaya çıkmıştır.

Ceditçiler gerek dinî gerekse dünyevî hayatın tamamına etki edip, modern zamana her açıdan cevap vermeyi Türkler ve Müslümanları içerisinde bulundukları geri kalmışlıktan kurtarmayı amaçlamışlardır. Ceditçiler ilk ortaya çıkışından itibaren nerede Türk veya Müslüman varsa oraya ulaşmaya çalışmış ve birçok alandaki konularla ilgilenmişlerdir. Bu anlamda, dinî ıslah çalışmaları, mektep ve medreselerin ıslahı, modern eğitim düşüncesi, ortak Türk dili oluşturma çabaları, millî kimlik sorunları, kadının sosyal ve siyasî konumu, siyasî temsil konuları ve bağımsızlık düşüncesi, Ceditçilerin başlıca ilgi alanını oluşturmuştur. Nitekim ceditçilik hem geriye hem de ileriye dönük yenileşmeyi kapsamaktadır.[226] İdil-Ural bölgesinde gelişen ceditçilik hareketi kısa zamanda tüm Türkistan'ı etkilemiş, eşitlik, özgürlük, bağımsızlık, siyasî, sosyolojik ve kültürel yapısını değiştirmiştir. Türkistan coğrafyasının önemli bir parçası olarak Doğu Türkistan da bu gelişmelere dâhil olmuştur.

[225] Saidakbar Agzamhocayev, *Dünyo Korgan Mutafakkir* (Taşkent: 2014), 55.
[226] Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, 110

1.1. Sosyal Yapıya Yaklaşımı

Ceditçilik hareketi kültürel ve siyasal anlamda ciddi girişimlerin doğmasına vesile olmuştur. Münevver Kari, Behbudi, Fıtrat gibi Türkistan aydınlarının başını çektiği Türkistan merkezli ceditçiler, pek çok cedit okullarının açılması ve Türk toplulukları arasındaki bağların daha da güçlendirilmesi adına önemli adımların atılmasını sağlanmıştır. Ceditçilik hareketi ilk başta eğitimde reform yapma amacıyla ortaya çıktıysa da, ileride siyasi bir hareket haline dönmüştür. Özellikle öğrencilere okuma yazmanın daha kolay öğretilmesine dikkat çekerek, eski usul okul ve medreselerin ıslah edilmesini amaç edinmiştir.

Ceditçilerin faaliyetleri yukarıda belirttiğimiz gibi sadece eğitim alanında kalmayıp din, sosyal ve kültür hayatını da kapsadı. Buhara medreseleri X. yüzyıldan beri doğu İslam dünyasında zaten tanınıyordu. Genç Tatarlar da eğitimlerini tamamlamak için bu medreselere gönderildiler. Burada Tatar öğrenciler Türkistan okullarında Orta Çağ eğitim metotlarının kendilerinin tatmin etmediğini kısa sürede gördüler. Buhara medreselerinin soyut eğitim sistemine karşı çıktılar ve çağdaş bir eğitim sistemiyle Müslümanların İslam'ı daha iyi anlamalarını, sosyal ve kültür düzeylerini yükseltmelerini hedeflediler.[227]

Ceditçilik hareketi özellikle yirminci yüzyılın başında Türkistan'ın çeşitli yerlerinde etkili olmaya başladı, Ceditçilerin amacı, Türkistan'ın uzun zamandır yaşadığı kültürel ve sosyal gerilemeyi durdurmak ve halkı yeni bir yöne doğru sevk etmek için, birçok önemli yeniliği halkın anlayabileceği şekle getirmekti. Bu fikirlerini yaymak maksadıyla edebiyat, basın yayın ve tiyatrodan yararlandılar. Bunun yayında toplumsal geriliklerin görüldüğü hemen her alanda da fikirlerini ortaya koydular. Ceditçiler mutaassıplığa karşı ilericiliği, cehalete karşı ilmi savundular. Halkın İslam dinini daha iyi anlaması için çaba harcadılar.[228]

[227] Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam,* çev. Ali Nejat Ongun (Ankara: Günce Yayıncılık, 2000), 21.
[228] Allworth, *The Modern Uzbeks: Form the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History,* 121.

Fıtrat XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da ciddi bir uyanışa sebep olan ceditçilik düşünceleri ile ilgili kafa yormuştur. O Türkistan ceditçilerinin "atası" sayılan Mahmudhoca Behbudi ile aynı fikirleri savunmuştur.[229] Fıtrat felsefi, içtimaî, ahlaki konuda yazdığı "Rehberi Necat/Kurtuluş Rehberi" eserinde, insanların çeşitli din ve mezhepten, çeşitli kabile ve milletten olsalar da, Hz. Âdem'in çocukları olduğunu ve birbirleriyle kardeş olduğunu vurgular. Dolayısıyla insanların birbirlerine sevgi ve şefkatli olmaları şarttır, yani karşılıklı saygıyı ve sevgiyi yitirmemeleri gerekmektedir.[230]

Fıtrat tecdit teklifinin felsefi temellerini Rehber-i Necat eserinde uzunca tartışmaktadır. Bu eserinde İslamî değerlere derin hayranlık ve bağlılık duymaktadır. İslamî öğretilerden hareketle *gaye, nefis ve akıl* olmak üzere insanın üç esas niteliğine dikkat çekmektedir. Buna göre İslam'ın gayesi dünya ve ahiret saadetidir. Buna da akıl yardımı ile ulaşılabilir. Hiçbir gaye nefsi tezkiye etmeden başarılamaz. Fıtrat, Müslümanların tekrar eski güçlerine kavuşmalarının ancak ıslah-ı nefs ve tahsil-i ilim ile mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Bu bakımdan Fıtrat ısrarla aklın ve bireyin değeri ile cemiyetteki rolü üzerinde durmaktadır.

Fıtrat dinî-felsefî düşüncesinde gaye önemli bir yer tutar. Ona göre insan doğumundan itibaren tekâmül içindedir. İnsan yaratılış sırasında zayıf, çıplak ve başkasına bağımlıydı; sabırla açlık, susuzluk, sıcak-soğuk ve tabii felaketlerle başa çıkmak zorunda idi. İnsan Allah'ın bahşettiği akıl ile bütün zorlukların üstesinden gelmeyi başardı: sıcaktan ve soğuktan korunmak için mesken, başka canlılara karşı kendini savunmak için silah yaparak tabiatı kontrol altına aldı. Kısacası Kur'an'ın ifadesi ile "bütün kâinatı fethetti." (Casiye 45/13) İnsanı en güzel şekilde yaratan Allah yaratılış gayesine ulaşabilmesi, doğru yolu bulabilmesi için ona dinî bahşetti. Hayatın gayesi dinin tarifinde bulunmaktadır. Gaye ve semere-i zindegi-i âdem (insan hayatının gayesi ve meyvesi) saadeti dareyn olduğuna göre her insanın iki dünya mutluluğunu kazanmaya gayret etmesi gerekir.[231]

---

[229] Begali Kasimov, "Behbudi ve ceditçilik", *Özbekiston adabiyoti va sanati,* (20 Ocak 1990).
[230] Şahnoza Goyibova, *Abdurauf Fıtratning İçtimoiy-falsafiy karaşlari* (Taşkent: Mirzo Ulugbek nomidagi Toşkent Davlat Dorilfununi, Doktora Tezi, 1996), 57.
[231] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği*, 83.

Fıtrat nefsi insanın olmazsa olmazı olarak görür ve nefsî vazifeleri insanın kendini korumak ve terakki ettirmek için yapmak zorunda olduğu görevler olarak tanımlar. Bu vazifelerin başında tezkiye gelmektedir. Nefis tezkiyesi var olmanın gereğidir ve farzdır. Nefis tezkiyesi kişinin hem kendisine hem de diğer insanlara yarar sağlar. Binaenaleyh, nefis tezkiyesi sadece ahlakî bir vazife olmayıp aynı zamanda dinî bir vecibedir. Nefsi salih amele yöneltebilmek için nefsi kuvveyi ıslah etmek gerekir. Nefis, klasik ahlak ilminde akli kuvvet, şehevi kuvvet ve gazabı kuvvet olarak üç sınıfa ayrılmıştı. Aklî kuvve, hakkı batıldan, yanlışı doğrudan, faydayı zarardan ayıran hikmeti doğurur. Şehevî kuvvenin ıslahı, vücudun sıhhati ve nesli korur. Gazabı kuvvenin ıslahından insan şerefinin, millet onurunun ve nefsin korunması için yararlı olan şecaat gelir. Bu üç kuvve, dördüncü bir kuvve olan adaleti doğurur. Binaenaleyh ahlak uleması nefsi; ilim, iffet, şecaat ve adalet olmak üzere dört bölüme ayırmıştır. Hikmetin fazileti akıl kuvvetinin ıslahı neticesinde olur ve akıl kuvvetinin ıslahı ilim öğrenmekle mümkündür.[232]

İslam'ın ve Müslüman düşünürlerin en çok üzerinde durdukları akıl, Fıtrat'a göre en büyük nimettir: "Akıl insanı kuvvetli ve yeryüzünün hâkimi kılmıştır. Eğer insana akıl bahşedilmemiş olsaydı o daha güçlü yaratıklar tarafından imha edilirdi. Çünkü hayatta güçlü olan yönetir ve galip gelir. Galibiyet ise imha etmenin ilk adımıdır. İnsan akıl olmasaydı imha edilirdi. Binaenaleyh, saadet-i dareyne götüren kuvvet akıldır."[233]

Fıtrat'ın kanaatince Hz. Muhammed, akıl ve tefekkür ile Arapları bir olan Allah'a ibadete davet etmek için gönderilmiştir. Onlardan bir kısmı atalarının batıl dinin terk edip Hz. Peygamber'in davetine uyup İslam'ı seçmişlerdir. Aslında bu davete uyarken akıl yoluyla hakkı batıldan ayırma yeteneğini kazanmışlardır. Hz. Peygamber'in tebliğini reddedenlerin akıl ve tefekkür aynası kıskançlık ve düşmanlık alevi ile körleşmiştir. Bu yüzden onlar hakkı batıldan ayırmayıp, cahil kalmışlardır. Aklı olmayan veya aklı kıskançlık, düşmanlık yahut cehalet ile körleşen hiç kimse İslam ile kucaklaşamaz. Bu durumda ahiret selameti ve kurtuluşu da akıl ve tefekkür ile mümkündür.[234]

---

[232] Abdurrauf Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* haz. Hamidulla Baltabayev (Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2010), 5/80-81.
[233] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 82.
[234] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği*, 85.

Fıtrat saadet-i dareynin de akıl ile elde edileceğini belirtir. Hayvan ile insan arasındaki temel fark saadet-i dareyni kazanmak olduğuna göre aklı olmayan veya aklı kıskançlık, cehalet veya düşmanlık ile körleşmiş olanlar hayvan derecesine düşerler. Bu sebeple İslam akla büyük önem verir. Kuran tefekküre daima vurgu yapar ve kâfirleri akıllarını kullanmamakla suçlar. Fıtrat özellikle bu ayetleri hatırlatmaktadır:

"...O insanlara ayetlerini açıklar ki, öğüt alıp düşünsünler" (Bakara 2/221)

Allah size ayetlerini böyle açıklıyor ki öğüt alıp düşünesiniz" (Bakara 2/219),

"...ve gökten yağmur indirip onunla yeryüzünü ölümden sonra dirilmesi onun delillerindendir. Şüphesiz ki bunda aklını kullanan bir toplum için elbette ibretler vardır." (Rum 30/24),

"O sana Kitab'ı hak ve kendisinden öncekileri doğrulayıcı olarak indirdi. O daha önce de Tevrat ve İncil'i insanlar için birer hidayet olarak indirmişti. Furkan'ı da O indirdi. Şüphesiz Allah'ın ayetlerinin inkâr edenler için şiddetli bir azap vardır. Allah mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir." (Al-i İmran 3/3-4)[235]

Hz. Peygamber "Aklı olmayan dini olmaz, bir kimsenin aklının derecesinin bilmeden onun İslam'ı ile tatmin olmayın" buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber Hz. Ali'ye "Bazı insanlar Allah'a zekât ve sadaka ile yaklaşmaya çalışırken sen akıl ile yaklaşmaya çalışıyorsun; aynı şekilde bu yolla insanlara yaklaşıyorsun; Allah senin dereceni artıracak" demiştir. Bu delillerden hareketle şu söylenebilir ki her ne kadar insan yaratıkların en zayıfı ise de bütün hayvanlar ondan korkar. Bu durumda insanda, onu diğer canlılardan daha güçlü kılan gizli bir kuvvetin olduğu açıktır. Bu kuvvet akıldır. İnsana kuvvet ve başarı veren şey Allah'ın en büyük nimetidir. Fıtrat bu noktada iki hadise atıfta bulunur: Hz. Aişe rivayet etmiştir ki 'Hz. Peygambere sordum, 'İnsanın bu dünyadaki en büyük fazileti nedir? 'O akıl cevabını verdi. Ahirette nedir dedim o 'akıl' dedi. Ebu Said

[235] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 85.

el-Hudri'nin rivayetine göre de Hz. Peygamber buyurmuştur ki 'her şey bir başka şeye dayanır ve bağlıdır; müminler akla dayanır, onların takvası akıllara göredir. Zina yapanlar Cehenneme girerken diyecekler ki 'eğer biz amel-i salih işleseydik ve aklımızı kullansaydık kendimizi Cehennemde bulmazdık.' Fıtrat aklın büyüklüğünü ortaya koyduktan sonra onu fıtrî akıl ve kesbî akıl olarak ikiye ayırır. Bunlardan birincisi Allah tarafından insana yaratılışı sırasında bahşedilen, ikincisi ise eğitim ve tecrübe ile elde edilen akıldır.[236]

Fıtrat dâhil bütün ceditçilerin sorunu ve sorumlulu "özelde toplumlarını, genelde İslam dünyasının geri kalmışlıktan nasıl kurtarabiliriz?" sorusuna cevap bulmaktır. Başka bir ifade ile teşhisini yaptığı geri kalmışlık hastalığının tedavisini ve teklifini net bir şekilde ortaya koymaktadır: "Sizlerin ilacı şudur: Yeni okullar açınız ve o boş, anlamsız gramer tartışmaları yerine çok yararlı ve hızlı sonuç alan ilim ve fenleri koyunuz. Zanaat, ticaret, tarım, yayıncılık ve edebiyata yöneliniz. Kısacası dilinizi ilim ve sanatla beraber tutunuz. Bundan başka çare yoktur."[237]

XIX. yüzyılın sonlarında dinî yenileşme değil, belki yapılması gereken görevleri yerine getirmek içindir. Bu görevler Müslüman devletini ve halkını geliştirmek, modern bilim ve sanatı desteklemek, Müslüman devletlerinde dünyevi ıslahatları yapmaktan ibaret idi. O dönemde İslam dünyasında yenilikçi çevrelerde geri kalmışlıktan kurtulmaya verilen cevap gayet açıktır: "Müslüman kalarak yenileşmek." Burada soru da "Müslüman kalarak yenileşmede Avrupa'dan ilim, fen ve teknik almak caiz mi?" sorusuydu. Ceditçiler buna açıkça "caizdir" cevabını veriyorlardı. Ancak ceditçilerin bu yaklaşımı kendi fikir dünyalarında ve kamu vicdanında meşrulaştırmaları gerekiyordu. Fıtrat, yeni usul eğitim, usul-i cedit örneğinde, dinî, tarihi delillerle bunu yapmaya çalışmaktadır. Bu tecviz girişiminde Kur'an, sünnet ve İslam medeniyetinin geçmişteki tecrübelerine atıfta bulunmakta; Avrupa medeniyetinin önemli bir kısmının da İslam'a dayandığını hatırlatmaktadır. Aslında bu yaklaşım, sadece Fıtrat tarafından değil, dönemin hemen bütün Müslüman ıslahatçıları tarafından ortaya konmuştur. Bu da ceditçiliğin gelenekten ve İslam'dan kopuk olmadığını göstermektedir. [238]

[236] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 86-87.
[237] Abdurrauf Fıtrat, *Münazara* (Taşkent: 1913), 73.
[238] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği*, 63.

Behbudi dinle ilgili şöyle söylemektedir: "İnsanlık için toplumun insanlığa ve dine ihtiyacı var. İşte bu yüzden bir toplum, mükemmel insanların etkisi altında kurulmuştur. Allahu Teâlâ peygamberler vasıtasıyla kanun-ı şeriat göndermiş ki, ona uymak insanlara farzdır. Dinsiz bir dünyada yaşamak insaniyet ve medeniyet değildir. Din olmadan medenileşmek imkânsızdır. Din, şeriat ve nizam insan toplumunun istikrarlı varlığının ilk nedenleridir."[239]

Behbudi öğrencilerin okul forması giymesinden rahatsız olan ulemayı eleştirir, eğer bir kimse Ruslar gibi okul forması giymekle kâfir olacaksa, bu durumda Müslümanların hali müşküldür. Çünkü zaman biz Türkistan Müslümanlarını forma giymeye mecbur etmiştir. Nitekim gün gelir çocuklarımız askere giderse veya Türkistan Müslümanları askere alınırsa, o zaman Ruslar gibi forma giymeye, şapka takmaya mecbur olur. Şapka ve başka Avrupa giysilerini giymek İslam'da hiçbir zararlı yeri yoktur, yani şer'an dürüsttür. Bunu inkâr edenler sünnet ve tarih-i ümmetten habersizdirler. Bunların delili ***"****Men teşebbehe bi-kavmin fe-hüve minhüm."* Yani, *"Kim bir topluma benzerse, o da onlardandır"* hadisidir. Bu hadis bazı âlimlere göre, zayıf hadistir. Hâlbuki bu hadisin manası farklıdır, buradaki benzetme gayri dindeki halkın dinini yücelterek onlara benzemeyi dilemektir. Peygamberimiz (sav) Rumların cübbesini giydiği ve sahabe de giydiğinde hiçbir şey demediğine dair rivayetler vardır. Şimdi gelelim sandalyeye oturmak, kaşık kullanmak, madalya takmak gibi hareketlerimizle kişi kâfir olursa, o zaman yeryüzünde bir nefer bile Müslüman kalmayacaktır. Çünkü zamanınla bazı örf ve adetlerimiz değişecektir ki bu Hz. Âdem'den beri böyledir. Bu örf ve adetlerimizde faydalı ve iyisi olduğu gibi kötü ve zararlısı da vardır. Ayrıca önceleri israflı düğün ve cenaze gibi kötü adetlerimiz yoktu, sonradan ortaya çıktı ve kabul ettik. Artık bu kötü alışkanlıklardan kurtulamıyoruz. Eğer bundan sonra kötü adetlerimizi bırakıp, onun yerine din ve dünyamıza faydalı adetlerimiz yerine getirirsek şeriatımız için de olumsuz etkisi olmaz idi.[240]

Behbudi Rus-Tuzem okulları hakkında şöyle görüş bildirmiştir: "Hükümet zahiren bizi medeni yapmak için Rus-Tuzem adında okullar açarak, güya bizi dünya ve ahiret mutluluğuna eriştirecekmiş gibi Hristiyan misyonerlerine teslim etmişlerdir. Bu okullarda

[239] Kasimov, *Mahmudhoca Behbudi Seçilmiş Eserler,* 20
[240] Ahmad, *Mahmudhoca Behbudi Seçilmiş Eserler*, 46.

zahiren Müslüman öğretmenlerden tayin eder ve onlara 15-25 som maaş verirdi. Doğal olarak maaş çok az olduğundan Müslüman öğretmenler çalışmaz idi".[241] Böylece Rus hükümeti Türkistan halkının çocuklarını küçük yaştan Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmaya devam etmiştir. Açık bir şekilde görülmektedir ki Rusların amacı, Türkistan halkını medeni yapmak değil asimile etmektedir.

Türkistan ceditçileri halkın İslam dininden uzaklaştığını özellikle düğünlerde yapılan israfın arttığını belirtmişlerdir. Onlar israfa şiddetle karşı çıkmışlar, onu yerine gençleri ilim almaya teşvik etmişlerdir.[242] Türkistan halkının her türlü illetlerden koruması için eğitime önem verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Ceditçiler sadece tenkit etmekle kalmayıp, toplumda hayırlı işler yapmak için de çabalamışlardır. Özellikle hayırlı işlerde örnek olmuşlardır. Usul-i cedit okullarını yapılmasında hayırseverlerle beraber birkaç okul inşa etmişlerdir.[243] Ceditçiler cami, medrese ve okulların harabede olduğuna dikkat çekerek, onların tamirini yapılmasını büyük sevap olduğunu vurgulamışlardır. Bunların tamiri için pek destek çıkmadığını ama düğün veya başka eğlenceler için para harcayarak israf ettiklerini ifade etmişlerdir. Eserlerinde sık sık ayet ve hadislere atıfta bulunan müftü Mahmudhoca Behbudi, halkın içinde bulunduğu cehalet, taassup, tembellik, israf gibi illetlerin İslam'la bağdaşmadığını, dolayısıyla Müslümanların İslam'ı hakkıyla yaşamadığını ileri sürmüştür. Gereksiz ve gösteriş için yapılan çeşitli merasimlerin dinde yeri olmadığını İslami referanslarla ispat etmeye çalışmıştır. Türkistan halkını geri bırakan gereksiz gelenekler hakkında "Bizim Kemirüçi İlletler" gibi makaleler yazan Behbudi, milletin faydalı ve ölçülü işlerle uğraşmasını, bunun yanı sıra adalete, doğruluğa, nizama ve hukuka riayet etmesini tavsiye eden "Kanun-i Avrupa", "Layiha", "Kadı ve Baylar Hakkında Layiha", "Hak Alınır, Verilmez!" gibi yazılar neşretmiştir.[244]

[241] Mahmudhoca Behbudi, "Bizga islohat kerak", *Nacot,* (17 Nisan 1917).
[242] Kozokov, *XX.asr boşlarida Fargona Vodisidagi İctimoiy-Siyosiy Ahvol va Caditçilik Harakati,* 127.
[243] Kozokov, *XX.asr boşlarida Fargona Vodisidagi İctimoiy-Siyosiy Ahvol va Caditçilik Harakati,* 128.
[244] Alimova - Raşidova, *Mahmudhoca Behbudi ve Tarihsel Düşüncesi,* 49-51.

Türkistanlı ceditçiler için "millet" - İslam milletidir, her bir Müslüman bu milletin üyesidir. Münevver Kari da bu görüştedir. O ıslahı, dinî saflığa davet etmek olarak kabul etmektedir. Kari Türkistan Müslümanlarının İslam dininden uzaklaşmalarının sebebi olarak vaaz ve nasihatin azaldığını ve Peygamberimizin milletim ve ümmetim diye kaygılandığının unutulduğu söylenmektedir. Kari milletin ve şeriatin ne olduğunun farkına varamayan mahalli hükümdarları suçlamıştır. Münevver Kari hakiki İslam'a zıt olan "bidat" işlerin şeriatta yeri olmadığını, ulemanın bunları halka bildirmesi gerekliliğini vurgular.[245] Münevver Kari'nin makalelerinde Müslümanların içtimaî hayatını tamamını ıslah etmek gibi fikirleriyle karşılaşırız. Ona göre ıslahın etmekten amacı birinci dinî saflığa davet etmek, yani İslam dinini her türlü bidatlerden arındırmaktır. Onun bu görüşleri zamanın durumundan, siyasetten, hem dinî, hem dünyevi ilimden haberi olan insan olduğunu ortaya koymaktır.[246]

Behbudi'nin Muntahabı Coğrafya ders kitabında "Yeni Yargıçların Sözlerinden Örnekler" başlıklı bölümündeki fikirlerinin, doğanın coğrafi bilgilerini ve başka ilimleri bilen gençlerin İslam'ın hakikatinden habersiz olduğunu, kitaplara olan inançlarını yitirdiğini ve son zamanlarda inancı az olan gençlerimiz hızla görünür hale geldiğini ifade etmiştir. Bu durumu artık tedaviye ihtiyacı olduğun belirtmiştir. Aksi takdirde Müslümanların inançlarını yitireceğini belirtmiş, bu dünya ve ahiretten sorumlu olduklarını hatırlatmıştır.[247]

1.2. Bilime Yaklaşımı

XX. yüzyılın başlarında, Türkistan aydınların görüşleri, halkın dünya görüşünün gelişmesine hizmet etti ve sosyopolitik, bilimsel ve manevî hayatta önemli bir rol oynadı.

[245] Abdiraşidov, *XX. Asr Boşlarida Türkiston: İctimoi-siyosiy va İntellektual Carayonlar,* 136.
[246] Abdiraşidov, *XX. Asr Boşlarida Türkiston: İctimoi-siyosiy va İntellektual Carayonlar,* 185.
[247] Mahmudhoca Behbudi, *Muntahabi Coğrafya,* (1905), 1/27.

Ceditçiler görüşlerini sadece teorik olarak ifade etmekle kalmadılar, pratikte de hiçbir çabadan kaçınmadılar. Bunlardan biri de Mahmudhoca Behbudi idi. O özgürlük ve hürriyet fikirleriyle insanları uyandırmaya ve manevî durumlarını iyileştirmeye çalıştı.

Behbudi gençlerin özgür fikirli ve son derece yüksek maneviyatlı olmalarını hayal ediyordu. Bu nedenle bu makalelerinde gençlere hitap etmekte ve modern bilimin kazanılmasına daha fazla dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır: *"Bilim zararlı değil, bilakis modern İslam'da da faydalıdır."*[248] Behbudi bilimin gelişiminin doğrudan kültürün en önemli parçası olduğunu her zaman söylemiştir. Mahmudhoca Behbudi'nin görüşlerinde, ülkede özgür bir millî kalkınma oluşturulması, bu görevlerin yerine getirilmesinde İslam'ın güncellenmesi, onun bağnazlıktan kurtarılması, bilimsel kazanımların ve ileri teknolojik gelişmelerin sorunlarını çözme ihtiyacını vurguladığı açıktır. Ünlü eseri *Pederkuş'ta* aydınlanmış imajıyla milletin geleceğinin bilim ve meslek olduğu fikrini halka aktarmaya çalıştı: "Bilgi ve becerisi olmayan bir millet zenginliğini, mülkünü ve araçlarını her geçen gün kaybettiği gibi, ahlakı, itibarı hatta dinî de zayıf olacaktır."[249] Tüm insanların Allah katında mertebesinin yükselmesi için insanlığa ve dine ihtiyacı vardır. Dinsiz bir medeniyete sahip olmak terakki açısından eksik kalacaktır.

Behbudi ayrıca ebeveynlere çocukların modern bilgi edinmeleri için çağrıda bulunmuştur. Ona göre aydınlanma ruhu arındırır ve zihni aydınlatır. Behbudi okulların gelişimin başlangıcı, kültür ve mutluluğa açılan kapı olduğunu söylemiştir. Bu nedenle, Türkistan'daki Müslümanların ilkokul sayısını artırması gerekliliğini savunmuştur. [250] Behbudi için bir başka konu da okullardaki öğretmen ihtiyacıdır. Bunu aşabilmek için eğitimli ve vizyonlu öğretmenler yetiştirmeyi hedeflemiştir.

Behbudi'nin bazı din adamlarından farkı, hiçbir hukuk kuralı ya da yönünü hiçbir zaman halkın çıkarlarına ve sosyal kalkınmaya zarar verecek şekilde yorumlamamasıydı. Aksine emekçilerin çıkarlarını ayet ve hadislere dayanarak savunuyor ve ilim-marifet çağrısında bulunuyordu.[251] Onun bütün faaliyetleri sadece halkının menfaati çerçevesinde olmuş, halkının mutlu yaşaması için onların evlatlarının okuma yazma bilen şahıslar olarak yetişmesi için mücadele vermiştir. O, 1914 yılında yazdığı Yoldaşlar Müracaat

[248] Kasimov, *Mahmudhoca Behbudi Seçilmiş Eserler,* 177.
[249] Kasimov, *Mahmudhoca Behbudi Seçilmiş Eserler,* 43.
[250] Kushmuratov, *Türkistan'da Ceditçilik ve Mahmudhoca Behbudi,* 109.
[251] Müin, *Seçilmiş Eserler,* 171.

adlı makalesinde şöyle yazmıştır: "İslamiyet öyle bir dinî metin ve terakkiye temayüllü olan bir din ki, insan ne kadar ilim öğrense İslami akideleri de o kadar güçlenir, hatta ne kadar mülkünüz varsa satınız ve evlatlarınızı okutunuz"[252] demiştir. Behbudi "Cehaletin Dertlerinden" başlıklı makalesinde zamanın cehaletinden şu şekilde yakınmaktadır: "İsmimizi bilmiyoruz! Neden bize öğretmediler. Mesela, ismimiz Abdusamad, "Absamat", köylerde bile "Apsat" deniyor. Hatta söylendikten sonra hazine, kadıhane ve hükümet mahkemelerinin belgelerinde de kâtipler tarafından tuhaf ve yanlış bir şekilde yazılıyor. Böyle devam ederse yirmi, otuz sene sonra halk daha avam hale gelecek ve Müslümanların isimleri daha da çarpıtılacaktır. Çocuklarınızı sağlam ve anlamlı, doğru bir şekilde adlandırın".[253] Yazar bunun cehaletten ve ilimsizlikten, dinî ve millî meselelere dikkat etmemekten kaynaklandığına işaret etmektedir. Kısacası dilin saflığı, tek bir edebi dil için verilen mücadele Behbudi'nin faaliyetinin önemli bir yönüdür. Müslüman olarak gelişmek için diğer dilleri öğrenmeye ihtiyacını olan ihtiyacı haklı olarak desteklemiştir.

Behbudi ilimle ilgili Ayna dergisinde şöyle der: "Gök ve yer ilim ve hikmetle doludur. Bu ilim ve hikmeti okumak, öğrenmek ve tefekkür etmek gerekir. İlimle ilgili birçok ayetler vardır. Allah ayetlerde ilim ve hikmetleri öğrenmemizi buyurmuştur. Hz. Peygamberin buyurduğu gibi, "Hikmet (ilim) müminin yitik malıdır. Nerede bulursa onu alır." Behbudi ilim okumayı ceditçilerin çıkarmadığını, belki binlerce senedir İslam âleminde ilimin okutulmakta olduğu belirtmiştir.[254]

Behbudi'nin gayesi yurdunun millî duygularını geliştirmek, İslam anlayışını ıslah etmek ve taassuptan temizlemek ve teknik ilerlemeyi geliştirmektir. O meşhur "Pederkuş" dramında halka bu ilmi ve hüneri anlatmaya çalışmıştır. Behbudi bu konuda şöyle der: "Bu zamanda ilimsiz ve hünersiz halkın zenginliği elinden gitmekte, ahlakı, şerefi ve dini inancı zayıflamaktadır. Bu sebeple biz bilime önem vermeliyiz. İlim almak beşikten mezara kadar bize farz kılınmıştır. Bu hükmü şeriatımız buyurmaktadır" der.[255]

[252] Alimova - Raşidova, *Mahmudhoca Behbudi ve Tarihsel Düşüncesi,* 49.
[253] Mahmudhoca Behbudi, "Cehaletin Dertlerinden", *Ayna,* No. 18 (1914), 318.
[254] Mahmudhoca Behbudi, "Tarih ve Coğrafya", *Ayna,* No. 28 (Mayıs 1914), 45.
[255] Nodira Mustafaeva, "Mahmudhoca Behbudining içtimoiy-siyosiy va madaniy karaşlar", (Taşkent: 2014), 85.

Behbudi makalelerinde gençleri dinî ve dünyevi bilimleri öğrenmek için, iki değil, dört dil öğrenmeye davet etmiştir. O doğu ve özellikle Batı ülkelerindeki ilmi gelişmelerin, Batı'nın bilime verdiği önemin neticesi olduğunu belirtmiştir.[256] Aynı zamanda "Mazi istikbalin terazisidir" diye yazan Behbudi, Müslüman milletlerin uyanmaları için tarihin iyi bilinmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Behbudi'nin "Muhtasar-i Tarih-i İslam", "Mirza Uluğbek", "Buhara", "Hayrül-Umur-i Evsatuha", "Sart Sözü Meçhüldür" ve "Tarih ve Coğrafya" adlı eserlerinde tarihten ders alınması ve ibretle okunmasını tavsiye edilmiştir.[257] Behbudi "Avamlık, eğitimsizlik ne kadar çoktur. Biz Müslümanız, Müslümanlara ilim ve amel lazım. Okumak gerek, neden başka milletlerde eğitimsiz az, bizde ise eğitimli azdır? … Müslümanlık ilim ve ahlak ile kaim olur, millet ahlak ve lütuf ile baki olur" demiştir.[258] Alman yazarı İ. Baldauf, Behbudi'nin tüm İslam âlemi hakkında bilgisinin ilerletmeye ayrıca bir sevgiyle gayret ettiğini belirtmektedir.[259]

Şeriatın ulusal ve geleneksel değerleri korumanın bir yolu olduğu düşüncesi sadece kadimciler arasında var olan bir fikir değildi. Bu tür fikirler bazı ceditçilik hareketinin temsilcilerinin görüşlerinde de görülüyordu. Aynı zamanda bazı ceditçiler kendi faaliyetlerinin şeriattan saptığını düşünmediler. Ancak ceditçiler yaşam biçimini ve ulusal gelenekleri yeniden düzenlemek için çok çalıştılar. Törenlerin savurganlığını ve israfları sert bir şekilde eleştirdiler. Behbudi 1913'te Ayna dergisinin 6-7 sayısında yer alan "Amelimiz Muradımız" başlıklı makalesinde Müslümanlara hitaben كُلُو وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوآ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ "yiyiniz içiniz fakat israf etmeyiniz"[260] ayetine uyulmasını hatırlatıyordu. Behbudi şöyle diyor: "Biz Türkistanlılar paramızı düğünlere ve cenazelere harcıyoruz, paralarımızı din ve ilim yolunda harcarsak Avrupalılar gibi gelişiriz, dinimizde ve dünyamızda itibar ve refah kazanırız."[261] Behbudi hemen hemen tüm sosyo-

[256] Naim Karimov, *Mahmudhoca Behbudi, Müftülük Faaliyeti* (Taşkent: 2010), 25.
[257] Dilorom Alimova, *Cadidçilik Harakatining İctimoiy-Siyosiy Mohiyati va Cadidlar Tafakkuri Cadidçilik: İsloxot, Yangilaniş, Mustakillik va Tarakkiyet Uçun Kuraş* (Taşkent: 1999), 45.
[258] Mahmudhoca Behbudi, "Millatlar kanday tarakkiy etarlar", *Samarkand,* (30 Temmuz 1913).
[259] Baldauf, *XX. asr Ozbek Adabiyatiga Çizgilar,* 27.
[260] Kur'an-ı Kerim Meâli, haz. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005), 167.
[261] Mahmudhoca Behbudi, "Bizi Sömüren İlletler", *Ayna,* 13 (1915), 342.

politik, bilimsel, dinî ve aydınlanma çalışmalarında milleti, özellikle gençleri yeni, modern bilimler edinmeye teşvik eder. İlerici bir aydın olarak güzel sözleriyle, hem ulemanın hem de kadimcilerin dünyevi bilimlerden haberdar olması gerektiğini savunmaktadır.

Behbudi Müslümanların bilimde ve ilerlemede diğer milletlerin çok gerisinde kalmasından, her şeyi şeriatın kalıbına sokmuş olmasından rahatsızdı. Semerkant müftüsü olan Behbudi, İslamî akaitleri ve şeriat hukukunu istismar ederek Müslümanları ezen bazı seyyid ve mollaları, "kadimci" âlimleri şiddetle kınıyordu. Gerçek ulemânın tüm Müslümanların yaşamalarını koordine eden bir sosyal güç olması gerektiğini söylüyordu: "Her milletin âlim ve aydınları kendi milletlerinin geleceğine giden yolu göstermeli, öğüt vermeli, geleneklerin ıslahı için camilerde vaaz vermeli, okullarda ve medreselerde bu dünyada ve ahirette gerekli ilimleri, gazete ve kitaplar yardımıyla milleti nasıl zenginleştireceklerini düşünmeleri gerekiyor."[262] Burada "ulemâ" kavramını açıklamak gerekir. XX. yüzyılın başlarında "ulemâ" terimi, esas olarak medreselerden mezun olan, dinî ve dünyevi bilgiye sahip aydınlar anlamına geliyordu. Ancak siyasî hedeflerin peşinde koşma yoğunlaştıkça bazı konularda Ceditçilere muhalefet eden ülkenin aydınlarına "âlim" denilmeye başlandı. Bu zamandan sonra "ulemâ" terimi siyasî anlamda da kullanılmaya başlandı.

Türkistan bölgesindeki ceditçilerin önemli bir kısmı ulemâdan oluşuyordu. Bunlardan Türkistan ceditçilerinin önderi Mahmudhoca Behbudi ve Taşkent ceditçilerinin önderi Münevver Kari'nin birer din âlimi oldukları bilinmektedir. Yine, 1918'de Buhara yönetimi tarafından idama mahkûm edilen Yaş Buharalılar arasında bulunan iki kadı, iki müderris, iki müftü ve bir hisbe teşkilatı reisi, ulemanın ceditçi harekete verdiği desteği göstermektedir.[263]

Münevver Kari bilimle ilgili şöyle diyor; "Bilmediğimiz şeyleri bilenlerden öğrenmeliyiz. İnsanoğlu dünyaya geldiğinde hiçbir şey bilmez ve sonradan anne

[262] Z. Radjapov, *İz istorii obvdestvenno-politicheskoy misli tadjikskogo naroda vo vtoroy polovine XIX i v nachale XX vv.* (Stalinabad: 1957), 406.
[263] Erşahin, "Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)", 215.

babaların, büyüklerimizin ve öğretmenlerimizin bildiklerini bize öğretmesiyle bilgi sahibi oluruz. Nitekim bilgi insanlar için mutlaka gereklidir ve bilmediğimizi bilenlerden sorarak öğreniriz. Yani bilgi değerli ve faydalıdır ve dolaysıyla herkes bilgili olmak için gayret etmelidir. Bilgi insanın zihnini açar, aklını geliştirir, bilmediği bilgileri bildirir, dünyada mutlu ve saygılı yapar. Ahirette ise şerefli kılar.

İlimdur dünyada eng yahşi huner,
İlimsizdan yahşidur gung ila kar,
Har kişi ilm-la bolsa oşno,
İzzatu davlatda bolgay doimo,
İlimsiz odam zalilu hor olur,
İlimsizlardan hamma bezor olur."[264]

Yeni doğan bebeği altı-yedi günlük olunca, anneler onları beşiğe koyarlar. Anneler gece gündüz demeden çocuğunu sütleriyle besler ve yetiştirir. Ne zaman ki çocuklar altı-yedi yaşına gelince okula gönderirler. Okulda ise öğretmenler çocuklara ilim ve eğitim vermeye çalışırlar. Dolaysıyla okul çocukların ikinci beşiğidir. Çocukların ilk beşiğinde anneler süt emzir çocuğun vücudunu geliştirirler. İkinci beşiğinde ise öğretmenler ilim ve ahlak öğreterek, akıl ve fikirlerini geliştirirler. Çocuklar için sağlığı önemlidir. Fakat akıl ve fikir sağlığı ondan da önemlidir. Çünkü akılsız ve fikirsizin ne kendisine ne de başkasına yararı olmaz. Bu sebepten dolayı çocuklar için okulun önemi ve faydası daha fazladır.

Münnevver Kari bilimin ve eğitimin önemini şu ifadelerle vurgular:

Erur maktab maorifning makoni,
Zamonidur buning yoşlik zamoni.
Kişi kilgay kişini uşbu maktab,
Bu maktabda okugan har bir inson,

[264] Ahmad, *Münevver Kari, Seçilmiş Eserler*, 47.

Bilub ilmu odob bolgay musulmon.

Neça ilm ol, odob dünyada kim bor,

Çikubdur barçasi maktabdan ey yor.265

Okuma yazma öğrenmek zor bir iş değildir. Belki zamanında okulda gayret etmekle öğrenilecek bir hünerdir. Fakat bundan hâsıl olacak faydalar nihayet çoktur. Dilsiz kulaksız bir adam ile sağlığı yerinde olan bir adam arasında ne kadar fark varsa, okumayı, yazmayı bilmeyen ile bilen arasında da o kadar fark vardır.[266] Münevver Kari bilime ve gençlerin eğitimine her zaman dikkat çekmiştir. Gençler için manevî bir baba veya rehber olmuştur. Bu bağlamda yazar Hamza Hakimzada Niyazi'nin ona yazdığı mektup şöyledir: "Selamün aleyküm! Manevî Kari babamız hazretlerine!" Münevver Kari'nin de ona yazdığı mektubun birinde şöyle demiştir: "Sevgili Hamza efendi! İşan ve zenginlerin açıktan açık cahilliğiyle, millete karşı hainlik yaptığını, herkes bilirse iyi olurdu" dedi. Burada anlaşılan Münevver Kari dine değil belki dini kendi menfaati için kullanan dindarım diyenlere karşı olmuştur. Münevver Kari Türkistan halkını özellikle gençleri iman ile beraber insanın düşmanı olarak gören tembellikten ve cahillikten uzak durmalarını sürekli ifade etmiştir. O Türkistan gençlerini çalışmaya teşvik etmiş ve bir şiirinde onlara şöyle seslenmiştir:

Kalkın ey arkadaşlar! Geldi bizim çalışma vaktimiz,

Biz hepimiz genç işçiyiz, iş yerimiz okul bahçesi.

Hadi kalkın işe başlayalım, tembellikten kurtulalım!

Gökten bulut yağmur yağar, sular akar, otlar biter,

Kuşlar uçar rızık arar, bütün dünya durmadan çalışır,

Sizde kalkın ey arkadaşlar, vatan şerefini gençler korur…

Canlı isen harekete geç, biran önce işe başla!

Cennet gibi güzel yurdun ağlayıp, senden iş beklemekte,

265 Ahmad, *Münevver Kari, Seçilmiş Eserler*, 51.
266 Ahmad, *Münevver Kari, Seçilmiş Eserler*, 52.

Sende gören işsizlikten, hasret çekip kan yutmakta.

Kalk yerinden aç gözünü, söyle düşmana son sözünü.

Düşmanın kimdir biliyor musun? Cahillik tembelliktir,

Düşmana karşı savaşmamak, korkaklıktır, aptallıktır.

İş kılıcın kalk eline al! Düşmana karşı harekete geç![267]

Münevver Kari bir başka seslenişinde, bilimle ilgili Türkistan halkına şöyle hitap etmiştir: "Ey kardeşlerim ve milletim!!! Gözlerimizi gaflet uykusundan açalım ve etrafımıza bir bakmamız lazım. Her millet kendi saadeti ve istikbalini muhafaza etmesi için ilk önem vermesi gereken şeyin ilim olduğunu anlamalıdır. İlmin öne çıktığı bu devirde biz ise gaflet ve cehalette devam edersek, istikbalimiz nihayet berbat olur ve tüm âlem için alay konusu oluruz. Belki bugünkü durumumuzdan da mahrum kalabiliriz. Bu cehalet neticesinde biz kendimiz yerli Müslümanlardan olduğumuza rağmen, misafir olan Rus ve Yahudilerin evlerinde hizmetçi durumuna düştük. Bu cehaletin sonucudur ki, millet ve vatanı için kendini kurban edebilecek aslan gibi yiğitlerimiz, bütün milletimizi hayalinden çıkarmış, gayretlerini ve zamanını kıraathanelerde geçirmektedirler".[268]

Fıtrat'ın anlayışınca dünya ve ahiret mutluluğuna rehberlik edecek tek vasıta kâmil akıldır. Kamil akıl ancak ilim ile mümkündür. "Hiç bilenler ile bilmeyenler bir olur mu?" (Zümer 39/9) "Ey Muhammed de ki Rabbim ilmimi arttır" (Taha 20/114) ayetleri ve "İlim tahsili her Müslümana farzdır." "Ben ilim faziletini ibadet faziletine tercih ederim" hadisleri ilmin derecesini göstermektedir. Hz. Peygamber, halkı hak yola yönelten âlimi övdüğüne göre Müslümanlar ilim tahsili uğrunda büyük çaba harcamalıdır.[269] Fıtrat ilmi, ulum-i akliye/akli ilimler ve ulum-i nakliye/nakli ilimler olarak tasnif etmektedir.

Fıtrat'ın kanaatince ulum-i akliye, bütün insanlığın ortak çabasının ürünü olan insani ilimlerdir. Bunlar genel ilimler olup onları Hıristiyan veya İslam ilmi olarak adlandırmak doğru değildir. Her ırktan ve her dinden insan bu ilimlere hizmet etmişlerdir.

[267] Abdurraşidhonov, *Hotiralarimdan,* 14.
[268] Münevver Kari, "Bizni Caholat- Cahli Murakkab", *Tarakkiy,* (14 Temmuz 1906), 95.
[269] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 40-42.

Öyle ise Müslümanlar kesinlikle akli ilimleri öğrenmelidirler. Zira fen ilimleri İslam ile uyuşur.[270]

Fıtrat dinî ve dünyevî ilimlerin her ikisinin de öğrenilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Hz. Peygamberin "Allah'tan yararlı ilim iste ve yararsız ilimden Allah'a sığın" hadisine dayanarak yararlı ve yararsız ilim ayrımı yapmakta bunun da zamana ve zemine göre değişebileceğine inanmaktadır.[271]

Fıtrat'a göre insanın nefsini terbiye etmesi için bu üç nefsanî gücü terbiye etmesi gerekir. Akli bakış açısına halk eğitim tecrübesi ve Kur'an'ı Kerim esas olmuştur. Çünkü Türk kavimleri kültür ve manevî duygularımızı doğru şekillenmesi her zaman gündemimizde olmuştur. Zira Fıtrat'a göre, akıl kuvveti terbiyesi hak batıldan, kabahat hüsünden, menfaat zarardan fark edilecektir. Dolayısıyla akıl insanın en güçlü ve tek silahıdır. Fıtrat'ın fikrine gör şu ilimleri öğrenmek gerekiyor. Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Dil ve Edebiyat, Tarih, Coğrafya, Kimya, Tıp, Biyoloji, Riyazet, Felsefe vs.[272] Fıtrat'ın gayeleri sadece aydınlanma ve millileşme değil, onu gayesi felsefe tarihin

i de öğrenerek eserleriyle felsefi fikirleriyle de bilime katkıda bulunmuştur.

Fıtrat'ın dayanaklarından birisi de "İlim Çin'de de olsa alınız" rivayetidir. O bu rivayete şöyle bir yorum getirmektedir: "Peygamberimizin Çin'i örnek vermekten amacı elbette fıkıh ve tefsir ilminin tahsili değildir. Çünkü Çin kâfir ülkesidir. Bu hadiste işaret edilen ilim dünyevi ilim, yani tıp ve sanattır. Bilindiği gibi, dünyevi ilimleri başka din mensuplarından öğrenmek şeriatımıza uygundur." Nitekim Müslümanlar da bu anlayışla hareket ederek mesela Hıristiyan ve Yahudi doktorları istihdam etmişlerdir.[273] Fıtrat'ın bilime olan münasebeti, o ilmi hakikat ile dinî hakikati geliştirmeye gayret etmiştir. O ilmî bilgi ile dinî bilgi arasında keskin bir çizgi koymamıştır. Fıtrat'ın bu görüşünü felsefî ilimde öğrenmemiz mümkündür.

[270] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 81.
[271] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği,* 89.
[272] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 31.
[273] Abdurrauf Fıtrat, *Hind Seyyahi,* haz. H. Kudretaliyev (Taşkent: Şark Yıldızı, 1991), 8/135-136.

Fıtrat "Kur'an" başlıklı makalesinde, ilim öğrenmeyi ayetlerle anlatmaya çalışmıştır. Kur'an milletin saadeti ve güçlü olmasına kadir olduğunu ifade eder. Fıtrat o dönemdeki Müslümanların ahvalini İslam'a kadar Araplar yaşayan cahiliye dönemine benzetir. Makalesinde sonunda Fıtrat Türkistanlılara soruyla müracaat yapar: "Biz kendimiz insan olarak görüyorsak, neden insan gibi mücadele etmek aklımıza gelmiyor? Neden biz kıyamete kadar kendimizi cahil olarak görüyoruz ve sebeplerini araştırmaya ve çarelerini bulmaya gayret etmiyoruz?"[274]

Biz Türkistanlılar başka Müslümanlara göre perişan ve geride kalmış durumdayız, bunun sebebi nedir? Türkistanlılar buna iki şekilde cevap vermektedirler. Milleti ve vatanı düşünenler, bu sorun bilgisizlik ve tembelliğin akıbetinden diyorlar. Hakikaten de halimizin sebeplerinden biri de bilgisizlik ve tembelliktir. Başka bir görüşte de bu mülahazalar boştur. Çünkü perişan durumda olmamıza bir sebep yoktur. Bu bir ilahi sebeptir. Allah bu dünyayı kâfirler için cennet, müminler için cehennem olarak yaratmıştır. Kıyamet yakındır, Müslümanlar bu dünyada gün geçtikçe azalmaktadır. Hz. Peygamberimiz "kulli yavmin badtar" dediği gibi, Müslümanların hali gün geçtikçe zorlaşmaktadır. [275]

Müslüman ıslahatçıları din-bilim ilişkisini önemine vurgu yaparak, İslam'ın dinî gelişmeye karşı olmadığını, aksine herkesin ilim sahibi olması gerektiğini ve bunun Kuran ayetlerinde geçtiğinden bahsetmişlerdir. Aslında İslam dininin ıslah olması, zamanın şartlarına göre Batı'yla olan toplumsal ilişkilerden düşüncelerde benzerlik görülür.[276] Efgânî de İslam'ın bilime engel olmadığını, aksine bunu desteklediğini belirtmiş ve İslam ile yenileşme arasında kurduğu bağ ceditçiler için önemli kaynak olmuştur.[277]

[274] Fıtrat, "Kur'an", *Ayna,* No 16 (1915).
[275] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 63.
[276] Hojayeva*, Yangi Davr Arap Adabiyeti Tarihida Marifatparvarlik Carayoni,* 11.
[277] Emre Özsoy, "Ceditçi Aydın Muhammed Fatih Kerimî'nin Fikir Dünyasının Oluşumu", *ANASAY* 4/13 (Ağustos 2020), 11.

1.3. Siyasi Yapıya Yaklaşımı

XVIII-XIX. yüzyıllarda feodalizm sömürge devrinde güç almış olan mahalli akımların kendi içerisindeki çekişmeler, Türkistan'ın üç bağımsız hanlığa bölünmesi ve onların kendi aralarındaki anlaşmazlıkların güç alması, dinî taassuba yol açmıştır. O dönemdeki her türlü fen ve medeniyet yeniliklerine İslam dinini kullanarak körü körüne karşı çıkmışlardır. Neticede Türkistan halkının medeni ve ekonomik durumu iyice gerilemiştir. Millî özgürlük umuduna bağlı hiçbir fikir hiçbir zaman yok olmayacaktır. Zamanla millet kendi bağımsızlık ve özgürlüğüne kavuşunca, ilmî ve manevî hakikatler ve değerler tekrar keşif edilir. O dönemde onlara kara bulutların gölgesi düştüyse, artık zaman onları kendi milletine tekrar kazandırmış veya doğru anlamasını sağlamıştır. Çünkü millî bağımsızlık ve düşünce özgürlüğü bunu talep etmektedir.

Ceditçilik hareketi, başlangıçta ve daha sonraki dönemlerde farklı şekillerde algılanmıştır. 1905 Rus Devrimi'nin getirdiği hürriyetlerden sonra basın ve yayında büyük bir patlama gerçekleştiren ceditçilik, bir eğitim ve kültür hareketi olmanın ötesinde siyasî alana da girmiştir.

Çar Rusya'sı Türkistan'ı istila ettikten sonra asimile siyaseti uygulamıştır. Buna göre Çar hükümeti çok büyük nüfuza sahip olan Türkistan halkının dili, dinî, medeniyeti ve tarihinden yoksun edip, geçmişte büyük medeniyet ve tarihe sahip olan Müslüman Türkleri, Ruslaştırma siyaseti uygulamıştır.

XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da sosyal ve felsefi düşünce iki kutba ayrılmıştır. Birincisi İslam dinî ve onun ahlaki ve felsefi yönü; ikincisinde ise bilerek ya da bilmeyerek Marksizm veya Leninizm ideolojisi taraftarı olan şahıslardır.[278]

Gaspıralı'nın 1883 yılında çıkarmış olduğu Tercüman gazetesi aracılıyla dinî eğitimde reformu ve Türkçülük fikirleri Türkistanlı ceditçiler tarafından özümsenmiş ve

[278] Guli Mahmudova, *Türkistan Caditçilik Harakati va Uning Alokiy-Estetik Fikr Tarakiyotiga Tasiri* (Taşkent: Abu Rayhon Beruniy Ünivesitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 39.

tüm Türkistan'da süratle yayılmaya başlamıştır.[279] Bu bağlamda Ceditçiler Türk kavimlerinin birliği ve Türk devletlerini ilişkilerini sağlamlaştırmayı amaçladığı için Pantürkist olarak karalanmışlardır. Ruslar Ekim devriminden sonra dinî faaliyetlere de karşı çıkmışlar ve İslam diniyle ilgili sohbetlerde bulunan şahıslara da Panislamist olarak karalamışlardır. Bu karalamalarla Mahmudhoca Behbudi, Münevver Kari, Abdurrauf Fıtrat gibi Türkistan'ın önde gelen ceditçileri olmasına rağmen onlar da bazı kesimler tarafından panturkist ve panislamist tarzında tenkit ve tahrire mahkûm olmuşlardır.[280]

Gaspıralı'nın *"Dilde, Fikirde, İşte Birlik"* sloganıyla Türkleri birleştirme amacıyla, ceditçilik siyasi bir akım halini almıştır.[281] Ceditçilerin siyasi hedefi, Türkistan halkının refahı, ülkenin özgürlüğü, ülkenin kalkınması için yüce özlemleri gerçekleştirmektir. Ceditçilik yerel burjuvazinin milliyetçi, Pantürk fikirlerini somutlaştıran bir "ideoloji" olarak suçlanırken, "kadimcilik" feodalizmin ağır komplikasyonları olan cehalet ve din bağnazlığını bünyesinde barındıran bir hareket olarak yorumlandı.[282] Ceditçilik hareketi ilk başta eğitimde yenilik yapma amacıyla ortaya çıktı ve ilerleyen süreçte siyasi bir hareket haline gelmiştir.

Gaspıralı ile Behbudi'nin tekrar görüşmesi İstanbul'da olmuştur. Bu buluşmada Türkistan'ın siyasetiyle ilgili bazı fikir alış verişi yapmışlardır. Gaspıralı siyasi meselelerde dikkatli ve hiç acele etmeden, her şeyin vakti zamanı gelene kadar zemin hazırlamasını ifade etmiştir.[283] Ülkede ana kitlelerin özlemleri, Rus İmparatorluğunun sömürgeci baskısından kurtulmak, bağımsız bir demokratik ulus devlet inşa etmek ve birkaç asırlık gelenek ve görenekleri korumaktı. Bu hedeflere ulaşmak için ülkede tüm halk birleşmek zorundaydı. Behbudi konuşmalarında şöyle diyor: "Ey ulemâ! Ey tüccar, ey esnaf ve zenginler! Ey gayretli gençler! Uyuşmazlığı ve düşmanlığı bir kenara atın. Allah aşkına, bugünlerde kendilerini besleyemeyen öksüz ve dulların hakları için birleşiniz, toplumlar kurunuz; Allah'ın, dinin ve milletin çıkarlarına hizmet ediniz."[284]

---

[279] Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze* (Ankara: Lalezar Kitapevi, 2006), 250.
[280] Mahmudova, *Türkistan Caditçilik Harakati va Uning Alokiy-Estetik Fikr Tarakiyotiga Tasiri,* 54.
[281] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 24.
[282] Bahtiyor Hasanov - Naim Karimov, *Mahmudhoca Behbudi Misrasının Ulusal Fikirlerinin Tanıtılmasındaki Rolü* (Taşkent: 2014), 89.
[283] Abdiraşidov - Egemkulova, *Mahmudhoca Behbudi ve Uning Oyna Jurnali,* 25.
[284] Kasımov, *Mahmudhoca Behbudi Seçilmiş Eserler,* 207.

Rus hükümetinin Türkistan halkına karşı olumsuz tutumundan dolayı, Türkistan'da birçok ceditçi gizli cemiyetler şeklinde teşkilatlanmışlar. 1908'de Buhara'da Ahmed Can Mahmud, Sadreddin Ayni, Osman Hoca ve birkaç kişi toplanarak Terbiye-i Etfal adıyla gizli bir cemiyet kurmuşlardır. O dönemde ceditçilerin amaçlarını özetlemesi bakımından bu cemiyetin programındaki beş vazife önemlidir:

1. Halkı eğitmek ve bu gaye için okullar açmak, kitap ve gazete basmak.
2. Kadimci ulemanın muhalefeti ile mücadele etmek. Bu iş önce medreseleri sonra Müslümanların kafa yapısını değiştirmekle mümkün olacaktır.
3. İdaredeki yolsuzluklar ve ahlakî çöküntü ile mücadele etmek.
4. Buhara'yı modern bir devlet haline getirmek.
5. Mezhepler arasındaki kavgaya bir son vermek.[285]

Ceditçilerin bazı reformist fikirleri, geleneksel ulemâyı rahatsız etmiştir. Mesela, Musa Cârullah gibi dinî reformcular medreselerde asırlardan beri okutulan derslerin gereksiz olarak görüyorlardı. Kadimciler İslam'ın asli kaynaklarına dönmekten bahseden genç ceditçileri, Vehhabîler olarak da görmekteydi.[286] Eğitimde yenileşmeye karşı çok katı bir şekilde karşı koyan Kadimciler savunma olarak yenileşmenin dinî yönden yanlış olduğu vurgusu yapmışlardır. "Din, şeriat elden gidiyor" düşüncesini tutunan kadimciler, ceditçileri İslam'a karşı hareket etmekle suçlamışlardır.[287]

İslam birliğini savunmakla birlikte Türkçülüğün ağır basan Nuralizâde, Buhara Hanlığındaki Tacik etkilerinden bahsederken, Emirin Türk kökenli olsa da, bürokrasinin ve hukuk kurumlarının Taciklerin elinde olmasından, ulemâ ve diğer ileri gelenlerin Taciklerden oluşmasından rahatsızlık duyduğunu belli eder. O ayrıca Şiî ve İran kökenli bir gruptan da söz eder. Bunların saray ve devlet dairelerinde önemli bir güce sahip olup

[285] Helene Carrere, D'Encausse, *İslam and Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia* (Londra: I.B. Tauris, 2009), 95.
[286] Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri*, 176.
[287] Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han*, 158.

Buhara'da bürokrasinin ve kültür hayatının Farslaştırmasında önemli payları olduğunu belirtir. Buhara Hanlığının Rus işgali karşısında fazla bir direniş göstermemesinden onları sorumlu tutar. 1910'da ortaya çıkan Sünni-Şiî çatışmasına da onların sebep olduklarını iddia ederler.[288]

Ceditçilerin amacı düşüncelerini Türkistan halkına yaymak ve mümkün olduğu kadar halktan destek almaktı. Çünkü Rus iktidarı ceditçileri siyasî iktidar için tehlikeli görüyorlardı ve bunlara karşı çıkıyorlardı. Buhara Emirleri de ceditçilere karşı idi. Mesela Emir Âlim Han 1913'te ceditçilerin gazetelerini, 1914'te usul-i cedit okullarını kapattırmıştı.[289]

Türkistanlı ceditçiler siyasal eylemlerine Tatarların 1917'de topladıkları Volga-Ural Bölgesi Müslümanları Kongresiyle başlamışlardır. Bu toplantıya "Şura-i İslamiye" çerçevesinde toplanıp çoğunluğu ceditçiler katılmıştır. Bu kongrede demokratik ve federatif ilkelere dayanan bir Rus anayasası hazırlanmasını, Müslümanlara eşit haklar tanınmasını ve Müslüman din adamlarının çalışma koşullarının düzeltilmesini isteyen kararlar alınmıştır. Ayrıca bir Türkistan Müslüman Din Adamları Birliği (Ulema Cemiyeti) kurulmuştur. Kongre son toplantısında, üyelerinin çoğunluğu Tatarlardan ve Türkistan ceditçilerinden olup adı daha sonra "Millî Merkeze" çevrilen "Türkistan Müslüman Merkezi Şurası" adı altında daimi bir yürütme organı kurulmuştur. Bu organda yer alan önderleri, Mustafa Çokay (Hive asillerinden bir Kazak ve Duma Müslüman Gurubunun sekreteri), Behbudi, Ubeydullah ve Asadullah hocalardır.[290] Türkistan'da Müslümanların din-devlet ilişkisinde, 1917'de devrimden sonra Ulemâ cemiyeti siyasi varlığını devam ettirmemiştir. Ceditçilerin ise 1917 Devriminden sonra aşırı milliyetçilikten aşırı solculuğa kadar çeşitli siyasi oluşumların içine girdikleri bilinmektedir

Türkistan'da pek az kişi Bolşeviklerin programı konusunda bilgi sahibiydi. Ulemâ, yerli halk arasındaki en etkin grubun, yerli halk yığınlarının pasif ve örgütlenmemiş desteğini elinde bulunduruyor fakat hiçbir siyasal yöntem gütmüyordu. Kullandıkları sloganlar genel olarak İslam'ın manevî üstünlüğünün savunmasıyla sınırlıydı. Şura-i

[288] Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri*, 297.
[289] Baysun, *Türkistan Millî Hareketleri*, 17.
[290] Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam,* 221.

İslam ve ceditlerin kültürel reform ve bölgesel özerkliğini kapsayan bir programları vardı, fakat destekçileri önemli bir kuvvet olarak ortaya çıkamıyorlardı. Ekim İhtilali sonrasında Müslümanlar Sovyet idaresine düşman bir idare olarak bakmıyorlar, daha çok bütün halkların eşitliği düşüncesinin bayrağını taşıyan bir kuvvet olarak görüyorlardı. Bu kanıya göre bu idare Doğunun ve İslam'ın yeniden doğuşunu sağlayacak koşulları yaratabilecek bir idareydi. Fakat daha sonra Sovyetlerin eylemleri Müslümanların inancını kökünden yıkmıştır.[291]

Münevver Kari'nin "Hatıralarımdan" adlı eserinde, ceditçilerin 1917 Şubat inkılâbına kadar siyasilerle iç içe olmadığını belirtmektedir. Onların amacı Türkistan halkını millî, dinî yönden sınırları kaldırılmasını, masum insanları özgürlüğü kavuşmasını, halkın hak ve hukukunu korunması, matbuat ve okullar açılmasına imkân vermesini talep etmişlerdir.[292] 1916'da Türkistan'daki millî halk ayaklanması ve daha sonra 1917 Ekim İhtilaliyle Çarlık idaresinin yıkılmasının etkisi elbette büyüktür. Rusya Türkistan'da gerçekleşen Ekim 1917 olaylarının akıbeti insanları kutuplaştırmıştır. Sadece insanlar değil fikirler ve fikir hareketlerini de kutuplaştırmıştır. Bunlardan biri cedit hareketidir. Ceditçiler Ekim olayını ilk başta kendileri için bir fırsat olarak görmüş, fakat olayın sonunda olumsuz etkilenmişlerdir. 1917 olayı ceditçilerin birlik içinde olduğu gücü kaybettirmiştir.

Sovyet rejiminin başlangıcındaki en ilginç olaylardan biri de muhafazakâr Müslüman din adamlarıyla Komünistler arasındaki işbirliğidir. 1922-1924 yıllarında Sovyet Hükümeti ulemânın düşmanca tutumunu yatıştırmak için Müslüman okullarını ve mahkemelerini geçici olarak tekrar açmış, Basmacılara karşı ulemânın desteğini sağlamıştı. Kur'an'dan kanunlara itaat emreden süreleri halka bildiren Türkistan mollaları (hocaları) Sovyetlerin Basmacı ayaklanmasını bastırmalarına yardımcı olmuşlardır. Bazı Müslüman politikacıları da Komünist Partisine katılmış, İslam'la Komünizmin birçok ortak yanları olduğu kanısıyla Sovyetlerle işbirliği yapmışlardır.[293]

Türkistan Müslümanları Batı sanayi toplumlarında ortaya çıkan sosyalizmle XX. yüzyılın başı Çarlık döneminde tanışmışlardır. Türkistan Müslümanlarının sosyalizme

[291] Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam,* 226.
[292] Abdurraşidhonov, *Hotiralarimdan,* 51.
[293] Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam,* 270.

yaklaşımı farklılık arz etmektedir. Bu konuda Behbudi Sosyal demokratları iştirakiyyun kavramıyla ifade eder. Onların amacını "şimdiki bütün kanun ve mülkiyet kaidelerini kaldırıp, mal ve toprakları tüm halk arasında ortak kılıp, onun menfaatini halk arasında eşitleyip, zenginliği ve fakirliği ortadan kaldırıp, herkesi mutlu kılma" olduğunu ileri sürer. Behbudi Sosyal demokratların iktidara gelmelerini uzak bir ihtimal olarak görmüştür. Ayrıca bu partinin İslam dâhil hiçbir ilah dine uymayan maddeci niteliğinden de habersiz görünmektedir.[294]

Bolşevik Devriminin ilk yıllarında Sovyet rejimine Fıtrat'ın yaklaşımı Avrupalı emperyalistlerin İslam dünyasını sömürgeleştirmesinden kurtulması için, Rusya önderliğindeki Sovyetlerin tarihi bir fırsat olduğunu belirtmiştir. O Sovyetler hükümetinin emperyalizme karşı İslam dünyasıyla mücadele etmesinin vacip olduğunu ileri sürmüştür. Fıtrat bu noktada, Müslümanların iki yoldan birini kabul etmeye mecbur olduğunu, ya İngiliz boyunduruğu altında kalıp İslam'ı mahvetmek veya bütün imkânlarla İngiliz'e karşı mücadele olduğunu belirtmiştir. İngilizlerle mücadeleyi kendileri yapamayacakları için, İngilizlerin en büyük düşmanı olan Rusya hükümeti ile birleşilmesi gerektiğinden bahsetmiştir.[295] Görüldüğü gibi Fıtrat'a göre İslam Dünyasının geleceği için ve Türkistanlıların siyasi ve kültürel varlıklarını devam ettirebilmeleri için, siyasi zorunluluktan dolayı Rusya ile birleşilmelidir.

Türkistanlı Müslümanlar Rusya hükümetiyle yaptıkları işbirliği ve onlara karşı izledikleri siyasetten istedikleri sonucu alamamışlardır. Nitekim ceditçiler şu itirafta bulunmuştur: "İzlediğimiz politikanın gayesi Çarlık idaresinin mikrobunu ortadan kaldırmak, şeriat kanunlarına riayeti sağlamak ve hayatımızı esirgemeden İslam-Türk politikasını takip etmekti. Ancak Büyük Rus ihtilalına bağladığımız ümitler tahakkuk etmemiştir." [296]

Ceditçilerin birçoğu Müslümanların geri kalma sebepleri arasında Avrupa emperyalizmi ve Rusya'nın önemli bir yer tuttuğunu düşünmektedir. Bundan dolayı İslam dünyasının ilerlemesi için ıslah-tecdidi neredeyse tek çıkar yol görmüşlerdir. Aslında V.I. Lenin'in önderliğinde kurulan İşçi-Köylü Sovyet Hükümeti'ne "Bolşevik

[294] Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar Sovyet Dönemi* (Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları, 1999), 116.
[295] Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar Sovyet Dönemi,* 117.
[296] Hayıt, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası,* 174.

belası" diyerek mesafeli durmuş ancak kısa bir süre içinde belki de çaresizlikten Bolşeviklere inanmış veya inanır gibi görünmüş, Türkistan'ın geri kalmışlıktan ve İslam dünyasının İngiliz sömürgesinden kurtulmasını Bolşevik Rusya ile ittifakta ve sosyalistlere katılmakta bulmuştur.[297]

Türkistan ceditçi aydınları ve siyasi önderleri Cedit-Terakkiperverler grubu ve Sosyalistler grubu olarak ikiye ayrılmıştır. Bu grupları birleştirme yönünde girişimler sonucunda 1921'de "Orta Asya Müslüman Millî Avami İhtilal Cemiyetleri İttifakı" oluşturuldu. İttifakın adı daha sonra Türkistan Millî Birliği olarak değiştirilmiştir. Yedi maddelik ortak programın din ile ilgili 7. Maddesinde "Din işlerinde tam hürriyet ve devlet işleri ile din işlerinin birbirine karıştırılmaması" ilkesi kabul edilmiştir. Ancak ceditçileri bir çatı altında tutmaya başaramayınca ceditçiler yine ikiye ayrılmıştır. [298] Bu dönemde Sovyetler hâkimiyetini etkili kılmaya çalışırken, İslam'a ve ceditçilere karşı çok sert tedbirler almaya başlamıştır. Böylece ceditçileri başarısız kılmayı da başarmışlardır.

Bu tür olumsuzluklara rağmen Türkistan'da ceditçiliğin en aktif yerleri olan Buhara, Fıtrat'ın önderliğinde tüm engelleri göze alarak, eğitim alanında olduğu gibi siyasi alanda da değişimi sağlama çabasında olmuştur.

Fıtrat "Ağla İslam" 1919 makalesinde şöyle demiştir; "Ey İngilizlere satılanlar, ey İngiliz taraftarları, ey İngiliz taraftarları olan Müslümanlar, bugüne kadar Avrupa'nın İngiliz ve Fransız hükümetleri bize zülüm etti, ses çıkarmadık. Yarın Kâbe'ye zarar verecek, ertesi Kur'an'ı Kerim'i de yakmaya çalışırlar"[299] "…Ey Müslümanların İlahı! Türklük ve Müslümanlığın ne kötülüğü ve günahı vardı ki böyle kara günlere duçar oldu?! Niçin, yüz yıllardan beri Senin Kur'an'ını korumak yolunda Avrupa'nın kara vicdanlı hükümetleri ile savaşıp gelen bir tek Türk Devleti, İslam halifeliği öz yurdunda tutsak oldu da 350 milyon Müslüman'ın Peygamberi Hz. Muhammed (sas)'in kabr-i şerifi İngiliz topları ile havaya uçuruldu. Bundan büyük Kıyamet mi var?.. Yak, ey cehennem alevleri, Ravzası yıkılan Peygamberin yalancı ümmetini yak!"[300]

[297] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği*, 59.
[298] Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar Sovyet Dönemi,* 125.
[299] Goyibova, *Abdurauf Fıtratning İçtimoiy-falsafiy karaşlari*, 60.
[300] Abdurrauf Fıtrat, "Ağla İslam", *İştirakiyyun,* No. 89 (11 Nisam 1919).

Fıtrat'ın hayatına baktığımızda Müslüman Ceditçi/Müceddid-Milliyetçi (1909-1920) ve Sosyalist-Ateist (1920-1938) dönemleriyle karşılaşıyoruz. Fıtrat, Boyboltayev'e açık mektubunda kendi düşünce evrelerini şöyle özetlemektedir: "Ben Asya'nın en kara dinî merkezlerinden olan ve kara bir idare usulüne tabi olan Buhara'da doğdum. İlk eğitimimi eski usüldeki dinî bir okuldan aldım. Okuldan sonra dinî bir medresede ders aldım, namaz kıldım, taassup bir Müslüman idim. Hatta Buhara'da yeni ortaya çıkmakta olan ceditçilik hareketine karşı idim. İlerleyen zamanda ceditçiler hareketine katıldım. O zamandaki zihniyetin tesiri ve eski ceditçilerin teşviki ve yardımı ile Türkiye'ye eğitim almak için geldim. İşte bu sıralar Panislamizm hayali yaygınlaşmıştı, bu beni de ilgimi çekti ve katıldım. O dönemde ben de dinî reformu taraftarı idim: dinî fen bilimleriyle uyuşturup anlaştırmak, bilime uygun olmayan hurafe kısmını din dışı bırakmak ve dinimizi temizlemek hayaline inanmıştım. Nihayet Panislamizm gayesinin çürük bir hayal olduğunu anlayınca Pantürkizm hayaline kendimi kaptırdım. Bu sıralar da dinî ıslah etmek mümkün olduğuna inanıyordum. Bunun kanıtı o dönemdeki yazdığım eserlerde de görülmektedir. Siz ise beni eserlerimden benim mutasavvuf olduğumu söylüyorsunuz. Tasavvuftan haberiniz olsaydı, beni eserlerimden anlardınız. Ben hiçbir zaman tasavvufa mensup olmadım. Ancak edebiyat tarihi tahlil ettiğim için, tasavvufu da çok inceledim. Bugün tasavvufun her tarafını en gizli sırlarını bilirim. Hatta bu aralar Orta Asya'da tasavvuf tarihi isimli bir eser yazmak için uğraşıyorum. Tasavvufun ne kadar zehirli, ne kadar da zararlı olduğunu herkesten iyi biliyorum. Ancak hiçbir zaman tasavvufa meyletmedim… Sonraları hayat beni Pantürkizmde koymadı. Ben Özbek milliyetçisi oldum… Ben yukarıda söylediğim gibi bir vakitler dinî reform taraftarı idim. Dinî hurafeden ayırmak gerekir diyen hayale kapılmıştım. İşte bu dinî reform yolu beni dinsizliğe götürdü. Dinin fen/bilim ile hiçbir vakit uyuşmayacağını anladım ve bunun neticesinde dinden çıktım, dine karşı fikir yaydım. Benim dinsizliğim Özbekler ve Tacikler arasında herkesten daha öncedir ve meşhurdur, bu nokta inkâr edilemez."[301] Görüldüğü gibi Fıtrat'ın dinî ve millî görüşleri sık sık değişmiş, buna sebep ne olabilir? O dönemin hayat şartları ve çeşitli siyasi dinî ve millî görüşler onun kafasında birtakım değişimler yaratmış olabileceği kanaatindeyiz.

[301] Abdurauf Fıtrat, *Çin Seviş, Şiirler, Makaleler, Dramlar* "Yapışmagan Gaccaklar" (Ortak Baybolatovga Açık Hat) haz. Naim Kerimov – Erik Kerimov – Şirali Turdiyev (Taşkent: Gafur Gulam Namındaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, 1996), 246-247.

Çar hükümeti Türkistan topraklarına Rus aileleri yerleştirme politikasını uygulamıştır. Bu uygulamadan sonra halkın geçiminin daha da zorlaşması ve dinî değerlerin uzaklaşmasından, toplumda cinayet işleri güç almıştır. Dolayısıyla ceditçiler bu durumlara karşı çeşitli yollar izlemeye başlamıştır.[302] Türkistan ceditçileri 1917-1929 yılları arasında siyasetle içli dışlı olmuşlardır. İlimle uğraşan ceditçiler siyaset sahnesine çıkarak "İttihadi Terakki" (1917-1920), "Şura-yı İslamiye" (1917-1918), "Millî İttihat" (1921-1925), "Millî İstiklal" (1926-1929) siyasi ve içtimai teşkilatlarla faaliyet yürütmüşlerdir.[303]

Ceditçiler doğu ile batının bir sentezini üretmeye çalıştılar. Fakat sonunda kafaları iyice karışmıştır. 1917'de Türkistan bölgesinde yaşanan devrimci olaylar toplumda bir dönüm noktası olmuştur. Bolşevizm, Türkistan ceditçilerinin kadimci ve ceditçi olarak bölünmesinde ustaca yararlanmış ve kademeli olarak da halkın içine de girmiştir. Aynı zamanda, toplumun içinde de ihtilaf kurarak, toplumu sınıf temelinde bölme ve inşa etme hareketini yoğunlaşmışlardır.

Behbudi millet aydınlarının ceditçi ve kadimci gruplara bölünmesinin kaçınılmaz olarak özgürlük mücadelesini olumsuz etkileyeceğinin farkındaydı: "Biz Türkistanlı Müslümanlar olarak ıslahat ve ittifak için çabalarsak, karşı olamaya son verip zenginlere ve âlimlerle birleşsek dinimizin, milletimizin ve vatanımızın refahına büyük bir hizmet yapmış oluruz."[304]

Ekim 1917'de Sosyalist Bolşevik devrimi gerçekleşti. Burjuva Devrimi ile birlikte bölgedeki Ruslar ve Türkler arasında iktidar mücadelesi başlamıştır. Ruslar muhafazakârlar ve devrimciler olarak ikiye ayrılmıştır. Ancak her iki kesim de Türkistan'da Rus hâkimiyetinin devamından yana idi. Türkler ise üç gruba ayrılmış, muhafazakârlar (kadimci ulema ve zenginler), milliyetçiler (bazı ceditçi ulema ve ziyalılar/aydınlar), ve sosyalistler (bazı ceditçi aydınlar). Bu durum karşısında Behbudi *"Hak Alınır Verilmez"* başlığıyla 18 Ocak 1918'de yazdığı makalesinde herkesin aralarındaki küçük ayrılıkları bir tarafa bırakarak muhtariyete sahip çıkmaya

[302] Kozokov, *XX.asr boşlarida Fargona Vodisidagi İctimoiy-Siyosiy Ahvol va Caditçilik Harakati,* 146.
[303] Naim Karimov, "Münevver Kari Abduraşidhonov Millî Mustakillik uçun Kuraş Yolboşçisi Sifatida" (Taşkent: 2018) 5.
[304] Ahmad, *Mahmudhoca Behbudi Seçilmiş Eserler*, 475.

çağırmıştır.[305] Behbudi Türkistan halkının bu şekilde gruplara bölünmesinin olumsuz etkisinin olacağını belirtmiştir: "Türkistan Müslümanları, Rusya'dan ayrılmadığı halde kadimciler ve ceditçiler arasındaki zıt görüş ve ihtilaflarımızı bırakmamız lazım… Eğer biz Türkistan Müslümanları, birlikte hareket ederek ıslahat ve ittifak yaparsak, o zaman bizim dinimiz, millet ve vatanımız için büyük hizmet etmiş oluruz".[306] Bolşevizm Türkistan halkını kadimci ve ceditçi olarak bölünmesini kendi lehine kullanmıştır.

Kadimcilerin önderliğindeki Müslüman din adamalarının fikirleri, gazetelerde ve dergilerde yayınlanan ceditçilerin eserlerinden farklı olarak, el yazmaları biçiminde medreselerde elden ele dolaşıyordu. Kadimciler de ceditçiler kadar üretiyorlardı ancak eserleri İslam tarihi öğrencileri tarafından fiilen görmezlikten geliniyordu. Hâlbuki Sovyet tarihçilerinin çoğunun yaptığı gibi kadimcileri yalnızca yozlaşmış ayrıcalıklarını korumaya çalışan "fanatik gericiler" olarak tasvir etmek kolaycılık olacaktır. Kadim düşünürlerin birçoğu İslam'ın geleceği ile ilgili olarak samimi kaygılar taşıyorlardı ve İslam dininin öğretisi çerçevesinde çözümler bulmaya çalıştılar.[307]

Türkistan ceditçilik hareketi 1905-1917 yılları arasında hızlı gelişmelerin yaşanmış, bu yıllarda ceditçiler siyasi ve kültürel alanlardaki projelerini gerçekleştirme ve tartışma imkânı bulmuşlardır. Basın-yayın, tarih yazıcılığı ve eğitim alanlarının yanı sıra, aynı zamanda Rusya'nın siyasi yapısında da varlık göstermişlerdir. 1917'de Bolşeviklerin müdahaleleri sonucunda ceditçiler büyük bir darbe almış, Bolşevikler güç kazandıkça, rakip olarak gördükleri ceditçilerin faaliyetlerini sınırlamıştır. Ceditçilere ait gazete ve dergilerin kapatılması sonucu, ceditçilerin sesi iyice kısılmıştır.[308]

[305] Seyfettin Erşahin, *Türkistan Uleması'nın İslam Medeniyetindeki Rolü (İsmail Gaspıralı'ya Göre) (*İstanbul: Mamer Yay, 2019), 185.
[306] Murod Zikrullaev, Mahmudhoca Behbudining Kadim va Cadid Ulamolariga Munosabat (Taşkent: 2014), 94.
[307] Amir Taheri, *Kızıl Gökte Hilal Sovyetler'de İslam'ın Geleceği,* çev. Cüneyt Akalın (İstanbul: Sel Yayıncılık, 1991), 131.
[308] Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini Islahçılık ve Ceditçilik,* 183.

2. DİNÎ İLİMLERE YAKLAŞIMLARI

2.1. Kur'an ve Hadis

Hadis, Hz. Peygamber (s.a.v)in sözleri, filleri, ahlaki ve beşeri vasıflarından oluşan sünnetinin söz veya yazı ile ifade edilişidir. Hadis ile sünnet eş anlamlıdır. Din açısından, Kur'an'dan hemen sonra gelen bir hüküm kaynağıdır. Allah tarafından Hz. Muhammed (s.a.v)'in sünnetine uyulması belirtilmiştir.

Hz. Peygamber zamanında Kuran pek çok kişi tarafından ezberlenmiştir. İnsanlar o dönemde bir ayetin anlamını kavramakta güçlük çektiklerinde veya bir zorlukla karşılaştıklarında hemen Hz. Peygambere başvurmuşlardır. Onun vefatından sonra Kuran'ı anlayan ve ondan hüküm çıkaranların sayısı azalmıştır. Zira Kuran'dan anlam ve hüküm çıkarmaya vasıta olan tefsir ilminin tahsiline yönelmişlerdir. Fıtrat ilmi hadisi de aynı gerekçe ile Müslümanlar için yararlı ve gerekli bir ilim olarak görmektedir.[309]

Türkistan ceditçileri de dönemin ceditçileri gibi gerilemenin sebeplerinin başına Müslümanlar arasındaki yanlış din anlayışını sebep gösterip, ceditçilerin dinî alanda ıslah talepleri ile başlayıp, toplumsal alandaki yenileme faaliyetlerini yürütürler. Fıtrat'ın eseri Münazara'da Buhara'nın geri kalışına değinirken ilimden uzaklaşma, Kuran'ın manasını bilmeden lafzını okuyup sevabını ataların ruhuna bağışlama, onun ebedi mutluluğu gösteren hükümlerinden gafil kalma gibi hususlara işaret etmektedir. Fıtrat'a göre "Kuran her millete öyle bir İlahi içtimaî kanundur ki ona uyan şeref, saadet, refah ve şana ulaşır"[310] Fıtrat "Aile" eserinde şöyle der: "Biz bu dünya saadetine eriştik mi? Hayır. Niçin? Çünkü İslam hükümlerine uymuyoruz ve cemiyetimiz kanuni ve hayatımız rehberi olan Kur'an'ı fakat ölülerin ruhlarına hediye ediyoruz…"[311] Fıtrat Rehber-i Necat eserinde de bu meseleye değinir, vefat eden kişilerden medet ummak veya yardım istemek gibi davranışları bilgisizlikten kaynaklandığını vurgular. Bu bağlamda, bu hadisle kabir ziyaretinin önemine değinir. "Kabirleri ziyaret ediniz. Çünkü kabirleri ziyaret, size ahireti

[309] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği,* 89.
[310] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği,* 63.
[311] Abdurrauf Fıtrat, *Aile* (Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2000), 18.

hatırlatır" buyurmuştur. Kabir ziyareti ölünü hatırlamamıza ve ibret almamıza vesile olacağını belirtir. Kabirdeki insanın başkalarına yardımcı olamayacağını, bizi istediklerimize kavuşturamayacağını söyler. Bize yardımcı olabilecek tek zat Allah'tır der.[312] Fıtrat'ın eserlerinden anlaşılan, hayatımızın rehberi olan kutsal kitabımız Kur'an'ı hayatımızı her alanında kullanmamız gerektiği halde, o dönemlerde daha çok vefat edenler için okumaktadır. Fıtrat eserlerinde bu hususu ele almaktadır.

Fıtrat Rehberi Necat eserinde diyor ki: "Biz Müslümanların dinî hükümleri Kur'an'ı Kerim'de toplanmıştır. Müslüman olan her kimse Kur'an'ı Kerim'e amel etmemiz vaciptir. Kuran bizi iki dünya saadetine eriştirir. Dolayısıyla Kur'an'ı Kerim'in hükümlerinin manalarını anlamalıyız. Manalarını anlamamız Tefsir ilminden geçmekte, bu nedenle tefsir okumamız şarttır. Maalesef biz Türkistanlılar yirmi yıl ömrümüzü ilim almak için harcarız, fakat bu önemli ilimden istifa edemeyiz."[313]

Fıtrat Kur'an'ı Kerim'in hak olduğuna iman etmemizi şart olduğunu belirtir ve bu ayetleri delil olarak göstermiştir. "Bu Kur'an, Allah'tan (indirilmiş olup) başkası tarafından uydurulmamıştır. Fakat o, kendinden öncekileri doğrulayıcı ve Kitab'ı (Allah'ın Levh-i Mahfuz'daki yazısını) açıklayıcı olarak, indirilmiştir. Bunda hiçbir şüphe yoktur. O âlemlerin Rabbi tarafındandır." (Yunus süresi 37.ayet) "Onu o (peygamber) uydurdu" mu diyorlar? De ki; "Haydi siz de onun gibi bir sûre getirin ve Allah'tan başka, çağırabileceğiniz kim varsa onu da yardıma çağırın. Eğer sözünüzde sadık iseniz (bunu yapın)."[314] (Yunus süresi 38.ayet)

Gaspıralı da Kur'an'ı Kerimle ilgili şu açıklamalarda bulunur: "Kur'an'ın mahiyetini bilmek ve kavramak için tarafsız ve geniş bir bakış açısına sahip olmak gerekir. Araştırmacı, araştırmalarını din tarihine dayanarak sürdürmeli. Bununla birlikte Kur'an ayetlerinin anlamlarını, onun mealleri ve tefsiriyle öğrenmek zorundadır. Aksi takdirde o, Kur'an ayetlerini yanlış anlayabilir, dolayısıyla da bunları yanlış açıklayabilir".[315]

---

[312] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 76.
[313] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 89.
[314] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 95.
[315] Abdiraşidov, *XX. Asr Boşlarida Türkiston: İctimoi-siyosiy va İntellektual Carayonlar,* 110.

Fıtrat geri kalmışlığın sorumluluğunu kadere yüklemeyi, aşağıdaki ayet-i kerimeler ışığında Kur'an'a aykırı buluyordu:

> "Gerçek şu ki bir toplum kendilerinde bulunan (iyi davranışları) değiştirmedikçe Allah onlara verdiği nimetini değiştirmez." (Enfal 8/53)
>
> "Şüphesiz Allah insanlara hiçbir şekilde zulmetmez; fakat insanlar kendilerine zulmederler." (Yunus 10/44)
>
> "İş konusunda onlar ile istişare et. Bir de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et. Şüphesiz Allah tevekkül edenleri sever." (Al-i İmran 3/159)
>
> "Başınıza her ne musibet gelirse, kendi yaptıklarınız yüzündendir." (Şura 42/30)

Bu ayetlerden hareketle Fıtrat şöyle der: "bizim bugün karşı karşıya kaldığımız sorunlar kendi hatalarımızın sonucudur. Bu hususta ulemaya sorarsak, "külle yevmin bedter", "bu ilahi kader" ve "kıyamet yakındır" der ve başka bir şey demez. Fakat Kur'an'ı Kerim'e müracaat edersek, bize doğru ve açık cevabı gösterir. Her kavim salih amellerini kötü adetlerine değiştirirse, Allah nimetlerinden mahrum bırakır ve azap gönderecektir. Peki, şimdi hangi delili kabul edeceğiz? Ulemânın sözlerini kabul ederek, her başımıza gelen belayı kader diye geçiştirecek miyiz yada Kur'an ayetlerini dinleyip, kötü amellerimizin şu mutsuzluğumuza sebep olduğunu kabul eder miyiz?! Bu soruya da Kur'an'ı Kerim cevap vermiştir: Allah, insanlara zerre kadar zulmetmez. Ne var ki, insanlar kendi kendilerine zulmedip duruyorlar. Şu ayette de anlaşıldığı gibi bizim başımıza gelenler kendimizden kaynaklanır yani amelsizliğimizdendir. Biz kendimizi Müslüman diye biliriz, fakat İslam dininde mühim olan amellerimizi terk ediyoruz. Eğer Allah'a itaat edip, halimizi ıslah edersek, Kur'an'ı Kerim'i kendimize tek rehber olarak görürsek, terakkiye ümidimiz artar, bizi hiçbir evliyanın kerameti kurtarmayacaktır! Kur'an iki dünya saadetini beyan etmiştir. Bu açık aydın gelen Kur'an delilidir. Allah'a iman edenler, başına musibet geldiğinde ümitsiz olmaz. Kur'an'a göre amelini yerine getirenler, iki dünya saadetine erişeceklerdir. Bugün başımıza gelenlerin tek sebebi hikmetli hükümlerden ve Kur'an'ı Kerim'den uzaklaşmamızdan kaynaklanmaktadır.

Eğer biz dünya ve ahret saadetini talep ediyorsak, tüm kötülük ve fesat işleri bir tarafa bırakır, samimi kalp ile Kur'an hükümlerine boyun eğeriz ve içtimaî hayatımızı ona muvafık tarzda uygularız".[316] Diğer ceditçiler gibi Fıtrat da gerilemenin nedeninin Müslümanlar arasındaki yanlış din anlayışı olduğunu beyan etmektedir. Münazara eserinde de Buhara'nın geri kalışına değinirken dinden ve ilimden uzaklaşmak, Kur'an'ı Kerim'in manasını anlamadan lafzını okuyup sevabını ataların ruhuna bağışlamak ve kendilerinin ebedi mutluluğu gösteren hükümlerinden gafil kalma gibi hususlara işaret etmektedir.

Fıtrat "İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olanıdır"[317] hadisinden hareketle insanların mutluluğu ve güvenliği için karşılıksız, fedakârlık yapmalarını ve hizmet etmelerini önermektedir. O Müslümanların Allah rızasını kazanabilmesi için Kur'an'ı Kerim'in manasıyla ilgili düşünmeyi ve mutluluğa götüren hükümlerini hayata geçirmeyi ısrarla savunmuştur. Ona göre ulemânın tutuculuğu, cehaleti ve yolsuzluğu adeta her sorunun başıdır. Ulemâ bir süredir Kur'an'ın emri olan araştırmaya dayalı ilmi çalışmalar yerine haşiye ve şerhlere uğraşmışlar, muasır ilim ve fenlerden uzaklaşarak, cehalet ve yolsuzluk içinde kalmışlardır.[318] Fıtrat bu dünyanın düzeni ilme ve ahlaka dayandığını beyan ederek, eğer ilim ve ahlak ortadan kalkarsa dünyanın sonu gelir düşüncesiyle şu hadislere atıfta bulunur: "Kim ilim yolunda bir adım atarsa Allah ona Cennete giden bir yol yaratır." "Bir Müslüman için en hayırlı sadaka ilim tahsili ve onu diğerlerine ulaştırmaktır." "İlim tahsili her Müslümana farzdır." "Ben ilim faziletini ibadet faziletine tercih ederim." "Âlimin zahide üstünlüğü şöyledir ki Allah, onun melekleri, yerdeki ve göklerdeki her şey âlime dua eder."[319]

Hadisleri Münazara ve Hind Seyyahı'ndan da bahseden Fıtrat'ın değerlendirmesi şöyledir: "Maalesef! Siz Müslümanlar ilimden uzaklaştınız. Kur'an'ın sadece lafzını okuyup sevabını atalarınızın ruhuna bağışlamayı biliyorsunuz. Ama, Mutlak Hakim Allah Zülcelal'ın bu kutsal kitabı kullarına ne sebeple ve hangi hikmetle gönderdiğini düşünmüyorsunuz. Elbette bunun sırları vardır. Dikkatli bir şekilde O'nun emirlerini yerine getirip, yasaklarından uzak durmanız gerekir. Fransızlar ve bütün Avrupalılar

[316] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 65-70.
[317] Buhârî, Mağâzî, 35.
[318] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği,*71.
[319] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 80.

Kur'an'ı nasıl bir kitap olduğunu öğrenmek için onu dikkatle okudu ve yararını anlayıp bazı emirlerini yerine getirdi. İşte kısa sürede bunca ilerleme ve olağanüstü başarılara erişti. Fakat siz Müslümanlar Kur'an'ı ebedi mutluluğa götüren hükümlerinden gafil kalıp, istikbalin haberlerini içeren hikmetlerinin içeriğinden ders almıyorsunuz, işte bu cehalet ve alçalma çukuruna düştünüz."[320]

Fıtrat'ın Hind seyyahi eserinde Buhara'daki durumdan bahsedilir. Fıtrat, Buhara'da yüksek makama ulaşan kişilerin, bugünkü hakiki ilimden habersiz olduğunu ifade etmektedir. Onların uzun yıllar eğitim aldığını ve ders verildiğini, sonra müftülük makamına oturduğunu ve yine Arapça kitapları okumakta zorlandığını belirtir. Fars dilindeki kitaplar okuyarak ayetleri öyle şerh yaparak, hadisler uydurduklarını söylemektedir.[321]

Fıtrat eserinde bilimin gelişiyle ilgili ayet ve hadislerden örnekler vermiştir; "Göklerde olanları, yerde olanları, hepsini sizin buyruğunuz altına vermiştir." Gördüğünüz gibi bu ayette insan Kur'an'ın hükmü ile yaratılanların en değerlilerindendir. Fıtrat yerdeki ve gökteki mahlûkatlar insanın emrindedir diye değerlendirmiştir. Devamında Fıtrat bu ayeti açıklar; "Şüphesiz insana kendi emeğinden başkası yoktur". (Necm Suresi 39. Ayet) İnsan kendi geleceğini kendi hazırlar, yani İlahi takdir beklememelidir.[322]

Fıtrat'a göre Buhara'yı çöküşe götüren sebeplerden biri de yaygınlaşan bid'at ve hurafelerdir. Yeni gelişmeler karşısında özgün fikirler üretmeyen ulemâyı, yerini bid'at ve hurafelere bıraktığını belirterek eleştirmiştir. Mesela Bahauddin Nakşibendî'nin mezarında halkın yaptıklarının çoğu putperestliği çağrıştırmakta, ulemâ ise din adına karşı çıkmak yerine, bunları dinde yeri olduğunu göstererek kendi çıkarları için Vehhabi veya modern Selefi anlayışı ile kullanmaya çalışmıştır. Bazı ulemâ bu gayri İslam tutum ve uygulamaları, mevzu hadis ve rivayetlerle İslamileştirme yoluna gitmektedir. Dinî düşünceyi asıl kaynaklarına dayandırmayı bir tarafa bırakarak üstatlarından gelen kavilleri esas kabul etmişlerdir. Bu duruma Fıtrat karşı çıkmaktadır: "Siz de bilirsiniz ki pek çok hadis vardır. Fakat onların tamamı Hz. Peygamber'in hadisi değildir. Çoğu

[320] Fıtrat, *Münazara,* 60.
[321] Fıtrat, *Hind Seyyahi,* 7.
[322] Fıtrat, *Hind Seyyahi,* 32.

uydurmadır. İmam Muhammed b. İsmail Buhari Sahihi-i Buhari'yi meydana getirmek için 600.000 hadisi toplamış, ancak onların içinden 9200'ünü sahih olarak ayırıp kitabına almıştır. Bu kitaptaki hadislerin de 3000'i asıldır."[323]

Behbudi'nin Ayna makalesinde şöyle bir olaydan bahseder: "Semerkant'ta bir Kur'an hatmi için toplanmıştık. Bir cami imamı, oraya gelen şeyhe şöyle soru sorar: Şeyh… tefsirler peygamberimiz zamanında var mıydı? der. Bu soruyu soran imam olduğu için ve habersiz olduğu için benim sinirim bozuldu. Bu İslam Tarihi okumadığının belirtisidir. Tefsirler peygamberimizden birkaç yüz sene sonra yazılmıştır. Kur'an Kerim vardı fakat bu günlerde de tefsir edilmektedir. Yeni tefsirler çıkmakta ve çıkmaya devam edecektir. Kur'an'ı Kerim ise değişmez kıyamete kadar böyle kalacaktır".[324] Behbudi "ayet ve hadisle amel kılmak Müslümanlıktır. Çünkü esas din - Kur'an'ı Kerim ve sünnettir".[325]

2.2. İslam Tarihi

Ceditçilerin ilgilendiği konuların önemlilerinden biri de İslam Tarihi olmuştur. Bu sebepten dolayı onlar İslam tarihi kitapları yazmıştır. Hedefleri hem cedit mekteplerine ders kitabı hazırlamak hem de halka yeni yorumla İslam tarihini sunmaya çalışmaktır. Bunlardan Abdullah Evlani (Muhtasar Tarih-i Enbiya ve Tarih-i İslam 1913), Mahmudhoca Behbudi (Muhtasar İslam Tarihi 1914), Abdurrauf Fıtrat (Muhtasar İslam Tarihi 1915) ve Şakir Süleyman'ı (Muhtasar İslam Tarihi 1918) sayabilir. Fıtrat'ın "Muhtasar İslam Tarihi" eserini yazmasındaki sebep, İslam Tarihini öğrenmenin her bir Müslüman için şart oluşudur. İslam Tarihi bize Hz. Peygamber (s.a.v) ve İslam âlemi hakkında bahseder. Dolayısıyla Müslümanların bu ilmi bilmeleri şarttır.

Tarih iki kısımdan ibarettir: umumi tarih ve hususi tarih. Umumi tarih bütün milletleri kapsayan ve onlar hakkında bilgi veren ilimdir. Hususi tarih yalnız bir millet

[323] Fıtrat, *Hind Seyyahı,* 163.
[324] Mahmudhoca Behbudi, "Tarih ve Coğrafya", *Ayna,* No.27 (26 Nisan, 1914), 45.
[325] Mahmudhoca Behbudi, *Seçilmiş Eserler,* haz. Siraciddin Ahmad (Taşkent: Akedimneşr, 2018), 2/63.

hakkında bilgi verir ve İslam tarihi de hususi tarihtir. İslam tarihi Hz. Peygamberin dünyaya gelişinden ve İslam dinin yayılışını bize anlatır. Dolayısıyla İslam tarihini her Müslüman bilmelidir.[326]

Ceditçilere göre Hz. Muhammed, hatemün'-nebiyyin/son peygamber olmasının yanı sıra; ilericiliğin önderi, hurafelerin düşmanı, medeniyetin kurucusu, millî kimliğin kaynağı idi. Ancak Ceditçileri; Hz. Peygamberi anlama ve anlatma konusunda ikiye ayırabiliriz. Bir grup geleneksel çizgiye yakın bir tutum sergilerken, diğer grup sonunda ateizme varan yola kaymıştır. Özellikle Fıtrat, 20. yüzyıl Türkistan'ında Hz. Muhammed anlayışı ve imajını oluşturanların başında gelmektedir. Onun Hz. Muhammed hakkındaki doğrudan ilk eseri İstanbul'da öğrenci iken 1912'de yazıp 1914'te Taşkent'te yayınladığı Mevlid-i Şerif Yahut Mira't-ı Hayrü'l-Beşer adlı risalesidir. Buharalıların talebi üzerine kaleme aldığı risalede Hz. Muhammed'e sevgi ve saygısını ifade etmiştir. Bu eser yanında Hind Seyyahının Kıssası (1911) ve Muhtasar İslam Tarihi (1915) adlı eserlerinde oldukça olumlu bir Hz. Peygamber anlayışı ve imajı verirken daha sonraları kaleme aldığı eserlerinde tarihi verilere ters düşen, olumsuz bir betimlemeye yönelmiştir. Esasen Fıtrat, yukarıda değindiğimiz gibi Hz. Muhammed'in sözlerini konu alan Hadis ilmini önemser, onu Kuran'ın anlaşılmasının ana kaynaklarından, iki dünya mutluluğunun rehberlerinden görür.[327]

Fıtrat, Muhtasar İslam Tarihi eserinde her şeyden önce Hz. Muhammed dönemini "Saadet Devri" olarak adlandırır ve konuyu şu başlıklar altında anlatır: Saadet Devri, Rum ve İran'ın İslam'ın ortaya çıkışından önce ki ahvali, Arap Yarımadası ve oranın halkının ahvali, Hz. Resul-i Ekrem (s.a.v)'in dünyaya gelişleri, Hz. Peygamberin terbiyeleri, Hz. Hamza ile Hz. Ömer'in Müslüman olmaları, Peygamber yaranlarının Habeş'e gidişi, Hadice ve Ebu Talib'in vefatı ve Mescid'in kuruluşu ve Kıblenin tayin edilişi, Cihadın emir kılınışı, Bedir Gazvesi, Uhud Gazvesi, Hendek Gazvesi, Hudeybiye Sulhu, Hayber Gazvesi, O'nun elçi göndermeleri, Mekke'nin alınışı, Huneyn Gazvesi, Tebük Gazvesi, Veda haccı, O'nun dünyadan gidişleri, Hz. Peygamber'in sıfatları, Onun hatunları ve

[326] Abdurrauf Fıtrat, *Seçilmiş Eserler, Muhtasar İslam Tarihi,* haz. Hamidulla Baltabayev (Taşkent: Manaviyat Naşriyati, 2010), 5/36.
[327] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği,* 91.

çocukları, devamında halifeler ve Abbasiler devletiyle bitirir.[328] Görüldüğü gibi Fıtrat'ın "Muhtasarı İslam Tarihi" eserini yeni açılan usul-i cedit okullardaki öğrencilerin İslam Tarihiyle ilgili kısaca bilgisi olması için yazmıştır. Bu eserinde dinin ıslahıyla ilgili ifadeleri geçmemektedir. Fıtrat eserini İslam ve Hz. Muhammed'in tarihinden başlayarak, halifeler ve Abbasiler devletiyle bitirerek, hadiseleri kısa tarzda beyan etmiştir. Dolayısıyla eserin adı da "Muhtasarı İslam Tarihi" olarak adlandırılmıştır.

Behbudi'nin görüşlerinde özgür bir ulusal kalkınmayı, İslam kavramının güncellenmesini, bilimsel kazanımların ve ileri teknolojinin hedeflenmesinin vurgulandığı açıktır. Onun "Tarih ve Coğrafya" başlıklı makalesi, toplumun gelişmesinde ve ilerlemesinde, toplum bilincinde tarihin rolü üzerine yazılan bir makale olarak görülebilir. Bu makale ciddi sorunları gündeme getiren çalışmalardan biri olarak kabul edilmiştir. Ona göre milletlerin kendi tarihini ve İslam tarihini bilmeden sıradan bir Müslüman vatandaştan bir devlet adamına kadar fertlerin aydınlanması imkânsızdır. Behbudi makalesine: "Dünyaya inanmak için, kusursuz ve adil olmak için tarihi okuyup bilmeniz gerekiyor. İslam dinî ve ümmet için peygamber ve sahabelerin ne cefalar çektiğini ve mücadelelerini bilmek için İslam Tarihi okumak gerek. Kısacası din ve dünya hakkında bilgi edinmek isteyen herkes tarihi okumalı çünkü her şey ve eserin kökeni tarihten biliniyor"[329] diye yazıyor. Behbudi'nin bu yazısında görüldüğü gibi İslam Tarihinin önemine vurgu yapmış ve herkesin okuması ve öğrenmesini özellikle de Müslümanların öğrenmesini gerekli olduğunu belirtmiştir. Behbudi "Muhtasari Tarihi İslam" - (İslam'ın kısaca tarihi) adlı eser yazmıştır. Onun tarihe olan ilgisi ve verdiği önem, geride bıraktığı kendi kütüphanesinde de Tarih ve İslam Tarihi kitaplar vardır.

Türkistan ceditçilerinden Abdulla Avlani'nin de İslam Tarihiyle ilgili "Muhtasar Tarihi Enbiya ve Tarihi İslam" adlı eseri bulunmaktadır. Bu eser usul-i cedit okullarında üçüncü ve dördüncü sınıflar için Türkistan şivesinde yazılıp, Hz. Âdem'den Hulefa-i Raşidin zamanına kadarki süreç hakkında süreci kapsayan kısa bir eserdir.[330] Ceditçilerin birçoğunun kısaca İslam tarihi yazmasındaki amacın, o dönemde özellikle yeni açılan

[328] Fıtrat, *Seçilmiş Eserler, Muhtasar İslam Tarihi,* 35-46.
[329] Behbudi, *Seçilmiş Eserler,* 425.
[330] Abdulla Avlani, *Muhtasar Tarihi Anbiyo va Tarihi İslom,* haz. Rahmatulla Barakaev (Taşkent: Taşkent İslam Ünivesiteti, 2008), 2.

okullarda öğrenciler için İslam tarihi hakkında anlaşılır eserlere duyulan ihtiyaçtan kaynaklandığı kanaatindeyiz.

2.3. Fıkıh

Fıkıh ilmi, İslamî kanunların teorik ve pratik uygulama çalışmalarına verilen ismi ifade etmektedir. Fıtrat Rehber-i Necat eserinde fıkıh ilmiyle ilgili şöyle der: "Toplumda hak hukukumuzu bilmemiz ve ibadetlerimizin kaidelerini bilmemiz için fıkıh ilmine muhtacız. Fıkıh ilmini bilmek isteyen kişinin fıkıh usulünü de iyi bilmesi gerekir. Zira fıkıh hükümlerini, fıkıh usulü kaidelerini öğrenmeden uygulamak ise taklitten başka bir şey değildir".[331] Fıtrat fıkıh ilminin faydalı olduğunu ve mutlaka öğrenilmesi gerektiğini ifade etmekle birlikte, fıkıh ilminin öğrenmeden sadece taklit yapılabileceğini düşünmektedir. Fıkhın gelişmesini ve yararını da insanın medeni ve sosyal varlık oluşu ile temellendirmektedir. Buna göre insan medeni tabiatını kazanabilmek için diğer varlıklarla muamelat (dünyevi işler), ukubat (cezalar), münakahat, ibadet olmak üzere dört ilişki içinde olmak zorundadır. Sahabe ve Tabiun dönemlerinde Müslümanlar bu hususlarla ilgili hükümlerini Kur'an ve sünnetten çıkarmışlardır. Ancak zamanla şartların değişmesi üzerine ulema değişen ihtiyaçları göz önünde bulundurmak ve içtihat yapmak gereğini duymuş, bu amaca yönelik olarak "Hüküm, kıyas ve icma yardımı ile Kuran ve sünnetten çıkarılmalıdır" ilkesini geliştirmiştir.[332]

Fıtrat fetvayla ilgili şöyle der: Her bir işin fetvasını akıldan sor, müftüler fetva verse bile onu araştır. Sevap iş - bu akıl rıza gösteren ve vicdan sakin olan iştir. Günah ise bu akıl ondan razı olmayan ve vicdan ise ondan azap çekendir.[333] Fıtrat'ın bu görüşünde anlaşılan, her yaptığımız işi akıl ve vicdanımıza kulak vermemizi tavsiye ediyor. Çünkü akıl ve vicdanını dinleyen insan hayat yaşamında Allah'ın kanunlarına uygun hareket edebilecektir.

[331] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 94.
[332] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 93.
[333] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 84.

XX. yüzyılın başlarında Türkistan'daki hukukçulardan Hanefi geleneğinde bulunan yazılı kanunların geçerliliğine itibar etmeleri beklenirdi. Fakat gündelik çağdaş yaşamla birçok çelişkileri olmasından dolayı bu tür metinler her zaman sorunların çözümünde yardımcı olmazdı. Bu en azından bazı Ceditçilerin düşüncesiydi ve Semerkantlı müftü Mahmudhoca Behbudi böyle düşünenlerden biriydi.[334] Behbudi Gaspıralı'nın görüşüne katılarak Müslümanların içtihat kapılarının her zaman açık olması ve bidatin, hurafelerin yok olacağı yönünde fikrini belirtmiştir.[335]

Behbudi'nin sadık öğrencilerinden biri, ünlü yazar ve gazeteci Haci Müin'in verdiği bilgilere göre, birden fazla kadınla evlenme konusunda Mahmudhoca Behbudi'den fikrini sormuşlar ve o da şöyle cevap vermiş; "Birden fazla kadınla evlenilmesine ben mukabilim. Zaten ikinci kadınla evlenen erkek iki kadın arasında adaleti sağlayamazdır. Bu sebepten dolayı ben müçtehit olsaydım, birden fazla kadınla evlenmeyi uygun olmaz diye fetva verirdim" demiştir.[336]

Mahmudhoca Behbudi müftü olarak görev yapmış, Kasimov onun hakkında şöyle demiştir: "…Dönemindeki fakihler – din bilim adamları hiçbiri fıkıh ilmini Behbudi gibi bilmiyorlardı. Onun bazı din adamlarından farkı ve fazileti şöyle ki, o fıkhın kaidesi veya fetva verirken, halkın menfaatleri ve sosyal gelişmelere zarar gelmemesini göz önünde bulundurmuştur. O her zaman ayet ve hadislere dayanarak halkın menfaatini himaye etmiştir. Eğitime önem veren ve Avrupalılarla ilişkiyi geliştirmeyi teşvik eden fetvalar vermiştir. Ayrıca mirasa ait meseleleri de adaletli bir şekilde çözmeye çalışmıştır.[337] Görüldüğü gibi Behbudi her dinî konularda adaleti sağlamayı ve halkın menfaatini korumaya çalışmış ve aynı zamanda Kur'an ve Sünnete uygun hayatı yaşamak için insanlara teşviklerde bulunmuştur.

Behbudi Müslümanların inancını dış görünüşler değil, belki onun itikadıyla bağlı olduğunu belirtir. 1914 yılında Ayna dergisine "Giyim ve girişim meselesi" adlı

[334] Ingeborg Baldauf, "Müslüman Dünyası Modernleşme ve Reform Hareketleri İçinde Orta Asya Cedidizmi", çev. Orkun Kocabıyık – Yılmaz Özkaya, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* 16/17 (Ocak-Ağustos 1915), 305.
[335] Abdiraşidov - Egemkulova, *Mahmudhoca Behbudi ve Uning Oyna Jurnali*, 46.
[336] Müin, *Seçilmiş Eserler,* 18.
[337] Karimov, *Mahmudhoca Behbudi, Müftülük Faaliyeti,* 14-16.

makalesinde şöyle demiş: "Eğer insan Avrupalılar gibi giyindiği için kâfir deniliyorsa, o zaman yeryüzünde bir tek bile Müslüman kalmayacaktır".[338] Behbudi dinî görüşlerinde itibarlı din adamların görüşlerine dayanır, onlardan biri Muhammed Abduh'un fetvalarına sık sık müracaat etmiştir.

Mahmudhoca Behbudi'den halktan biri Kur'an'da Maida süresinin 38. ayetini okur ve şöyle sorar: "Yaptıklarına bir karşılık ve Allah'tan caydırıcı bir müeyyide olmak üzere hırsız erkek ile kadının ellerini kesin Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir". Bu hükmü uygulamayabilir miyiz? Behbudi şöyle cevap vermiştir: "Eğer hırsızın elleri kesilirse, birinciden onun şerefi yerle bir olur, gazap ve nefret duygusuna kapılır. İkinciden aile geçimini sağlamak için çalışmama durumuna gelir, hatta kendini ihtiyaçlarını da karşılayamaz olur. Dolayısıyla cezanı biraz hafif olması uygundur. Kur'an'da Nisa süresinin 99. ayetinde şöyle: Allah çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır."[339] Bu olay Behbudi'nin müftülük faaliyeti devamında sadece zavallı masumları değil, belki hayat şartlarından dolayı cinayet yapanlara da merhamet ve insanilik gösteren müftü olduğunu göstermektedir.

Behbudi, millî kültürün gelişiminde kökten değiştirilmesi gereken yönlerden birinin yaşam biçiminde yapılacak reformlar olduğunu görmüştür. Özellikle "Bizi Sömüren İlletler", "İhtiyaç-i Millet", "Milletler Nasıl Kalkınır?", "Amelimiz Muradımız" adlı yazılarında dönemin gündelik eksikliklerini sert bir şekilde eleştirmiştir. Behbudi: "Sahip olduğumuz her şeyi düğünlere ve gereksiz alışkanlıklara harcıyoruz. Borçla ev yaparız, borçla düğün yaparız, borçla cenaze yaparız, israf ederiz, ziyan ederiz. Sonunda yoksulluk düzeyine düşeriz."[340] Behbudi bu olumsuzlukların yerine yapılması gerekenleri farklı milletlerden örnek vererek şöyle diyor: "Her milletin âlimleri, yazarları ve düşünürleri milletlerinin geleceği için yol gösterir ve öğüt verirler, camilerde milletin ahlakının ıslahı için öğüt verirler, okul ve medreselerde dünya ve ahret ilmini öğretirler, kitap ve gazetelerle ümmetin ıslahı için bahsederler. Zamanın zenginleri modern okullarını yeni bir şekilde inşa ederek ve modern insanları hazırlamaya çalışarak, milletlerin modrnleşmesine para harcıyorlar."[341] Bu ifadelerle âlimlerin toplumun

[338] Agzamhocayev, *Dünyo Korgan Mutafakkir*, 56.
[339] Karimov, *Mahmudhoca Behbudi, Müftülük Faaliyeti*, 18.
[340] Hasanov - Kerimov, *Mahmudhoca Behbudi Misrasının Ulusal Fikirlerinin Tanıtılmasındaki Rolü,* 85.
[341] Behbudi, *Seçilmiş Eserler,* 2/89.

geleceğinde en önemli yol göstericilerden olduğunu belirtmektedir. Zengin kesimin ise toplumun gelişmesini sağlayacak mekânları inşa ettiklerini, toplumun modernleşmesinde ve bu modernliği sağlayacak insanların yetişmesine katkı sağladıklarını ifade etmektedir.

2.4. Kelam

Kelam temel İslam bilimlerinden biridir. Kelam ilmi İslam dinin inanç ve davranışlara dair ilkelerini naslardan hareketle belirleyen ve aklî yöntemlerle temellendirip destekler.

Behbudi'nin itikat ve mezhepler konusundaki görüşü: "Âlemde gördüğümüz her mahlûkat yaratıcının varlığının ispatıdır. Fakat itikat açısından her insanın ve her milletin itikadı farklıdır. Hidayet yolunda olan fırkalar Allah'ın bir olduğuna inanırlar. Allah'ı bir olduğunu kabul etmeyip onun birçok olduğunu kabul edenleri Mecus denilir. Müşrik fırkaların her biri, birkaç din ve mezhebe ayrılmıştır. Hatta her bir din ve mezheplere birkaç örf adetler eklenmiş ve muhalif mezhep olsa da, aynı mezhep kabul ederek amel ediliyor."[342] Behbudi'nin eserlerinde kelam ve mezheple ilgi konularda geniş bilgiye rastlanılmamaktadır.

Fıtrat, kelam ilminin her öğrenci için gerekli olmadığı kanaatindedir. "Kelam ilmi zındıklık, dalalet gibi durumlara karşı koymak için ortaya konmuş olup bu varoluş gerekçeleri ortadan kalktığına göre buna da gerek kalmamıştır".[343]

Fıtrat kelam ilmiyle ilgili şöyle der: Mutezile mezhebi kelam ilmini ortaya çıkmasına etkisi olmuş, Ehli Sünnet'e muhalif olan bu mezhep görüşlerini aklî delilerle ispatlamaya çalışmıştır. Ehli Sünnet kendisini ise naklî delilerle açıklamaya çalışsa da, aklî delillerde eksik kalmıştır.[344]

[342] Behbudi, *Seçilmiş Eserler,* haz. Begali Kasımov, 26.
[343] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 58.
[344] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 97.

1913-1914 yılları Sibiryalı Abdürreşid İbrahim'in İstanbul'da çıkardığı "İslam Dünyası" dergisinde Türkistan'la ilgili gelişmeler sınırlı olsa da yer almıştır. Bunun yanı sıra Behbudi de bu dergiye yazı göndermiştir. Yazısında medreselerde okutulan mantık ve kelam derslerinden bahsetmekte olup, kelam ve mantığın İslam'ın ilk dönemlerinde belli işlevleri olduğunu ve beş asır içerisinde ilim dünyasının gelişmesinde birçok katkıları olduğunu belirterek genç öğrencileri Avrupa'da ortaya çıkan fikirlere aşina olmaya çağırır.[345]

Kursavî (ö. 1812) "Buhara ahalisinin akaid ve fıkhiyatta cadde-i hak ve mezheb-i selef-i salihinden inhiraf ettiklerini"[346] belirterek, Buhara ulemâsını İslam'ın saf inanç sisteminden sapmakla suçlamıştır. Kursavî, ahaliyi İslam'ın ilk dönemini teşkil eden saadet asrındaki sahabeye geri dönmeyi davet ediyordu. Kuran, hadis ve tasavvuf ilimlerinin yanı sıra felsefe de tahsil eden Kursavî, en çok filozof ve kelamcıları eleştirmiştir. Nitekim kelamcılarla giriştiği polemikler esnasında ilahî isimlerin maddi gerçekliğini reddettiğinden dolayı, kendisi yerli ulemâ tarafından Mutezile suçlamasına maruz kaldı. Bu olaydan sonra mesele Emir Haydar'a kadar intikal etti ve Kursavî, zındık sıfatıyla ölüme mahkûm edildi. Şeyh Niyazkulu Türkmanî'nin de araya girmesiyle Kursavî, hayatını kurtarmak için, güç bela Buhara'dan kaçtı ve memleketine dönerek Meçkere medresesinde müderris olarak derse başladı. Abdünnasır Kursavi, fikirlerini, Arapça olarak kaleme aldığı "el-irşadül lil-abad" adlı eseriyle yaymak istemiştir. Bu eserde cahil molla ve bilhassa işanların hakiki mahiyeti anlatılmakta idi. Ancak fikirleri Buhara'da olduğu gibi burada da şiddetle reddedildi.[347]

XX. yüzyılda Türkistan'daki duruma bakıldığında dinin yerini bid'at, ilimin yerini zülüm, adaletin yerini rezalet almıştır ve Türkistan'ın tamamı karanlık bataklığına sürüklenmiştir. Fıtrat "Münazara" eserinde Buhara Emirliğini ıslah etmek gerektiğini ifade eder. Fakat sonradan bu yolun yanlış olduğunu anlar ve "Hind Seyyahında" Buhara Emirliğine bazı önerilerde bulunur. Fıtrat esasen halka önem verilmesi gerektiğini, medeniyetsizliğe, zülme, bidate çekmekte olan illetlerden kurtulmanın yolunu anlatmaya çalışır. Fıtrat'ın nazarında bu illetleri ortaya çıkaran esas sebep marifetsizliktir.[348]

[345] Mahmudhoca Behbudi, "Tüllâb-ı Kirâma", *İslam Dünyası,* 1/16 (1913), 254.
[346] Hisao Komatsu, "Buhara ve Kazan", *IX. Türk Tarih Kongresi,* 2 (Ankara 21-25 Eylül 1981), 602.
[347] Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri1", 101-102.
[348] Abdurrauf Fıtrat, *Şark Siyosati,* haz. B. H. Ergaşev – İ. M. Ganiyev (Buhara: Navkıran Buhara Yayını, 1992), 8.

Münazara ve Hind Seyyahı adlı eserlerinde yaptığı gibi, Fıtrat, hayatının önemli bir bölümünü dinî ilimler yerine, Arapça öğrenmek için fazla zaman harcayanları da tenkit etmektedir. Bunların durumunu abdest almaya çok zaman ayırarak farz namazını kaçıranlara benzetmektedir.[349] Bu bağlamda dünyada da ahirette de yararlı olmayan ilim gereksizdir. Aklın yani hikmetin zayıflaması sonucu ortaya çıkan cehalet ve ihanet İslam tarafından yasaklanmıştır.[350]

Dünyada binden fazla dil ve yüzlerce din ve mezhep vardır, her biri kendilerini hak ve başkalarını batıl olarak görürler. Din âlimlerinin araştırmalarına göre, dünyada İslam dininden başka akıl ve hikmete muvafık bir din yoktur. O yüzden her mezhepteki bu zamanın bilim adamlarından bazısı Müslüman olmaktadır ki, onun onuru ilimdir.[351]

Kadimciler, sosyal hayatın tüm alanlarında şekillenen inançları dokunulmaz kabul eder, gelenek ve göreneklerinde herhangi bir değişiklik olmasını istemezdi. Bazen dini kendi çıkarları doğrultusunda yanlış yorumlamaya hazırdılar. Ceditçilere göre, Kadimcilerin İslam'ın akidelerini kendi çıkarları doğrultusunda yorumlamalarına ilişkin muhafazakâr görüşleri, Türkistan halklarını kültürel olarak sınırlı bir duruma götürdü. Bu nedenle önde gelen millî aydınların öncelikli görevi; İslamî kuralların, Kuran ayetlerinin, hadislerin ve şeriatın doğru yorumlanmasını sağlamak, eğitim sistemini ıslah etmek ve modern bir eğitim sistemi oluşturmaktı.[352]

Münevver Kari'nin "Hevayic-i diniye" eserinde kaderle ilgili olarak, Allah'ın kaderimizdeki birçok işi kendi gayretimize bıraktığını söylemektedir. Allah'tan ümidi kesmeden, iyi ameller yaparak, Allah'ın gazabından korkarak, kötülüklerden kaçınmak, İslam dininin gelişimi için dinî ve millî hareketlerde yer almak her Müslüman için farzdır".[353] Bu bağlamda ceditçiler kurtuluşun İslam'da olduğunun farkında olsa da, ancak öteden beri uygulanan beşeri yorumun eskimiş olmasından dolayı, değiştirilmesini veya ıslah edilmesini şiddetle savunmuşlardır. Ayrıca ceditçilerin İslam dininin

[349] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 59.
[350] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 94.
[351] Behbudi, *Seçilmiş Eserler,* haz. Begali Kasımov, 246.
[352] Kushmuratov, *Türkistan'da Ceditçilik ve Mahmudhoca Behbudi*, 118.
[353] Münevver Kari, *Hevayic-i Diniye*, haz. Adulaziz Mansur (Taşkent: Şark Neşriyatı, 1993), 21.

temellerine karşı çıkmadıklarını, sadece İslam'ı modern hayatın taleplerine uygun hale getirmeye yöneldiklerini iddia etmişlerdir.

2.5. Tasavvuf

Tasavvuf İslam'da manevî ve ahlakî boyutu öne çıkaran dinî düşünce biçimidir. Türkistan'da İslam'ın yayılmasında çok etkili olmuştur. Türkistan'da Hanlıklar döneminde siyaset, eğitim, hukuk ve sosyal alanlara İslam hâkim idi. Buna bağlı olarak ulemâ ülkenin siyasi, sosyal ve kültürel hayatında söz sahibi ve dinî kurumların tepesinde kadı-kelan (büyük kadı) adını taşıyan şeyhülislam oturuyordu. Ulemâ meclisi pek çok alanlarda etkili idi. Ayrıca tarikat şeyhleri makamındaki işanlar tasavvufun temsilcileri olarak faaliyet gösteriyorlardı.

Türkler arasında İslamiyet'in yayılması ve yerleşmesinde ve millî kimliğin oluşmasında önemli rol oynayan büyük mutasavvıf ve mürşit Ahmed Yesevî de mücadeleye rehber olması gereken unsurlardan sayıldı. Zira onun İslam anlayışı bölge Müslümanlarının Sovyet rejimine karşı direniş kaynaklarındandı.

Fıtrat'a göre İslam dünyasında tasavvuf, başta Emevi iktidarı olmak üzere baskıcı iktidarlara muhalefet olarak doğmuş ve varlığını sürdürmüştür. O, İslamiyeti istilacı Arap emperyalizminin mahalli din ve kültürleri yok etmede bir araç olarak görmüş, tasavvufu ise bu istilaya direnişin kaynaklarından biri şeklinde takdim etmiştir. Fıtrat'a göre, Türk dünyasında şairler, edibler, sufiler, arasında Yesevî kadar tesiri olan birisi yoktur.[354] Bu bağlamda Fıtrat Ahmet Yesevî hakkında şöyle demiştir: "Geçmişteki şairler, edipler ve sufiler arasında Yesevî kadar etkili genişletmiş olan bir kişi rastlanmaz. Orta Asya şeyhleri, işanları Yesevî'ni kendine pir ve öğretici olarak bilirler. Ahmet Yesevî'den sonra onun usulünde şiir yazan Türk şeyhleri arasında yaygınlaştı".[355]

[354] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği,* 98.
[355] Abdurrauf Fıtrat, *Seçilmiş Eserler, Yesevî'nin Tasiri,* haz. Hamidulla Baltabayev (Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2000), 2/20.

Fıtrat makalesinde tasavvuf ilmini ortaya çıkmasından bahsetmiştir. "Arap olmayan ülkeleri dini bahane ederek istila eden Arapların hem dinî hem millî taassupları, arap olmayan milletleri mevali olarak görmeleri (özellikle emeviler döneminde) ve sarayın israfları, halkın ezilmesine yol açmıştır. Bu tür sebepler de siyasi ve dinî akımların ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. İşte bu muhalif akımlardan en geniş rağbet gören, kendisini ezilen millî itikatlardan olup ortaya çıkan tasavvuf akımıdır. Tasavvuf ehli İslam'ın bütün hükümlerini, ahlak, ibadet, itikada ait olan bütün rutinleri kabul eder. Fıtrat, tasavvufun muhalefet yapma kabiliyetini öğretilerine bağlamakta ve şöyle açıklamaktadır: Tasavvuf akımının ustalığı onun sakinlikle, muhalefetini sezdirmeden yürüyüşündedir. Tasavvuf mesleği müstemlekecilerin mahkûmlara yaptıkları adaletsizliklerden hem bu adaletsizliklerin dinî taassuba, dine dayanmasından çıkan aksi tesirdir. Bu sebeple tasavvufun yukarı basamaklarında dinî taassuba, dine, şeriata karşı unsurların varlığı açıktır. Tasavvuf girenler birinci basamakta İslam'ın bütün hükümlerini kabul edip girerken, sonraki basamaklarına doğru bunların tamamından, hiçbir şey sezmeden uzaklaşıp kalırlar. Miraç, kıyamet, cennet, cehennem, taharet/abdest, namaz gibi İslam düsturlarını tevil ederler."[356]

Fıtrat "Ahmet Yesevî" makalesinde Tasavvuf ilmine girenler birinci aşamada İslam'ın tüm hükümlerine ahlaki ibadet ve itikada ait olan tüm emirlerini kabul etmesini yazmıştır. Fıtrat'a göre tasavvuf ilmi İslam'ın taleplerini inkâr etmez, itikat mahiyetini derin anlar ve amel kılar. "Muhtasar İslam Tarihi" eserinde Peygamberimizin vasiyetlerinden bahsedip, "dünyayı zengin ve ıslah etmek için mücadele veriniz!" sözleriyle tarikat edebi ve marifet vasıtalarıyla Hakka yol almanın mümkün olduğunu belirtmiştir.[357] Fıtrat tasavvufu İslam'ın içindeki olumsuz etkenlere karşı bir ıslah etme mücadelesi olarak görmüştür.

[356] Abdurrauf Fıtrat, *Seçilmiş Eserler, Tasavvuf To'g'risida,* haz. Hamidulla Baltabayev (Taşkent: Maneviyat Neşriyat, 2000), 2/17.
[357] Hamidulla Baltabayev, *Abdurrauf Fıtrat Adabiyotşunos* (Taşkent: Yozuvçi Neşriyatı, 1996), 31.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
CEDİTÇİLERİN DİN EĞİTİMİ ALANINDAKİ ETKİSİ

1. TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİ'NİN EĞİTİMDE YENİLEŞME GİRİŞİMİ

1.1. İsmail Gaspıralı Eğitim Reformu

Rusya'daki ceditçilik hareketinin babası olarak kabul edilen Gaspıralı, Türkistan ve Rusya Müslümanlarının işgal sonrası kültür politikası ile ilgilenen en önemli Türk ceditçilerinden biridir. Gaspıralı 1883'te Tercüman gazetesini çıkarmaya başlamış ve bu gazete vasıtasıyla dinî eğitimde reform ve Pantürkizm[358] fikirlerini yaymaya çalışmıştır. Onun Tercüman'daki Türkçe ve Rusça yazıları, Rusya Müslümanlarına, Türkistan Müslümanlarına ve özellikle iki dilde okuyan Türkistan münevverlerine olan tesiri büyük olmuştur.[359] Tatar ceditçi Gaspıralı'dan önce Buhara'da eğitim alan Tatar ceditçilerinin de Türkistan medreselerinin eğitim sistemi hakkında birçok eleştirileri ve karşı çıkışları olmuştur.

Genç Tatar öğrenciler Buhara medreselerine eğitim almaları için gönderilmiş, ne var ki Türkistan medreselerindeki eğitim sistemi kendilerini tatmin etmediğini kısa sürede fark etmiştir. Tatar ceditçi Abdülnasır Kursavî ve diğerleri Buhara müderrislerinin soyut eğitim sistemine karşı çıktılar.

Gerçek Tatar kültür uyanışının öncüsü ceditçi Kazan Tatarlarından olan Şehabeddin Mercanî (1815-1889) Türkistan'ın Buhara şehrinde tahsil alma hevesine kapıldı ve 1838

[358] Pantürkizm, tüm Türk halkının kültürel ve politik birliğini ve yükselmesini amaçlayan; 1880'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nda ve o zamanlar Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olan Azerbaycan'da yaşayan Türk aydınlarının başlattığı harekettir.
[359] Yalçınkaya, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, 266.

yılında oraya giderek Buhara'da devrin meşhur hocalarından ders almaya başladı. Ancak Mercanî yaklaşık iki yıl eğitim aldıktan sonra fazla ileri gidemediğini fark etti ve büyük umutlarla geldiği Buhara'da hayal kırıklığına uğradı. Çünkü Buhara'da tarih ve coğrafya gibi dersler ilimden sayılmıyordu. Ancak dinî ilimlere önem veriliyordu. Mercanî Buhara'dan dönünce Volga bölgesindeki Müslüman okullarının ıslahı için mücadeleye başladı. Mercanî ayrıca çağdaş bir eğitim sisteminin ve Rusça öğretmenin Müslümanlığın kurallarına aykırı düşmeyeceğine, hatta Müslümanların İslam'ı daha iyi anlamalarına ve kültür düzeylerini yükseltmelerine vesile olacağını belirtmiştir.[360] Mercanî tıpkı Kursavî gibi dinde reformun olması gerektiğini savunmuştur.

Türkistan halkının Çarlık Rusya işgalinden sonra çeşitli sosyal, siyasal baskılara maruz kaldığı ve sıkıntı çektiği dönem Türkistan Müslümanları için bir dönüm noktası sayılabilir. Çünkü İsmail Gaspıralı önderliğinde İdil-Ural bölgesinde usul-i cedit okullarının açılmasıyla, ceditçilik hareketinin sağlam temelleri oluşmaya başlamıştır.

Türkistan'da usul-i cedit mekteplerinin açılmasında yerli talepler ve gayretlerin yanında, Gaspıralı'nın da büyük katkısı olmuştur. Gaspıralı, Avrupalıların dünya tarihine dair kitaplarında Türklere yeterince yer verilmediğini görüp ata yurt Türkistan ile ilgilenmeye başlamıştır. Daha sonra bölge ulemâsı, felsefecileri, edebiyatçıları ve ilim insanlarının İslam medeniyetine katkılarına kamuoyunun dikkatini çekmek amacıyla Türkistan Ulemâsı adlı eseri yayınlamıştır. Gaspıralı, Türkistan ile ilgili Tercüman gazetesinde kaleme aldığı yazılarında Orta Asya vilayetlerinin Rusya İmparatorluğu içinde entegrasyonu, İslam dünyasının modernleştirilmesi ve Rusya'daki Doğuu halklarının Batılaştırılması gibi üç konu üzerinde yoğunlaşmıştır. O Buhara başta olmak üzere Türkistan'a ulaşmak ve eğitim yoluyla uyandırmak istemektedir. Bu bölgede meydana gelebilecek bir uyanışın İslam dünyasının sömürgelikten kurtulma mücadelesinde önemli katkı sağlayacağını düşünmektedir.[361]

Gaspıralı Tercüman gazetesi vasıtasıyla usul-i cedit okuluyla ilgili fikirlerini dile getirmiş ve ilköğretimdeki sistemi eleştirmiştir. Gaspıralı'ya göre okullar medreselerden ayrılmalı, okullarda okuma, yazma öğretilmeli ve coğrafya, matematik, hayat bilgisi gibi

[360] Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam,* 21.
[361] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği,* 42.

dersleri de içine alan bir program uygulanmalıdır. Gaspıralı bu hedefler doğrultusunda 1884'te Bahçesaray'da ilk usul-i cedit okulunu açmış ve yeni yöntemi burada bizzat kendisi uygulamaya çalışmıştır. Gaspıralı'nı bu okulunu örnek alarak açılan okullara "usul-i cedit" okulları denilmiştir. Bu tür usul-i cedit okullarında eğitim dili, Türkçe olmuş ve kısa zamanda içinde okuma-yazma öğretmiştir. Usul-i cedit okulları başta pek ilgi görmese de, mezun olan öğrencilerin başarılarını duyulmasıyla halkın, okula olan ilgisi artmıştır. Bu sebepten ötürü öğretmenler ve mollalar usul-i cedit okullarını tanımak ve öğrenmek için Kafkasya, Kazan ve Türkistan'ın uzak bölgelerinden Bahçesaray'a gelmişlerdir.[362]

Gaspıralı 1893'te Türkistan gezisinde, eğitim reformu konusundaki düşüncelerini açıklamıştır. Böylece Kazak steplerinde ve Kuzey Türkistan'ın bazı kentlerinde Tatarlar tarafından birkaç yeni usul-i cedit okulu açılmıştır. 1901 yılında Buhara medreselerinin eski öğrencilerinden Münevver Kari, Tatar usul-i cedit okullarını örnek tutarak ilk usul-i cedit okulunu Taşkent'te açmış, ondan iki yıl sonra da Behbudi Semerkant'ta ikincisini açmıştır. Ceditçiler kendi topraklarında aldıkları eğitimin yanında Rusya, Osmanlı Devleti ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde eğitim almış burada Gaspıralı ile tanışmıştır.[363]

Gaspıralı'ya göre Müslüman Türk toplumunun korunmasında, ulusal yeniden doğuşun ve Türk- Müslüman birliğinin sağlanmasında, özellikle en önde gelen silah eğitim idi. Bu inancın sonucu Gaspıralı çabalarını eğitime ve yeni okulların açılmasına yöneltti. Gaspıralı Bahçesray'da "Yeni metod usul-i cedit" ilerici Tatar reformcularının sloganı oldu ve bu kişilere "yenilikçi" anlamında "ceditler" denmeğe başlandı. Bu yeni okulda Arapça ve Arap alfabesi adları kullanılarak değil fakat fonetik olarak öğretilmeye başlandı ve bu yeni öğretim metodu yalnız Rusya Türkleri arasında yayılmakla kalmadı, Çin, İran, Hindistan sınırlarını bile aştı. Gaspıralı, İslam hukuku kuralları ve Kur'an öğretimini bu Müslüman okullarının eğitim programlarından çıkarmadı, bunlara matematik, tarih, coğrafya gibi "dünyevi" dersler eklendi.[364]

[362] Akyol, "Cedidcilik", 211.
[363] Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam,* 76.
[364] Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam,* 31.

Gaspıralı Rusya Müslümanlarının birçok alanda haklarını savunmuş ve Tercüme dergisini milleti İslam ve Türklük hizmeti için çıkarmıştı. Bu değerli faaliyetlerini gerçekleştirmek isterken bazı zorluklara katlanmıştı. Böyle emek ve külfeti kendisine reva görmüştür. Nitekim milletini uyandırmak için dünya siyasetini ve milletlerin medeniyetinden haberi olması için hem fiziksel, hem ruhen hiç durmadan otuz beş sene çalışmıştı. Müslümanları dünyadan haberdar yapmak için Rusya'da, Türkiye, Mısır, Tunus, Cezayir, Hindistan, Afganistan, Türkistan ve Buhara'da defalarca seyahat edip, her ülkenin medeniyetini ve terakkisini takip etmiştir.[365]

Yukarıda da değindiğimiz gibi, usul-i cedit okulları diğer Türk illerinde olduğu gibi Türkistan'da da Gaspıralı'nın öncüllüğünde açılmaya başlamıştır. Gaspıralı'nın Bahçesaray'da kurulan model okulu, Rusya ve Türkistan bölgesindeki bütün Müslümanlar üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Türkistan'da okulların çoğalmasında ceditçilerin büyük etkisi olmuştur. 1917 Ekim Devrimi öncesinde Rusya'daki okullarının sayısı 5000'i geçmiştir. Bu durumdan endişelenen Rus genel valisi Kaufman bu tür eğitim sistemini Çarlık için tehlike oluşturabileceğini söylemiştir. Bundan dolayı cedit okullarını kapattırmış ve iki dilde eğitim veren (Rusça ve yerli şivede) okullar kurma yoluna girmiştir.[366]

Gaspıralı'nın gazetesi Tercüman dönemin en etkili basın organı olarak, Müslüman Türk halkının arasında yaygınlaşmış ve Türkistan'da yüzlerce okuyucuya ulaşmıştır. Behbudi'nin ifadesine göre, Tercüman vasıtasıyla birçok aydın ve eğitimci Gaspıralı'nin teklif ettiği umum Türk diline ilgi duymuş ve o dönemin modern edebiyatı ile tanışarak medeni yaşamaya adım atmışlardır.[367] Gaspıralı'ye göre, din ve dil birdir, millet bu iki şeyden birini kaybederse özlüğünü kaybeder, milletlerin geçmişi ve geleceği din ile dile esaslanmıştır. Din birliği ne kadar önemli ise edebi yönden dil birliği de o kadar önemlidir.[368] Nitekim Behbudi bu meselede Gaspıralı'nin dil birliği gayesini desteklemiş

[365] Behbudi, *Seçilmiş Eserler,* 2/22.
[366] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917),* 54.
[367] Mahmudhoca Behbudi, "Türkistan'da okul lisanı", *Tercüman,* 21 (1909).
[368] Mahmudhoca Behbudi, "Dil, dil, dil", *Tercüman,* 103 (1905).

ve Mevlana Rumi'nin "Mesnevî-i manevî" eserinden dil hakkında beyitlerinden örnekler vermiştir.[369]

Behbudi Ayna dergisini çıkarmadan önce 1909 yılında Tercüman dergisine gönderdiği bir makalede Türkistan ahalisi için hem Türkçe hem Farsçanın ehemmiyetine vurgu yaptı ve iki dilin de okullarda okutulmasını sundu. Behbudi bu fikrini şöyle açıklamıştır: 1) Türkistan'daki şehir ahalisi Türk ve fars dilinde birbiriyle anlaşabilmektedir; 2) bazı bölgelerde bu iki dilin karışık şeklini kullanmışlardır; 3) resmi idareye dilekçeler Türkçe yazılmıştır; 4) dinî fetvalar fars dilinde yazılır, Türk dilinde kaydedilir ve bu usüle bütün Türkistan halkı amel etmiştir. Behbudi makalesinin sonunda zikrettiği delillere dayanarak Türkistan okullarında hem Türkçe hem Farsça okutulmasını doğru bulduğunu ifade etmiştir.[370] Oysa Gaspıralı, usul-i cedit okullarda takip edilen programa Rus dilini dâhil etmiştir, bunu yapmak istediği ıslahatların gelişmesinde önemli noktalardan biri olarak görmüştür. Çar hükümeti, cedit hareketinin çalışmalarını son derece olumsuz ve Rus devletine düşmanlık mahiyetinde bir akım olarak değerlendirirler.[371]

Gaspıralı bu usul-i cedit okullarında okutulmak üzere Hace-i Sibyan adlı bir kitap yayımlamıştır. Bu eserin içeriğinde Kuran'ı Kerim'in okunuşu, ilmihal bilgileri, coğrafya, İslam tarihi, hesap, hüsnühat ve sağlık gibi konular hakkında temel bilgiler bulunmaktadır.[372]

Gaspıralı'nın tanımlamasında usul-i cedit mekteplerinin temel unsurları şu şekildedir:

1. Okuma-yazma öğrenmede uygulanan eski harf usulü yerine ses metoduna dayanan Usul-i Savtiye denilen fonetik eğitime geçmek.
2. Eski medreselerde yer verilmeyen imtihan sistemini getirmek.
3. Öğretim yılının sınırlarını belirleyip seneyi iki öğretim yılına ayırmak.

[369] Mahmudhoca Behbudi, "Vahdati lisan – dil birliği", *Tercüman,* 61 (1906).
[370] Mahmudhoca Behbudi, "Türkistan'da okul lisanı", *Tercüman,* 14 (1909), 21.
[371] Abdiraşidov, *XX. Asr Boşlarida Türkiston: İctimoi-siyosiy va İntellektual Carayonlar,* 105.
[372] Bekir Tümen Somuncuoğlu, *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 168-171.

4. Talebelere kendi ana dilini öğreterek, okuma yazmaya kendi ana diliyle başlamasını sağlamak.

5. Ders programlarında zaruri dinî bilgilerin yanında fen bilimlerine yer vermek.

6. Ders kitaplarını kademeli bir şekilde özel olarak hazırlamak.

7. Sınıflara bölünme esasını getirmek.

8. Mektep ve medreselerin fiziki şartlarını düzeltmek.[373]

Türkistan'da eğitim öğretim imkânlarının kısıtlı olduğu bir dönemde ortaya çıkan usul-i cedit okulları, o zamana kadar okuma yazmayı hece usulüne göre öğrenen okul çocuklarına, bu yeni metotla yani fonetik "savtiye" esasına göre kısa sürede okuma yazma öğretmeyi hedeflemiştir.[374] Bu sebepten dolayı Türk topraklarında, çağdaş eğitim sistemde öğretim uygulayan usul-i cedit okulları, Rus istilasında altında uzun zaman bilim ışığı görmeyen Türk halkların için, bir eğitim öğretim ve kültür davası niteliği kazanmıştır.

Gaspıralı Türkistan'da verilen medrese eğitimine karşı eleştirilerde bulunmuştur. Dünyada tüm insanların dünyevî işlerini görebilmek için fazlaca bilmeye ve öğrenmeye ihtiyacı vardır. Her insan, dinin gereklerini öğrendikten sonra dünyevî işlerini görebilmek için gerekli olan bilgiyi öğrenmesi gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmek tahsil ve talim ile olur. Gaspıralı Müslümanların senelerce mektep ve medreselerde tahsil görmelerine rağmen, beş senelik bir eğitimin ardından zar zor okumayı öğrendiğini ve mezun olduktan sonra öğrendiklerini de unuttuklarını belirtmiştir. Gaspıralı bu düşüncelerinden yola çıkarak, medreselerin yerine modern tarzda bir okul inşa etmek için çalışmalarını hızlandırmıştır. Medreseleri ıslah etmek yerine yeni bir okul açmak istemesinin sebebi ise Rus hükümeti tarafından bu okullara modern ilimlerin okutulmasına izin verilmemesidir ve medreselerde eğitim seviyesinin gerilemesinden kaynaklanmıştır.[375]

---

[373] Maaraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, 41.
[374] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917),* 43.
[375] Begali Kasimov, "Ceditçilik (Bazı Mülahazalar)", *Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi,* 1/6 (2010), 339.

Gaspıralı'nın hedeflediği düşünce usul-i cedit okullarında kullanılması gereken dil net olarak anlaşılmaktadır. "Türk Dünyasındaki tüm milletleri birbiriyle anlaşılabilecek bir dil birliği kurmak. Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi etrafında şekillenen dil meselesi şu şekilde;

1. Yabancı kelimelerin etkisinden kurtarılmış bir Türkçe kullanmaktır.
2. Türkçe içerisinde kullanıldığında yazılması ve okunması açısından zorluk yaratan Arapça ve Farsça tabirlerin kullanılmasını bırakmak ve Türkçenin sade güzelliğine dönmektir.
3. Kelimelerin kullanılışında lehçeler arasında fark var ise bunlar için tek bir kelimeyi belirleme ve onu kullanmak. Bunu yaparken ise Osmanlı Türkçesinden faydalanmaktır".[376]

Gaspıralı görüldüğü gibi, ortak dil ile ilgili hayata geçirmeye çalıştığı fikirler, İliminiskiy'nin (ö. 1891) öncüllüğünde ortaya atılan Türk lehçelerinin birer ana dil haline getirerek Türkleri parçalama ve Rus asimilasyonuna açık hale getirme politikasında zıt görüştedir. Gaspıralı Türkistan'da yaşayan Türkleri, Türkçenin en gelişmiş formunu oluşturan Osmanlı Türkçesi etrafında birleştirmeye çalıştığı görülmektedir. O, dilde birlik fikrini oluştururken mikro milliyetçiliğe gitmemiş, İstanbul'dan Çin'e kadar tüm Türklerin yaşadığı yerlerde ortak bir Türkçenin konuşulmasını arzulamıştır. Fakat Türkistan ceditçilerinin Türk boyları arasında eğitimle gerçekleştirmeye çalıştığı ortak dil, kültüre dayanan birlik fikrinin ve millî şuurun, Çarlık Rusya tarafından takip edilmiş ve başarılı olmalarına müdahale edilmiştir.

Çarlık yönetimi Gaspıralı'yı özellikle Türkistan'daki menfaatleri bakımından "tehlikeli şahıs" olarak görmüştür. Bu nedenle Türkistan bölgesinde onun hedeflerinin gerçekleşmemesi için ellerindeki yönetim gücünün tüm imkânlarını kullanarak engel olmaya çalışmışlardır. Bunun yanı sıra Gaspıralı'yı, Rus hükümeti Panislamcı ve Pantürkçü olarak görmüş ve onun gibi düşünen ve onunla hareket edenleri takibe almıştır. Çar hükümeti bu tür düşünceleri kendilerine karşı tehdit olduğunu bahane ederek, Müslümanların yaşadığı topraklarda sömürge politikasına devam etmiştir. Aslında

[376] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 29.

Türkler arasındaki uyanış ve ceditçilik hareketlerini yok etmek esasında yürütmüştür. Onlar bu mücadelede başarılı olmak için ceditçilerin okul açmak, gazete çıkarmak, kitap yayımlamak gibi çalışmalarında, ilerlemesine engel olmak için uğraşmışlardır.

Türkistanlı ceditçiler Gaspıralı'nın düşünce ve gayelerine sahip çıkmışlar ve gereken desteği vermişlerdir. Gaspıralı'nın etkisi ve çalışmalarının rehberliğinde Türkistanlı ceditçiler de gayret, teşebbüs ve mücadeleleri sonucunda Türkistan'da aktif ve mücadeleci bir sınıf oluşmuştur.

1.2. Türkistan Ceditçilerinin Eğitim Reformu Girişimleri

Türkistan'daki eğitim sistemi XIX. yüzyıla gelindiğinde belirgin bir ezberci şekline dönüşmüş ve herhangi bir bilimsel gelişmeye olanak sağlayacak bir eğitim veremez duruma gelmiştir. Bunu farkına varabilen Türkistan ceditçileri metod ve müfredat yönünden çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek okulların açmak ve yaygınlaştırmak istemişlerdir.

Tarihte uzun süre boyunca Buhara medreselerinde eğitim alan kimseler toplum katında itibarlı olmuşlardır. Fakat XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu durumun değiştiği, bazı gelişmelerin etkisiyle Buhara medreselerinin gözden düştüğü görülmektedir.[377] Bundan sonra ilim tahsil etmek isteyen kimseler daha çok İstanbul ve Mısır'ı tercih etmeye başlamışlardır. O dönemde Türkistan ile Osmanlı Türkleri arasında eğitim ilişkisi inşa edilmiş ve Osmanlı toprakları Türkistan Türkleri için bir cazibe merkezi olmuştur. Türkistan'daki eğitimi yetersiz bulan, daha modern ve aynı zamanda İslamî bir eğitim arzulayan talebeler İstanbul'daki değişik okullarda okumuşlar, bunlardan bir kısmı tahsillerini bitirip vatanlarına dönmüş, bir kısmı hayatını İstanbul'da devam ettirmiştir.[378]

[377] Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", 97.
[378] Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri*, 271.

Genel olarak tüm gelişmiş millî aydınlar gibi, Behbudi de ana vatan tarihi sorununa ve toplumun kültürel gelişiminde önemli bir faktör olarak araştırılmasına öncelik verdi. Millî kültürün gelişiminde kökten değişmesi gereken yönlerden biri olarak ilk etapta yaşam tarzında reformlara ihtiyaç olduğunu gördü. Behbudi şöyle demiştir: "Sahip olduğumuz her şeyi düğünlere ve gereksiz her şeye harcıyoruz. Yaptığımız her şeyi borçla inşa ederiz, israf ederiz, ziyan ederiz. Sonunda yaptıklarımızdan pişman ve mutsuz olacağız."[379]

Türkistan ceditçilerinin Türkistan halklarının eğitimine ve aydınlanmasına dikkat çektikleri açıktır. Onlar milliyetçi nüfusun sosyopolitik ufkunu genişletmek ve onları bu süreçlere çekmede önemli bir faktör olarak öncelikle halkın dünya görüşünde kültürel ve eğitimsel değişiklikler yapmak için okul reformunu ortaya koymuşlardır. Behbudi şöyle demiştir: "Ah, bilimde gerilerdeyiz. Evrenin insanları, Usul-i cedit ve modern bilgi ile göklere uçuyor. Biz ise halen birbirimizi tekfir etmekle meşgulüz."[380] Behbudi eğitim ıslahıyla ilgili ısrarla der ki: "dünyadaki milletler gelişmeyi ilkokuldan başlıyorlar, hakikaten gelişim için ilk yol okuldan geçer. Okul ıslah edilirse bütün işler ıslah olur ve düzelir. Çünkü ıslah olunan okulda, az olsa da düşünürler çıkacaktır".[381] Buradan anlaşılan Behbudi'nin fikrine göre okulları ıslah etme durumunda iki hedefe ulaşılır: birincisi okulları ıslah etme durumunda, genel gelişmeyi yakalar; ikincisi aydınlar yetiştirilir, yani her toplumun istediği gibi entelektüel insanları topluma kazandırmaktır.

Unutulmamalıdır ki, Behbudi'nin ele aldığı en acil konulardan biri okul ve bilimdir. Bu konu her zaman ilk ve en başta gelen konu olmaya devam etmektedir. Bu Behbudi'nin bıraktığı manevî mirasın her zaman aynı şekilde hizmet edeceği anlamına gelir. Çünkü bilimden ve eğitimden uzak bir insan, toplumdaki yerini bulamayacak ve bundan zevk alamayacaktır. "Kültüründen yoksun, sanayi ve eğitim potansiyeli ile donanmamış bir millet, dünyada zevk ve mutluluğun yüzünü göremez. Hayat arenasında tamamen yenilecek, ayaklarının altında ezilecektir."[382]

[379] Behbudi, *Seçilmiş Eserler*, haz. Kasimov, 167.
[380] Behbudi, *Seçilmiş Eserler*, haz. Kasimov, 162.
[381] Mahmudhoca Behbudi, "İbtidoiy Maktaplarimizning Tartibsizligi Yohud Taraqqiyning Yoli", *Ayna,* (Taşkent: Akademik Neşriyatı, 1914), 5.
[382] Behbudi, *Seçilmiş Eserler*, haz. Kasimov, 177.

Hatta Behbudi öğretmen yetiştirmek gerektiğini vurgulayarak bu sorunun çözümüne dikkat çekmiştir. Türkistan'da öğretmen yetiştirecek bir darülfününun olmasa bile her şehirde usul-i talim yöntemini bilen bir veya iki öğretmen kesinlikle vardır. "Öğretmen olmak isteyenlerin 3-4 ay içerisinde kendilerine gönderilmesi ve eğitimin yöntemiyle ilgili bilgilendirilmesi gerekiyor ya da Taşkent'te Münevver Kari'ye okuması için gönderebilirsiniz. İşte sevgili hemşehirler, milletimizin arzusu ve en büyük ihtiyacını huzurunuza sunduk. Şimdi gayret sizden, tevfik Allah'tan"[383] diyor ve sorunun çözmenin birkaç yolunu gösteriyor. Amaç bir milleti cehaletten kurtarmak, bilimin sırlarının farkında olmak ve dünyadaki yerimize sahip olmaktır.

Behbudi bir asır önce milletlerin ihtiyacını bilim ve eğitim olduğunu söylemiştir. Ayrıca ülkede reform ve kültürün başlangıcının basın aracılığıyla gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgular. Dünyada ayakta durmak için bilgiye ihtiyaç vardır. Eğer bilgiden uzaklaşırsanız bilgiyi elinde tutanlara bağımlı olursunuz. Bu günümüzün en önemli siyasî ve ilmi kurallarından biridir ve bütün dünyada geçerlidir. İşte Behbudi "İhtiyac-ı Millet" başlıklı yazısında şöyle demektedir: "Modern bilimlerden habersiz olan millet başka milletlere kesinlikle tabi olur, eğer bina inşa etmek istiyorsak, bir mühendise ihtiyacımız olacaktır. Ama biz henüz mühendis adını bilmiyoruz. İlim ticaretinde bilgiye sahip olan muhasebecilere ihtiyacımız var. Dost acı söyler, gerçekten de hakikatleri söyleyenler, bizi aldatmayanlar gerçek dostlarımızdır."[384]

Behbudi, Türkistan'ın hem bilgide hem de tarımda istenilen seviyede olmadığını belirttikten sonra çözüm ve çıkış yolu olarak okullar, mağazalar, fabrikalar, medreseler ve diğer her şeyin ıslaha ihtiyacı olduğunu söylemektedir. Her şeyin ıslah edilmesi moderin anlamda bilgiye sahip olmak, Behbudi'ye göre Türkistan'ın hareketlenmesi, kendisine gelmesi ve ayağa kalkması için iki önemli çalışmadır. Eğer bunlar yerine getirilirse ülke istenilen duruma gelebilecektir. Behbudi bu noktada yine eğitime vurgu yapmaktadır: "Kısacası, diğer milletlerden zenginlerin fakirleri ve yetimleri için okul ve darülfünunlar yaparlar, fakir ve yetimleri okutmak için burslar ayırır. Diğer milletlerin milyonerleri okulu ile idare edecek gazete ve dergisiyle, inşa ettiği cemiyeti hayrı ile gurur duyarken bizimkiler at, ev, arabasıyla, yaptığı düğünü ve başka şeyler ile gurur

[383] Behbudi, *Seçilmiş Eserler*, haz. Kasimov, 178.
[384] Mahmudhoca Behbudi, "İhtiyacı Millet", *Semerkant*, 26 (12 Temmuz 1913), 384.

duyar. Kendi oğulları bile eğitimsiz zengin insanlar var. Bu gidişin sonu hayra alamet değil, okumak, okutmak gerekiyor. Babalardan çocuklara dinî ve modern bilim bir miras olarak kalsın."[385]

Behbudi başka milletlerin zenginleri fakir ve yetimler için okul, üniversiteler, fakir ve yetimlerin okuması için vakıf kurmakta olduğunu belirtmiştir. Eğer bütün Türkistan'ın on zengini bin somdan verirse, 25 çocuk için Taşkent'te bir pansiyon veya mükemmel bir bina yapılacağını ve her sene okulda 50 öğrenci yetiştirme imkânınız olacağını ifade etmiştir.[386] Bir taraftan özellikle annelerin eğitim seviyesinin yüksek olması, çocukların gelişiminde ve eğitiminde etkisini gösterecektir. Dolayısıyla çocukların eğitimine ciddi dikkat edilmesi gerekmektedir. Çünkü onların eğitimi, gelecekte anne ve baba olarak çocuk yetiştirmeleri açısından önem arz etmektedir.

Türkistan'da Çar sömürüsünün ardından, halkın manevî yönünün zayıfladığını fark eden Münevver Kari bu durumun ictimaî yönünü araştırır ve o mektep ve medresenin faaliyetini tamamen ıslah etme fikrini savunmaya başlar. Kari medreselerde esas derslerin arap dili değil, belki de Türk dilinde yapılmasını, din dersleri ile beraber fen ilimleri derslerinin okutulmasını ifade etmiştir. Çünkü fikri ve eğitimi değiştirmeden, siyasi görüşü değiştiremezsin, vicdanı uyandırmadan, gafletten uyandıramazsın. Düşmanı yenebilmek için ve kendini her yönden himaye etmek için, esas kural eğitimli adamlar yetiştirmek ve cemiyet teşkil etmek idi. Bunlara okul ve medreseleri ıslah etmeden erişmenin mümkün olmadığından bahsetmiştir.[387]

1901 yılında Taşkent'te ilk usul-i cedit okulunu açan Türkistan ceditçilerinin öncülerinden Münevver Kari 1906'da kaleme aldığı şu sözlerinde, eğitim kurumlarının hayati önemini vurguluyordu: "Ey dindaşlar, ey vatandaşlar! Adil olalım ve durumumuzu diğerleriyle, gelişmiş ülkelerle karşılaştıralım. Gelecek kuşakların istikballerini emniyet altına alalım ve onları diğerlerinin köleleri ve hizmetçileri olmaktan kurtaralım. Avrupalılar, ihmalimizden ve cehaletimizden faydalanarak hükümetimizi elimizden aldılar ve yavaş yavaş zanaat ve ticaretimizi de ellerine geçiriyorlar. Kendimizi korumak için hızla sorunlarımızı ıslah etmeye çabalamazsak milletimiz, çocuklarımız ve

[385] Behbudi, "İhtiyacı Millet", 386.
[386] Behbudi, *Seçilmiş Eserler*, haz. Kasimov, 5.
[387] Kari, *Seçilmiş Eserler,* 7-8.

geleceğimiz aşırı zor olacak. Reform, zamanımıza uyan bilimlerin hızla öğrenilmeye başlamasıyla başlar. Şimdiki çağın bilimlerinin öğrenmek, okullarımızın ve öğretim yöntemlerimizin reformuna bağlıdır."[388] Münevver Kari milletine yönelik bu çağrısında, bir yandan toplumunun durumunu anlatırken, diğer yandan bilginin gücünü milletin ve gelecek kuşakların kurtuluşu için çaba göstermenin sorumluğunun millette olduğunu ifade etmekte ve Müslümanların düştüğü durumdan çıkmanın ve ilerlemenin anahtarının bilgi ve eğitim olduğunu vurgulamaktadır. Bu sebepten dolayı ceditçilerin reformu gerçekleştirmek için usul-i cedit okullarını, yenileşme planlarının merkezine aldıklarını görülmektedir. Bu da sürekli iyileşme ve yenileşme kavramlarını temel alan ceditçileri, mensup oldukları toplumdaki diğer gruplardan ayırmaktadır.

Türkistan Ceditçileri vatan istiklalini ve gelişmesini modern bilim ile mümkün olabileceğini ifade etmişlerdir. Bu sebepten Türkistan'ın birçok şehrine usul-i cedit okullar açmanın şart olduğunu düşünmüşlerdir. Böyle okulların açılması hiç kolay olmamıştır. Bir taraftan Çar Rusya ve diğer taraftan dünyaya bakışı açısı dar olan kişiler karşı çıkmışlardır.[389]

O dönemdeki ulemânın anlayışına göre, ilim ile verilen dinî hizmetler karşılığında para almak dinin yüce tutulduğuna işaret etmektedir. Ulemâ bunu şeriatın gereği olarak görürler, eğer bu işler bedava yapılırsa bu şeriatın aşağılanmasına yol açar ve bu da küfürdür. Fıtrat bu anlayışı İslam'a aykırı bularak şiddetle karşı çıkmaktadır. Ona göre, "Peygamberlerin varisleri" olarak ulema, tıpkı peygamberler gibi hizmetleri karşılığında halktan para alma hakkına sahip değillerdir. Nitekim ilk Müslümanlar da bu anlayıştan hareketle halktan para almamış ve yücelmişlerdir.[390]

[388] Münavvar Kari, "Isloh Ne Demakdur", *Hurşid,* (Taşkent: 28 Eylül 1906), 45.
[389] Kozokov, *XX.asr boşlarida Fargona Vodisidagi İctimoiy-Siyosiy Ahvol va Caditçilik Harakati,* 110.
[390] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği,* 74; Fıtrat, *Münazara,* 65.

1.3. Türkistan'daki Medreselerin Durumu

Ceditçiler hür fikirli talebe yetiştirmeyi hedeflediler. Bu bakımdan eğitim sistemini değiştirme ve medreseler ihya çabasına girdiler. Önceden Türkistan'da eğitim sistemi medrese eğitimine dayanmaktaydı. Bu sebeple ceditçilik düşüncesinin ortaya çıktığı dönemde Türkistan'daki geleneksel eğitim sistemine değinme yerinde olacaktır. Çünkü ceditçilerle kadimciler arasındaki kavga ilk önce eğitim konusunda başlamıştır. Eğitimi, medreselerin durumunu dikkatte alarak düzenlemeyi çalışmışlardır. Buradaki eğitim düşüncesinin dinî ıslahla yakından ilgisi vardır.

Türkistan eğitiminin temelinin medrese ve tekke düzeni oluşturmaktaydı. İslamiyet'i kabul eden diğer bölgelerde olduğu gibi, IX. ve X. yüzyıla doğru tamamlanan Türkistan fetihleri ile birlikte camiler, medreseler ve tekkeler bölgenin her tarafına yayılmış, hatta burası İslam dünyasının ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. XII. ve XIII. yüzyıllarda, Buhara, Semerkant, Hive gibi Türkistan şehirlerin medreseleri meşhur olmuştur.[391]

Bilindiği üzere yenilikçi düşünceler ilk olarak medreselerin ıslah edilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Çünkü XV. yüzyılın sonlarına doğru medreseler, Türkistan'ın yetiştirmiş olduğu önemli ilim adamlarından biri Uluğ Beyin ölümünden sonra eğitim sistemi gelişmekte olan durumunu koruyamamıştır. Pozitif bilimlerden tamamen uzaklaşmış ve aklî bilimlere gereken önemi vermemiş olan medreselerde yalnızca fıkıh, hadis, tefsir, Arapça, sarf ve nahiv, akait gibi dinî ilimlere ait dersler okutulmuştur. Fakat o dönemdeki eğitim sistemi tamamen ezbere dayandığı için medreselerde ilerleme sağlanamamıştır.[392] Türkistan'da birçok mektep ve medrese açılmış ve faaliyet gösteriyor olsa da, bu artışa rağmen Türkistan halkı cehaletten kurtulamıyordu. Bu geleneksel mektep ve medreseler zamana ayak uyduramıyor ve halkın eğitiminde olumlu katkı sağlamıyordu.

Taşkent ceditçisi Abdullah Avlani (1878-1934) de şu bilgileri vermektedir: "Bizim Türkistan medreselerinde başından sonuna kadar okutulan kitaplar: Çar Kitap, Sebatu'l-

[391] Yalçınkaya, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze,* 248.
[392] Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914),* 42.

Acizin, Fuzuli, Nevai, Hoca Hafız, Bedil, Mesleku'l-Muttakin gibi şiir kitapları olduğu cümlenin malumudur. Bu kitapların bazısı âşıkane şiirlerden ve bazısı İslamî itikat ve muamelata müteallik müşkül meselelerden ibaret olduklarından… genç çocuklarımızın onlardan faydalanmaları imkan haricinde idi. Özellikle öz ana dilini doğru bilmeyen bir gencin eline… Farsça ve Arapça yazılmış en edebi ve hikmetli cümleleri okutmak ile yerde durup yıldızlara el uzatmak veya iğne ile kuyu kazmak arasında bir fark yoktur."[393]

XIX. yüzyılda Türkistan'ın medreselerinde devam eden eğitim, klasik eğitim sistemi olmakla birlikte, bu yüzyılın son çeyreğinde medreselerde yetişen aydınlar, dünyadaki gelişmeleri takip etmek ve ayak uydurma istekleriyle yenileşme süreci başlamıştır. Buhara, Hive, Semerkant vs. Türkistan şehirlerinde medrese eğitimi almış Abdünnasır Kursavî ve Şihabeddin Mercani gibi Tatar bilim insanları, o dönemde verilen eğitim modern dünya şartlarıyla uyumsuz olduğunu belirtmişlerdir. Onlar Türkistan'daki eğitim düzeyinin düşüklüğünü fark etmiş ve Müslümanların geride kalmasının önüne geçmek için eğitimde kesin reformların gerekli olduğu kanaatine varmışlardır. Sadece Türkistan'da değil Rusya Müslümanları arasında da bu fikirlerini yaymak için ilk iş bölgedeki eksikleri anlatmaya başlamışlardır.[394] Tatar aydınlarından Kursavî, Mercani dinî eğitim ile ilgili medreselerin ıslah edilmesi için çabalamış ve burada verilen dinî eğitimin ezbere dayalı olduğundan dolayı bir fayda sağlamadığı yönünde eleştiriler yöneltmişlerdir.[395]

Rus hükümetinin uyguladığı politika karşısında Türkistan halkını birlikte tutan tek unsur din olmuştur. Bu doğrultuda ceditçilik hareketinin dinî boyutta da etkisi olmuştur. Bu yenilik fikirlerine sahip olanların üzerine eğildikleri temel konu ise medreselerin ıslah edilmesi düşüncesi olmuştur. Onlar medreseler pozitif bilimlerinin de tekrardan eğitim müfredatına konulmasını istemişlerdir.[396]

---

[393] Uluğbek Dalimov, "Abdullah Avlani", *Özbek Tili ve Edebiyatı,* 4 (1990), 25.
[394] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917),* 46.
[395] Berrin Kalsın, "İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi", *Uluslar Arası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırma Dergisi,* 2/2 (2014), 98.
[396] Ahmet Kanlıdere, "XIX. ve XX. yüzyıllarda Kazan Tatarlar, Türkler", 18 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 721.

Münevver Kari Türkistan'daki medreselerin durumu hakkında şöyle diyor: "XIX. yüzyıl başından itibaren Rusya inkılâbına kadar Türkistan'daki medreselerin eğitim durumunu gözden geçiren, millî ve dinî duygusu olan her kimsenin gözlerinden yaş gelir. Son zamanlarda medreselerimizde dinî ve dünyevi ilimler öğretileceğine, tembelhaneye dönüştürmüştür. Geçmişte Farabi, Taftazani gibi hikmetli âlimler yetiştiren Türkistan medreseleri, son zamanlarda bir müderris veya bir imam da yetiştiremez bir duruma gelmiştir. Günümüzde yetişen bazı müderris ve imamlarımız medreselerin sayesinde değil, kendi çaba ve gayretleriyle yetişmektedirler".[397]

Tercüman gazetesinde belirtildiğine göre, 1897'de Türkistan'ın Sır Derya vilayetinde 1402 mektep olup, 77711 öğrenci eğitim görmekteydi. Fergana vilayetinde 20 Medrese bulunuyor olup, 5407 talebe mevcuttu. Sadece Taşkent şehrinde 167 mahallî mektep vardı. Buhara'dan sonraki ikinci manevî şehir olan Semerkant'ta 1893'te 23 medrese ve 82 mektep vardı. Ancak bu karar mektep ve medrese olmasına rağmen, okuma yazma bilen çok azdı. Çünkü okullar tahsil, metot ve nizam-tertipten uzaktı.[398] Bu zikrettiğimiz mektep ve medreseler yerleşik hayat süren genelde Özbekler arasında olmuştur. Konar-göçer hayat süren Kırgız, Kazak ve Türkmenlerde de mektep ve medreselerin sayısı artmıştır. Kazak, Kırgız ve Özbeklerin iç-içe yaşadığı vilayetlerde mektep ve medreselerin sayısının çokluğu ise Özbeklerin daha dindar olmasından kaynaklanmaktadır.

Türkistan'da özellikle Kırgız ve Kazaklar arasında dinî eğitimin ağırlık kazanmasında Tatar mollaları etkiliydi. Oraya gelen Tatar mollalar hem öğretmenlik, hem de aynı köyün imamlığını yapmışlardır. Ancak her gelen Tatar mollanın halkın eğitim ve dinî konulardaki ihtiyaçlarına cevap verebilecek seviyede olmadığı belirtilmektedir. Gelenler arasında medrese eğitimi görmüş ve kendini geliştirmiş olanlar olduğu gibi, eğitimsiz olup da, para kazanmak için gelenler de olmuştur. Bu sebepten dolayı Tatar mollalara karşı, bazı yerlerde nefret doğmuştur.[399]

Behbudi, gelişmekte olan ülkelerdeki kültürel ve aydınlanma süreçlerini analizinde, diğer ulusların eğitim ve kültürel durumunda dikkat etmiş ve örnekler vermiştir: "Yahudi,

[397] Abdurraşidhonov, *Hotiralarimdan,* 91.
[398] İsmail Gaspıralı, "Bağçesaray'dan Taşkend'e Seyahat", *Tercüman,* No.40 (26 Noyabır 1893), 25.
[399] Togan, *Bugünkü Türkîli Türkistan,* 327.

Ermeni ve Rus çocuklar okulda beyazlar içinde ve sırtlarında kitaplarla geldiklerinde, çocuklarınız neden kirli ve yırtık giysiler içinde gelir, çıplak ayakla ve kapı kapı dolaşarak iş arıyorlar? Bu durumda diğer ulusların yaşamında, ticaretinde ve geçiminde asla eşit olmayacağız. Diğer ulusların normal okulları var ve din bilimlerine ek olarak dünyevi bilimler ve disiplinler öğretiliyor. Çünkü dünyada hayatta kalmak için dünya bilimi ve bilgisine ihtiyaç var. Modern bilime sahip olmayan bir ulus, diğer ulusların ihlali olacaktır… Bugün mektep medrese ıslah edilmezse, çeyrek asır sonra din-diyanet berbat olacak ve cevabının sorumluluğu günümüzde kalacaktır. Bu sorumluluktan kurtulmak için milletin din ve dünya ilimlerini okumaya teşvik edilmesi gerekir."[400] Bu makaleyi genel olarak incelediğimizde Behbudi toplumun gelişmesinin eğitim, okul ve medresenin gelişmesine; âlim ve zenginlerin kendi toplumları için yapacakları fedakârlığa bağlı olduğunu ifade etmektedir. Eğer bu kesim mektep ve medreselere el atıp buraların zihnen ve imkân olarak gelişmesine katkı sunarlarsa o toplumdan cehaletin kalkacağını; âlim ve zengin kesimin menfaatçi davranmaları halinde toplumun cahil kalacağını anlamaktadır.

Eski usul eğitim iki kısımdan ibaret olup, mektep eğitimi ve medrese eğitimidir. Mektep eğitimindeki amaç medrese eğitimine hazırlanmaktır ve eğitime başlama yaşı da 5 ve 7 yaşlar arası olarak belirlenmiştir. Bu eğitimin normal süresi 4 yıldır, ancak bu süre 10 yıla kadar devam edebilir. Eğitim mollalar ve imamlar tarafından, cami, medrese ya da bazı zengin kişilerin evlerinde veriliyordu. Erkek mektepleri kadar yaygın olmasa da kız mektepleri de vardı. Kız mekteplerinde ise eğitimli bir hanım veya imamın eşi eğitim vermekteydi.[401] Mektep müfredatı içerisinde 4 kitaptan oluşan Çarname (Nam-ı Hak, Külliyet, Mühimmat el Müslimin ve Pand Name-i Attar) Heft-i Yek, Ahlakname gibi kitaplar ve bazı şairlerin divanı mevcuttu.[402] Buradaki mektep ve medreselerde fen ilimlerinden öğrenilmesi gereken dersler yani coğrafya, tarih, matematik vb. öğretilmiştir. Aynı zamanda Kuran okuma, ibadet etme ve İslami kuralların öğretilmesine de yer verilmiştir.

[400] Kari, *Seçilmiş Eserler,* 390.
[401] Somuncuoğlu, *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı,* 28.
[402] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 25.

Rusların Türkistan'da Müslümanların dinle ilgili işlerine karışmama siyasetinin bir cephesi de Müslüman okullarını kapsıyordu. Türkistan'da elli yıl süren Çarlık süresince yerli okullarda Rus dili öğretimini zorunlu kılmak ya da programlarına ve manevî yönlerine etki yapmak gibi bir yola başvurulmadı.[403]

Kadimci çevreler özelde cedit mekteplerine, genelde Avrupa'dan gelen yeniliklere şöyle karşı çıkmaktadır:

Peygamberimiz buyururlar ki "Kim bir kavme benzerse ondan olur." (Ebu Davud, Libas, 4). Yani her kim kendini bir kavme benzetirse o kavimden olur. "Sandalye"de oturmak Avrupalıların işidir. Bu sebeple eğer çocuklarımız sandalyeye otururlarsa kâfir olur.[404]

Fıtrat Türkistan halkıyla ilgili şöyle demiştir: "Biz Türkistanlılar başka Müslüman ülkelerine göre perişan ve yolumuzu kaybetmiş haldeyiz. Bu halimize esas sebep olarak eğitimsizlik ve tembelliktir".[405] Fıtrat bu görüşüyle Kuran'dan ayet söyleyerek de delil getirir. "Başınıza gelen her musibet kendi yapıp ettikleriniz yüzündendir; kaldı ki Allah birçoğunu da bağışlar". (Şûrâ suresi- 30.ayet) Sonuç olarak Fıtrat insanların eğitimsiz ve cahil oluşunun kendilerinden kaynaklandığına vurgu yapar.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişimin şart olduğu açık olarak görülmeye başlanmış, Türkistan'da aydınlar ve bazı ulemâ tarafından medreseler ve mekteplerde eski usul eğitim sisteminin, çağa uygun modern eğitime dönüştürülmesi gerektiğini savunmuştur.

Türkistan'daki medreselerin durumu hakkında Münevver Kari şöyle demiştır: Her milletin okul ve medresesi olduğu gibi, bizim de düzensiz ve usulsüz olsa da yok diyemeyecek kadar okul ve medreselerimiz bulunmaktadır. Herkes kendi evladına eğitim vermeye çalışır, çünkü cehalet ve gafletten kurtarmak için elinden geldiği kadar evlatlarına eğitim vermeye gayret eden kişiler mevcuttur. Fakat onların içinde dünyaya

[403] Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam,* 70.
[404] Fıtrat, *Münazara,* 82.
[405] Fıtrat, *Seçilmiş Eserleri Rehber-i Necat,* 30.

neden geldiğini bilmeden, eğitim almak için asla gayret etmeyen, çocuklarını Rusların kapılarında kendileri gibi hizmetçi yapan ve dünya ve ahiret ilminden mahrum bırakan diyanetsiz babalar da az değildir. Bazı babalar var ki, onlar çocuklarını medreseye götürür ve hocalara şöyle der: 'Benim çocuğuma bir an önce para hesaplamayı ve borç yazmayı öğretmeniz yeterli der'. Müderrislerin birçoğu eğitimsiz olduğundan, çocukların iki senede öğreneceği bilgi yerine dünya ve ahretine faydası olmayan zor kitaplar ile dört beş yıl ömürlerini berbat ediyorlardı.[406]

Münevver Kari bulunduğu yerdeki halka şöyle hitap etmiştir: "Ey vatandaşlar! Dikkat ediniz! Bir çocuğu okul veya medreseye göndermedeki amaç, dinimizde vacip olan ilim kıraat, itikat, farz, vacip, sünnet, müstehap, haram, mekruh, namaz, oruç, hac ve zekâtlarını hem de dünya hayatımızda gerekli olan, ilim hesap, coğrafya, tarih, İslam Tarihi gibi faydalı ilimlerin yerine, çocukların zamanını manzum kitaplarla geçiriyorlar. Benim sözüm medreselerde ve okullarda okutulan Fuzuli, Nevaî, Hoca Hafız ve Bedil gibi büyük zatları tahkir etmek veya bu kitaplar faydasız demek değildir. Burada benim esas kızgınlığım küçük yaştaki öğrenciler için bu kitaplar zordur. Örneğin öğrenciler için Fuzuli yerine kıraat ilmi, Nevaî yerine itikat, Hoca Hafız yerine uygulama dersi, Bedil yerine matematik okutulursa, din ve dünyası için faydalı bir Müslüman olurdu."[407]

1.4. Buhara'daki Medreselerin Durumu

Türkistan'da uzun süre boyunca gelişen en önemli medreseler, Buhara medreseleri olmuştur. Halkın eğitim almak için en çok tercih edilen eğitim merkezlerinden bir Buhara'dır. Türkistan toprakları Ruslardan önce hanlıklar tarafından idare edilmiş, hanlıklar arasındaki ilişkilerde biri birine karşı düşmanca duygular beslediği için, Türkistan ahalisi arasındaki ilişkiler de gelişmemiştir.

[406] Kari, *Seçilmiş Eserler*, 93.
[407] Kari, *Seçilmiş Eserler*, 93.

İslam dünyasında Türkistan'ın Buhara şehri Orta Çağın XV. yüzyılına kadar önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olmuş ve "Buhara-i Şerif" unvanını almıştır. Buhara her ilim dalında önde gelmiş, müspet ilimlerle dinî ilimlerin kaynaştığı merkez olmuştur. Dolayısıyla tıp, matematik, astronomi gibi ilim dallarıyla ünlü medreseleri tüm İslam dünyasının her bölgeden talebeleri cezp etmiştir. Fakat Buhara medreselerindeki bu gelişmeler XV. yüzyıldan itibaren kuru gramer, mantık, kelam tartışmalarıyla eski cazibelerini kaybetmeye başlamıştır. Bilim yerine şerhler, haşiyelerle boğuşmuş ve Arap, Fars dillerini araç olmaktan çıkarıp amaç haline getirmişlerdir. Sadriddin Ayni'ye göre, Buhara medreselerindeki esas fikri çöküntü XVI. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle Buhara hanı Abdullah Han'ın 1587 yılı Şiraz'dan gelen misafir müderris Mirzacan Şirazi'yi şeyhü'l-ulemâ tayin edince başlamıştır. Buna göre Şirazi, hemen medrese derslerini müfredatını değiştirerek, dünyevi ilimlerin okutulmasını yasaklamıştır.[408] İlim merkezi olan Buhara'da XIX. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan'da ve özellikle Buhara'da mektep ve medreselerin sayısı çok olmasına rağmen, halkın cehaletiyle baş edemiyordu. Mektep ve medreselerde sadece geleneksel eğitimin verilmesi, zamana ayak uydurulmaması olarak görülmüştür.[409]

XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Rusya Türkistan'ın büyük bir kısmını işgal ederek Buhara'nın sınırlarına yaklaşmıştır ve bu dönemde Buhara Timur ve Uluğbey zamanındaki ihtişamını kaybetmiştir. İlim merkezi olarak bilinen Buhara eski önemini yitirmesine rağmen, bilgiye susamış gençleri hala kendine çekmeye devam etmiştir. Vambery'e göre 1863'te Buhara medreselerinde 5.000 civarında talebe bulunduğunu ve onların arasında Hindistan, Keşmir, Afganistan, Rusya ve Çin'den gelen öğrenciler olduğunu bildirmektedir.[410]

XIX. yüzyıl başlarında Buhara'da bulunan Kursavî "Buhara ahalisinin akaid ve fıkhiyatta hak yolu ve selef-i salihin mezhebinden inhiraf ettiklerini" belirterek eğitim usulünü ve ilim anlayışını eleştirmişti.[411] Buhara'daki okul ve medreseleri yenileştirme ve çağdaş düzeye getirme düşüncesini ortaya atan ilk isim ise Ahmed Mahzum Danış'tır.

---

[408] Ayni, *Buhara İnqilobi Tarihi Uçun Materyallar Asarlar,* 165.
[409] Darhan Kydyraliyev, *Türkistan'da ceditçilik hareketi ve Türkistan-Osmanlı ve Bunun Türkiye ile Münasebeti,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 47.
[410] Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, haz: N.A. Özalp, (İstanbul: Ses Yayınlar, 1993), 166.
[411] Komatsu, "Buhara ve Kazan", 602.

O Buhara medreselerinde eğitim görmüş olsa da, medreselerde verilen bilgileri yetersiz gördüğünden matematik gibi bilgileri kendi çabalarıyla uzmanlarını bularak okumuştur.[412]

Türkistan genelindeki mektep ve medreseler özellikle Buhara'nın etkisi altındadır. Türkistan mekteplerinde genellikle Sufî Allahyâr, Hoca Hafiz gibi ahlak ve tasavvuf konularını içeren kitaplar beş altı yıl boyunca okutulmuştur. Medreselerinde ise özellikle Akaid, Hikmet'ül-Ayn, Molla Celâl, Muhtasaar'ül-Vikaye, Şerh'ül-Vikaye, Fıkh-i Kaydanî, Şerh-i Zindî Gürganî, Tevzih, Farâiz gibi kitaplar okutulmuştur.[413] Buhara'da çok sayıda medrese vardı ve genelde aynı müfredat okutulmaktaydı. Genelde okutulan ilimler şöyle; Şeriyye, Arabiyye ve Hikmiyye olarak veya günümüz ifadesiyle Şeriat, Arap Dili ve Mantık Felsefe Bölümü olarak üç bölüme ayrılmaktaydı. Ayni'nin ifade ettiğine göre, son dönemlerde Buhara medreselerinde 10-12 yıl boyunca tahsil gören talebelerin yalnız dinî ilimleri öğrendiğini, riyazat, hendese, tarih ve tıp gibi ilimlerden uzak kaldığını ifade etmiştir. Bunun bir nedeni de medresedeki şöhret sever mollaların kendi hocalarını isimlerini yüceltmek için telif ettikleri şerh ve haşiyeleri sokarak, temel ilimlerin ortadan kaldırılmasına sebep olmuştur.[414]

İsmail Gaspıralı 1893 yılında Türkistan seyahatinde Buhara'daki medreseleri ziyaret ederek incelemede bulunmuştur. Onun anlattığına göre, medreselerin tamamı eski tarz olup, dersler genelde Arap edebiyatından ve lisan-ı tahsil ise Farsçadan ibaret idi, Türkçe ders verilmiyordu. Ders müfredatında ise Elifba, Kelâm-ı Kadim okutulmaktaydı. Aklî ilimler ile fen bilimleri ders müfredatında bulunmuyordu. Medreselerde ulûm-ı dinîye tahsil olunuyordu. Medreseler kalabalıktı, kışın talebeler on iki bin civarında oluyordu. Medreselerde her zaman takip edilmesi gereken genel bir ders programı olmayıp, talebeler de kendi başlarına ayrı ayrı derslerle meşgul oluyorlardı.[415]

Buhara medreselerinin düştüğü bu durumu, 1910'da bölgeyi ziyaret eden kadı Abdürreşid İbrahim de teyit etmiştir. "Buhara'da ulemanın sayısı ne kadar olduğu belli değildir fakat iki yüz medrese ile yaklaşık yirmi yedi bin talebe var… Usul-i eğitim

[412] Kocaoğlu, *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, 18.
[413] T. N. Kari Niyazov, *Oçerki İstorii Kul'turı Sovetskogo Uzbekistana* (Moskova: 1955), 59-61.
[414] Ayni, *Buhara İnqilobi Tarihi Uçun Materyallar Asarlar,* 186.
[415] Gaspıralı, "Bağçesaray'dan Taşkend'e Seyahat", 74.

berbattır. Bir kitabın mukaddimesini beş senede öğrenirler, yirmi otuz sene medrese odasında oturur, bütün ömrünü boş geçirir".[416] Türkistan bölgesinde medreselerde verilen eğitimi uzun süreler sürmesine rağmen, öğrencilerin okuma yazma bile öğrenmesi zor olmuştur. Rus hükümetinin Türkistan halkına olan baskıları ile gittikçe gerilemeye başlayan medreseler Türkistan halkının eğitiminde yeterli olamamıştır. Bu durum ise ceditçilik hareketinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Gaspıralı hem öğrenciliği medresede geçtiği için, hem de medreselerde hocalık yaptığı için medreselerin işleyiş sisteminden haberdardır.

Fıtrat eğitimin kalitesini artırmak için yurtdışındaki medreselerden de destek alınması gerektiğini savunmaktadır. "Buhara okullarını ıslah etmek için Kafkas, Tataristan ve İstanbul'da eğitimini tamamlamış müderrisler lazımdır. Buhara medreselerinin ıslahı ve terakkisi için Hicaz, Mısır medreselerinde dinî eğitimini geliştirenlere ihtiyaç vardır. Buhara'da ticaret, ziraat ve sanatı yükseltmek için Rusya'nın yüksek okullarında yetişen mühendislere ihtiyaç duyulmaktadır."[417]

Nuralizâde, Buhara medreseleri hakkında hakkaniyetli bir yaklaşım sergiler. Medrese eğitimini eleştirse de bu kurumların olumlu yanlarından da bahseder. Yenilik yanlısı Tatar ulemâsının bu medreselerden yetiştiğini hatırlatır, Rusya Müslümanlarının asimile olmasına uzak tutan kimselerin hep Buhara medreselerinde yetiştiğini söyler. Buhara ulemâsına hitaben yazdığı bir mektupta, Ali Kuşçu, Uluğ Bek ve Farabî gibi büyük âlimlerin torunlarının ilim ve terakkide geri kalmalarının sebebini medreselerin zayıflamasına bağlar, bu kurumun yeni usullere göre ıslah edilmesi gerektiğini ifade eder.[418]

---

[416] Abdürreşid İbrahim, *Alem-i İslam ve Japonya'da İslamiyeti Yayılması* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2010), 1/17.
[417] Abdurauf Fıtrat, *Çin Seviş, Şiirler, Makaleler, Dramlar*, haz. Naim Kerimov – Erik Kerimov – Şirali Turdiyev (Taşkent: Gafur Gulam Namındaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, 1996), 10.
[418] Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri*, 298.

1.5. Türkistan'da Usul-i Cedit Mektepleri

Türkistan Ceditçileri mevcut geleneksel eğitim sisteminin çağın taleplerine cevap vermekten uzak olduğunu, dolayısıyla mektep ve medreselerin ıslah edilmesini, eğitimin yaygınlaştırılmasını ve ıslah edilen okullarda dinî ilimlerin yanı sıra dünyevî ilimlerin de okutulması gerektiğini savunmuşlardır. Bu sebepten dolayı da Türkistan'da usul-i cedit okullarını açmaya başlamışlardır.

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Türkistan bölgesinde usul-i cedit okullarının açılması ve bu okullarda pozitif bilimlerin de eğitim müfredatına dâhil edilmesiyle eğitim alanında ilerleme olacağını düşünmüşlerdir. Böylece Türkistan ceditçileri ıslahata eğitimden başladılar. Çünkü toplumun her bakımdan gerilemeye başladığını ve en önemli aracı olan eğitim kurumlarının artık çağın ihtiyaçlarına cevap vermediğini düşünüyorlardı. Bu sıralarda Çarlık yönetimi, Rus-Tüzem mektebi (Rus-Yerli okulu) adıyla Müslümanlar arasında yeni eğitim kurumları açıyordu. Ancak yerli halk ve aydınların önemli bir kısmı bu okulların, dinî ve millî kimliklerini yok ederek onları Ruslaştıracağından ve hatta Hıristiyanlaştıracağından korkuyorlardı. Türkistan'da usul-i cedit mekteplerinin açılmasında yerli halkın taleplerinin yanında, Gaspıralı'nın da büyük katkısı olmuştur. O, Türkistan halkına eğitimle ulaşarak ve eğitim yoluyla uyandırarak İslam dünyasının sömürgeden kurtulma mücadelesine önemli bir katkı sağlayacağını düşünüyordu.

Rusya Türkistan'ı işgal etikten sonra orada Rus-tuzem okulları açmaya başlamışlar ve ceditçiler de usul-i cedit okulları açmıştır. Ruslar eski usul okullarını tehdit olarak görmemişler ama usul-i cedit okullarının kendileri için ciddi tehdit olduğu dile getirmişlerdir. Özelikle usul-i cedit okullarının ahalinin geri kalmışlığının farkına varmasına ve uyanmasına neden olacağını dile getirmişlerdir.[419] Bazı Rus tarihçileri Rus-tuzem okullarının asıl amacını açıkça beyan etmiştir: Rus-tuzem okullarının tek amacı

[419] Kozokov, *XX.asr boşlarida Fargona Vodisidagi İctimoiy-Siyosiy Ahvol va Caditçilik Harakati,* 111.

bölge halkının medeniyetini yükseltmek değil, belki onları Ruslaştırmaktan ibarettir.[420] Toplumu her bakımdan kalkındırmanın en önemli aracı olan eğitim kurumlarının artık çağın ihtiyaçlarına cevap vermediğini düşünerek Türkistan ceditçileri ıslahatı eğitimden başlatmak istiyorlardı. Bu sıralarda Çarlık yönetimi, Rus-Tüzem mektebi (Rus yerli okulu) adıyla Müslümanlar arasında yeni eğitim kurumları açıyordu. Ancak Müslüman aydınların önemli bir kısmı, bu okulların halkın dinî ve millî kimliklerini yok ederek Ruslaştıracağından, hatta Hıristiyanlaştıracağından korkuyorlardı. Bu aşamada, usul-i cedit mektebi, çağa göre geri sayılan geleneksel mektep-medrese ile bölgenin tarihi ve kültürel mirasına tamamen yabancı olan ve resmi bir dayatma şeklinde ortaya çıkan Rus-Tüzem mekteplerine alternatif, mutedil bir eğitim kurumu olarak teklif edilmişti.[421]

İdil-Ural bölgesinden sonra Türkistan'da da kendini göstermeye başlayan ceditçilik ilk başta edebiyat alanında devamında ise tüm eğitim alanında etkisini göstermeye başlamıştır. Usul-i cedit programı ile eğitim ve fikri düşüncelerini uygulamaya koymayı düşünen Gaspıralı, Rus makamlarına müracaat ederek Türkistan'da usul-i cedit okullarının açılması için yardımcı olmalarını rica etmiştir. Fakat Rus makamları, Gaspıralı'nın talebine cevap vermezlerken, Türkistan halkını Ruslaştırmak emelinde olan bazı Ruslar bu duruma tepki gösterdiler. Sonrasında 1893 yılında Taşkent'i ziyaret eden Gaspıralı, burada Türkistanlı birçok aydın kişiyle tanışmış ve sohbetten son derece memnun kalmıştır. Rus hükümetinden istediği izni alamayan Gaspıralı, Buhara'nın reformcu Emiri Abdülahad'ın aracılığıyla Buhara'da usul-i cedit okullarını açmaya karar verdi. Emirin daveti üzerine 1893 yılında Buhara'ya gelmesine rağmen, Buhara ve Türkistan'ın diğer şehirlerinde usul-i cedit mekteplerinin açılması için gerekli olan iznin verilmesini temin edemedi. Fakat ilerleyen süreçte Gaspıralı'nın teşebbüsüyle Türkistan'da ilk başta Taşkent, Semerkand, Buhara ve ilerleyen zamanlarda Fergana Vadisi'nde usul-i cedit okulları açılmıştır.[422]

[420] P. Aleksenkov, "Kokandskaya Avtonomiya/Revolusya v Sredney Azii", *İzd.Pravda Vostok,* 21 (1928), No. 1.
[421] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği,* 41.
[422] Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875),* 47-60.

Usul-i cedit okullarından ilki, 1893'te Semerkant'ta Gaspıralı tarafından kuruldu. 1897'de Andican'da Tatar zenginlerinin desteği ile Müslüman çocukların eğitimi için ikinci "usul-i cedit" okulu açıldı. Bunu Molla Corabey'in Buhara'da açtığı usul-i cedit'le eğitim yapan ancak üç ay sonra kapatılan okul takip etti. Buraya kadar açılan okullar esasen Tatarların açtıkları okullardı.[423] Tercüman dergisi vasıtasıyla usul-i cedit okullarından haberdar olan Münevver Kari 1901 yılı Haziran başlarında Taşkent'te ilk usul-i cedit okulunu açmıştır. İki yıl sonra Mahmudhoca Behbudi ve sonrasında Münevver Kari'nin yetiştirdiği öğrencilerin gayretleriyle usul-i cedit okullarının sayısı 16'ya çıktı. Taşkent'teki bu hızlı gelişme daha sonra Hokand, Hive, Semerkant, Buhara ve Fergana Vadisine yayılarak kısa sürede Türkistan'ın önemli merkezlerinde usul-i cedit okullarının sayısı artmıştı.[424] 1908 yılına gelindiğinde bu okulların sayısı 92'yi çıkmıştı.[425] Böylece usul-i cedit okulları kısa sürede okuma yazma öğretebildiğini, kolay ve pratik bir usul olduğunu göstermiştir. Yeni okulların çoğalması, medrese öğrencilerinin azalmasına sebep olmuştur.

Ceditçiler usul-i cedit okullarının çoğalmasıyla birlikte, Çarlık yönetimi ve mahallî muhafazakârların engelleriyle karşı karşıya gelmiştir. Müslüman Türkler arasında eğitim reformuyla usul-i cedit okullarını savunucuları ceditçiler, eski sistemde öğretimin savunucuları yani kadimciler olarak adlandırılan mollalar, işanlar ve muhafazakârlar tarafından büyük tepki almışlardır. Eski usulcüler yeni okullardan fen dersleri ve pozitif ilimlerin okutulmasını zararlı bulmuşlar; bütün imkânları ile buna karşı koymaya çalışmışlardır. Ceditçileri zararlı ve tehlikeli göstermişlerdir.[426]

Türkistan'daki usul-i cedit okulları iki aşamadan oluşuyordu. Birinci bölümde eğitim süreci dört yıldır. İlk yıl Farsça ve Arapça yazma ve okuma öğretilir, süreler ezberlenir. İkinci yıl hafızlık, Farsça, Türkçe ve Arapça, inanç esasları, çeşitli şiirler ve ayetler ders olarak verilir. Üçüncü yıl Kur'an, ibadet, tecvid, Saadi'den Farsça ve Türkçe

[423] Kasimov vd., *Millîy uygoiş davri Özbek adabiyoti,* 22.
[424] Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875),* 47-60.
[425] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917),* 40.
[426] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917),* 54.

öğütler öğretilir ve onlardan denemeler yazılır. Dördüncü yıl kelâm, detaylı tecvid, Farsça ve Türkçe şiir ve nesir, ahlak dersleri, Türk ve Fars dilleri, aritmetik, tarih ve coğrafya dersleri verilir. Bu dört sınıf için öğrenciler öğretmenlerin kararıyla oluşturulur. Okulun ikinci aşaması, ortaokulun dört sınıfının işlenen derslerin içeriği şu şekildedir: ilk yıl Arapça, Farsça, coğrafya, Peygamberler tarihi, İslam tarihi ve Sa'di'nin Gülistan'ı Türkçe öğretilirdi. İkinci yıl tıp, tarih, İslam ahlakı, aritmetik, Farsça, Türkçe, Arapça ve üçüncü yıl Arapça, aritmetik, Türk dili ve Rusça öğretilirdi. Dördüncü yıl Arapça, Rusça, Kazakça, Türkçe ve edebiyat, sağlık, okul ve yaşam, ahlak ve daha birçok hayat dersi veriliyordu. Sekiz sınıfı yani iki aşamayı tamamlayan öğrenci Arapça, Farsça ve Türkçe bilmektedir. Ayrıca Rusçayı akıcı bir şekilde okuyup konuşabilmektedir. Her yılın sonunda sınav yapılır ve veliler de davet edilirdi. Bu devletlerle cedit okullarının eğitimini göstermek, aile ve okul birliğini gerçekleştirmek hedeflenmişti.[427] Bu okullarda eğitim gören öğrenciler ilk önce heceleri daha sonra ise cümleleri öğrenmişlerdir. Bu sistemi klasik eğitim kurumlarından ayıran özelliği öğrencilerin kolaydan zora doğru bir eğitim almaları olmuştur. Bu okulları mekteplerde ayıran bir diğer özellik ise dayak, falaka, sopa atmak gibi cezaların olmamasıdır.

Gaspıralı'nın eğitim konusunda attığı en başarılı adım ise eğitimin millileşmesi olmuştur. Klasik mektep ve medreselerde eğitim dili olarak Arapça kullanılmıştır. Okuma yazma faaliyetleri ise çocukların mektebe gelene kadar sosyal hayat içerisinde bilmedikleri bu dil ile yürütülmüştür. Ana dilde eğitim ile çocuklar sosyal hayatlarında kullandıkları dili öğretim hayatlarında da kullanmaya başlamışlardır. Arapça dersleri ise bir yabancı dil eğitimi olarak düşünülmüştür. Bu okulları, mektep ve medreselerden ayıran temel unsur bir sınıf sisteminin benimsenmesidir. Bu sistemle rekabet unsurunu kullanarak, çocukların öğrenmeye olan motivasyonları artırılmaya çalışılmıştır.[428]

Daha önce mekteplerde harfler isimleri ile öğrenilmiştir. Fakat Gaspıralı'nın Türkistan'daki eğitime getirdiği yeni metotla öğrenciler harflerin ses değerlerini

[427] Kushmuratov, *Türkistan'da Ceditçilik ve Mahmudhoca Behbudi*, 85.
[428] Somuncuoğlu, *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı,* 170.

öğrenerek daha kolay bir şekilde okuma yazma öğrenebilmişlerdir.[429] Türkistan'da bu okullar açıldıktan sonra ders kitapları da yazılmaya başlanmıştır. Öncelikle 1901 yılında yayımlanan Ustaz-ı Evvel kitabından yararlanılmıştır. 1903 yılından sonra cedit okulları için özel ders kitapları yazma ihtiyacı duyulmuştur. Ancak bu kitapların basılmasında birtakım engellerle karşılaşmışlardır. Semerkant'ta ise 1903'de Behbudi'nin gayretiyle usul-i cedit okullar açılmaya başlamıştır. Bir yandan halkı eğitim almasına teşvik etmiş ve bir yandan ise okul için eksik kitapları tespit edip yazmış ve bastırdıktan sonra öğrencilere ulaştırmıştır.[430]

Behbudi Kitab-ı Müntahab-ı Coğrafya-i Umumi'sini yayımlamak için uzun süre mücadele ettikten sonra 24 Ağustos 1905 tarihinde San-Petersburg sansüründen izin almayı başarmıştır. Bu kitap 1906 yılında Semerkant'ta G. İ. Demurov Yayınevinde basılmıştır. 1907 yılında usul-i cedit ders kitapları daha sık yayımlanmaya başlanmıştır. 1907-1910 yıllarında Münevver Kari'nin Edib-i Evvel, Edib-i Sani kitapları; Abdullah Avlani'nin Edebiyat Millî Şiirler mecmuası, Birinci Muallim, Muhtasari Tarih-i Enbiya, Tarih-i Enbiya ve Tarih-i İslam, Buhara'da Ayni'nin Tahrib-us Sıbyan kitapları yayınlanmıştır. Münevver Kari'nin Heyavic-i Dinîye, Abdurrauf Fıtrat'ın Muhtasar Tarih-i İslam, Avlani'nin Mektep Gülistanı, Türkî Gülistan, Ahlak, Kari Muhammad Rahimbay'ın Nimetu'l-İslam, Siddiki-Aczi'nin Tecvid el Kur'an gibi birçok kitap bunlara dâhil olmuştur. Birinci Dünya Savaşından sonra 1917-1920 yılları arasındaki siyasi sarsıntılar döneminde, usul-i cedit okullarında duraklama olmadığı gibi ders kitapları da basılamaya devam etmiştir. Eski kitaplar yeniden basılırken yeni yayınlar da çıkmaya başlamış, Fıtrat'ın Muhtasar Tarih-i İslam (1915), Oku (1917) bunlar arasındadır.[431]

Ceditçilerin önderlerinden Münevver Kari Abdurraşidhanov da Behbudi gibi usul-i cedit okulları için ders kitapları hazırlamakla uğraşmıştır. Yeni okullarda ilk başta

[429] Nadir Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı* (İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011), 49.
[430] Müin, *Seçilmiş Eserler,* 14.
[431] Kasimov, vd., *Millîy uygoiş davri Özbek adabiyoti,* 23.

Kırım'da okullarda kullanılan ders kitaplarından yararlanılmışlar fakat anlamakta zorluk çektikleri için usul-i cedit okulları için lazım olan derslik kitapları hazırlamaya girişmişlerdir. Münevver Kari'nin Taşkent'te 1907'de Edibi evvel ve Edibus-sâni adındaki ders kitapları öğrencilerin yaşları ve genel durumuna uygun olarak hazırlanmıştır.[432] Bu Edibi-evvel eseri cedit okullarında ilkokul öğrencilere okutulmuş ve bu eserin ardından Edibus-sâni adlı eserini de 1907 yılında ortaöğretim öğrencileri için hazırlamıştır. Bu eser, besmele ve selavatla başlamış ve sırasıyla ilim, ahlak, öğüt, doğru, yalan, terbiye, israf, okul, okuma-yazma, ana-baba, gün, ay, mevsim, yıl merhamet, cömertlik, cimrilik, coğrafya, hava, bulut ve su gibi ilmi, fenni, ahlaki gibi konulardan bahsetmektedir.[433]

Münevver Kari Türkistan halkının manevî değerlerden uzaklaştığını ve onların dikkatini manevi değerlere çekmek için okul ve medreselerin faaliyetlerinin tamamen ıslah edilmesinden yana olduğunu belirtir. O medrese ve okullarda derslerin Arap dilinde değil belki Türk dillerinde olmasını ve dinî ilimler ile fen bilimlerinin de bir arada okutulması fikrini söylemişti. Nitekim usul-i cedit okullarını geliştirmek için herkesin emek vermesini belirtti. Çünkü fikirde değişiklik yapmadan siyasette bir neticeye ulaşamayız, vicdani uyandırmadan, gafletten kurtulamayız demiştir.[434]

Münevver Kari usul-i cedit okullarında öğrencilerin okumayı ve yazmayı kısa bir zamanda öğrenmelerini ve faydalı ilim alabilmelerini hedeflemiştir. O öğrencilere valiler ve birkaç muhalif din adamları huzurunda sınav yapmıştır. Münevver Kari'nin okulları aynı zamanda yeni açılacak okullar için, eğitim ve metodu bakımından örnek olmuştur. İlerleyen zamanda Türkistan'nın birçok şehirlerinde usul-i cedit okulları açılmış ve Münevver Kari'nin okullarının metodunu kullanmaya çalışmışlardır.[435] Münevver Kari'nin okullarında dinî ve dünyevi ilimler birbiriyle uygunluk içerisinde okutulmaya başlanmıştır. Öğrencilerde altı ay içerisinde gelişme fark ediliyordu. Aynı bu gelişmeyi eski usul okullarında görebilmek için tam beş sene zaman gerektiriyordu.[436]

---

[432] Kari, *Seçilmiş Eserler,* 75.
[433] Şerafeddinov vd., *Münevver Kari ve Seçilmiş Eserler,* ss. 188-191.
[434] Kari, *Seçilmiş Eserler,* 9.
[435] Abdurraşidhonov, *Hotiralarimdan,* 107.
[436] Satımcan Halbayev, *Millat Fidoyisi va Rahnoması* (Taşkent: 2018), 63.

Usul-i cedit okulları açılırken Türkistan ceditçileri pek çok güçlük ve direnişle karşılaştı. Yeni okullar için 1901'de "Üstaz-ı evvel" adlı ilk ders kitabını yazan Taşkent'teki usul-i cedit okulunun muallimi Saidresul Azizi'ye "kâfir, hain" lakabı verilmiştir. Semerkant'ta Sıddık Aczi beş-altı bin kişinin huzurunda, Ulugbek Medresesi Camii'nde "kâfir" ilan edilmiştir. Cedit hareketinin öncülerinden Avlani'nin 1904'de cedit okulu açıp öğretmenlik yaptığı günlerde mollaların ceditçileri, halk arasında "münafık, müfsid, zındık, dinsiz" sözleriyle karalamaya başladığını, Münevver Kari ise o yıllarda cedit okullarına iyi güzel bakanları kendilerine dost görüp onları kucakladığını belirtmiştir.[437] Bunların yanında ceditçiler usul-i cedit okulları kurarken çeşitli malî zorluklarla da karşılaştılar. Rus hükümetinin yeni açılan okullara bir desteği olmadığı gibi resmen tanımadığı bu okullardan istediğini, herhangi bir gerekçe ile kapatabiliyordu. Buna rağmen Kazan, Türkistan ve Bozkır eyaletlerinde ticaretle zenginleşen burjuva kesimin desteğiyle bu okulların malî sorunları büyük ölçüde çözülmüştür.[438]

Türkistan'daki lisan durumundan bahsedilecek olursa, Türkistan beldeleri içinde Kazak, Kırgız ve Türkmen dilleri dışında Semerkant, Hocand, Uratepe, Pencikent ve başka birkaç kasabanın ahalisi Özbek ve Tacik dillerini konuşuyorlar. Türkistan'ın bazı köylerindeki ahalinin bir kısmı Fars ve bir kısmı da Türk dilinde konuşurlar, bunlar yerli Türk Barlas vs kabilelerindendir.[439] Söz konusu olan yerli Türkler günümüzde de kendilerini Türk olarak tanımlar ve Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'ın güneyinde yaşamını sürdürmektedirler. Geçmişten günümüze kadar Türk adını kullanan ve kendilerini Göktürklerin torunları olarak ifade eden bu topluluk, Türk kimliğini hala korumaktadır.

Resmi ve idari lisana bakılacak olursa, Hanlar dönemine mahkeme ve dinî evraklarda Farsça'nın ve resmi evraklarda Türkçe'nin kullanıldığı görülmektedir. XIX. yüzyılın sonlarında resmi evraklar Türkçe, hükümete takdim edilen dilekçe ve evraklar Rusça veya Türkçe yazılmıştır. Fakat müftü tarafından yazılan fetvalar Farsça yazılmıştır. Usul-i cedit okullarının açılış devrine gelindiğinde ise Tercüman gazetesinin tesiri ile okuldaki dersler Türkçe verilmeye başlanmıştır. Gaspıralı birçok gazete ve dergilerin

[437] Kasimov vd., *Millîy uygoiş davri Özbek adabiyoti,* 25.
[438] Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917),* 54.
[439] Abdiraşidov - Egemkulova, *Mahmudhoca Behbudi ve Uning Oyna Jurnali*, 51.

çeşitli şivede yayımlandığını ve umumi lisandan uzaklaştığını ifade etmektedir. Fakat bu konuda Gaspıralı da Behbudi de dil birliğine önem vermişlerdi ve onların neşir ettiği Tercüman ve Ayna dergilerinde bu hassasiyetti görmek mümkündür.[440]

Behbudi Türkistanlıların Türkçe, Farsça, Arapça ve Rusça bilmeleri gerektiğini söyleyerek o zaman Türkistan coğrafyasında konuşulan dillerle ilgili önemli bilgiler vermiştir. Behbudi'nin yaşadığı dönemde Arapça, Farsça, Türkçe ve Rusça olmak üzere dört dil kullanılmıştır. Behbudi "Farsça medrese ve edebiyat dilidir. Tüm medreseler şeriat ve dinî kitaplar Arapça öğretilse de öğretmenlerin tercümeleri Farsçadır. Ders kitabı Arapça, öğretmen Türk ve çeviri Farsçadır. Bu üç dil eski çağlardan beri Türkistan'da kullanılmaktadır"[441] diyerek bu dillerin hangi alanlarda kullanıldığını bizlere söylemiştir. Yani o dönemde Farsça edebiyat dili, Arapça din dili, Türkçe günlük konuşma dili, Rusça ise devlet dili veya resmi dil olmuştur. Behbudi, dil bilmenin bir insan ve toplum için ne kadar önemli olduğunu, özellikle Arapça, Rusça, Türkçe ve Farsça olmak üzere dört dile ihtiyacın olduğunu birçok yerde ifade etmiştir. Yani hem geçmişle bağımızı korumak için Arapça ve Farsça hem de şimdi ve gelecekte iyi bir noktada olmak için Türkçe ve Rusça'nın öğrenilmesine dikkat çekmiştir.

Gaspıralı'nın da en önemli hedefi Rusya Müslümanlarının farklı lehçelerde konuşan Türk toplulukları arasında birlik ve dayanışma sağlamaya çalışmasıdır. Bunu gerçekleştirmek için, 1880'lerin başından itibaren yazdıklarına bakılırsa onun bu yöndeki kararlı tutumu açıkça görülebilir. O dil konusunun sadece edebi bir mesele değil, daha ziyade toplumsal ve siyasi bir mesele olduğunu, isterse yüz milyon nüfusa sahip olsun, ortak bir edebi bir dile sahip olmayan toplulukların millet olamayacağını söylüyordu.[442]

Behbudi Türk dilinde mevcut olan Arapça kelimelerin alternatiflerinin kullanılabileceğini savunur. Örneğin "Ulum, funun, ulema, kelimeleri yerine ilimler, fenler, âlimler ve kadılar" yazılmasını önermiştir.[443] Aynı zamanda, bilimsel, ilmi ve dinî terimlere ve sözlere alternatif bir Türkçe isim verme fikrine kapılma, kendini yormaktan

[440] Abdiraşidov - Egemkulova, *Mahmudhoca Behbudi ve Uning Oyna Jurnali,* 52-62.
[441] Kasımov vd., *Millîy uygoiş davri Özbek adabiyoti,* 151.
[442] Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini Islahçılık ve Cedîtçilik,* 189.
[443] Kasımov vd., *Millîy uygoiş davri Özbek adabiyoti,* 187.

ve basını boşa harcamaktan başka bir şey değildir demektedir. Behbudi dilin saflığı ve tek bir edebi dile nasıl ulaşılacağıyla ilgilenmiştir. Bu amaçla, tüm bilimsel reform ve sözlüklerde Türkçe'ye alternatif aramakla vakit kaybedilmemesi ve gelişmiş milletlerin ilk önce ana dilini öğrenmesi gerektiği konusuna dikkat çekmektedir.[444]

XIX. yüzyılın sonuna doğru Ruslar, İlminski'nin hazırladığı ve geliştirdiği projeyle Türkistan'daki Türk boylarının konuşma dillerini ayrı ayrı yazı dili haline getirerek Türk yazısındaki birliği bölmek için çabalamıştır. Böylece Türklerin yazı diliyle kendi aralarında anlaşabilme kolaylığını ortadan kaldırmak istemiştir. İlk başlarda bu görüşün tartışılmasına da göz yuman Rus yönetimi, daha sonra konuyu tartışmayı bile yasaklamış ve 1920'lerden sonra her Türk boyunun konuşma dilini ayrı bir yazı dili haline getirmiş ve onlara sunmuştur.[445]

Ceditçiler çifte eğitim almış, hem medreselerde, hem de Rus, Türk (Osmanlı) veya Avrupa okullarında eğitim görmüşlerdir. Modernist olmalarına karşın dine karşı düşmanca bir tavırları olmadığını görmekteyiz. Onları düşüncesine göre bağımsızlık, refah ve gelişmenin yolu Batı modelindeki eğitim sisteminden geçmekteydi. Batı'yı örnek alma veya taklit emek ceditçilik fikirlerini temelini oluşturmaktadır.

Bu mekteplerde eğitim geleneksel usul dışında veriliyordu. Her şeyden önce çocuklar dersleri eski mekteplerde rahlelerde diz çökerek ve beraberce okurken yani okullarda sıralarda oturarak birebir yapıyorlardı, yazı tahtası kullanıyorlardı. Kadimcilere göre bu usul İslam kaidelerini ihlal anlamı taşıyordu. Kadimciler bir toplantısında usul-i cedit okullarını şöyle eleştirmiştir: "Bu mekteplerde verilen eğitim İslami usulde olmayıp, çocuklar sandalyede-sırada oturmakta, aynı zamanda eğitim, yazma ve okuma Rus veya Avrupalılarınkine yakın şekilde verilmektedir."[446]

Usul-i cedit okullarının eski okullara göre farkı hem sınıflardaki fiziksel şartların daha iyi olması hem de daha nitelikli bir eğitim verilmesidir. Bu anlamda yeni okulların sınıflarında masa, sandalye, tahta ve dünya haritaları bulunmaktadır. Öğrenciler 1.sınıfta

[444] Kasımov vd., *Millîy uygoiş davri Özbek adabiyoti*, 189.
[445] Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerinde İncelemeler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1993), 155.
[446] Hocayev, *Seçilmiş Eserler,* 97.

okuma ve yazmayı, 2.sınıfta matematik ve tecvit, 3.sınıfta İslam ibadeti ve dil öğrenilmiştir. Usul-i cedit okullarının hepsi halkın ve muhtarların izniyle açılmıştır. Ceditçiler tarafından teşkil edilen usul-i cedit okullarında eğitim alan öğrenciler, ilerleyen süreçte ilimde, teknolojide ve edebiyatta kendilerini göstermiştir.[447]

Usul-i cedit okullarının açılmasının arka planında da dini bir ıslah çabasının saklı olduğu görülmektedir. Zira ceditçiler dinde yaşanan tahrifatın da ancak doğru bir eğitimle düzeltilebileceğini savunmuş ve halka bu yönde telkinde bulunmuşlardır. Örneğin Behbudi bu hususta şöyle demektedir: "Günümüzde okul ve medreseler ıslah edilmezse, Allah korusun sonra dinimiz berbat olur ve bunun mesuliyeti bizden sorulur. Bu mesuliyetten kurtulmak için milleti dinî ilim ve dünyevî ilim fenler okuması için gayret etmek lazım. Dinî ilim ve fenlerin yeri okul ve medresedir".[448]

Gaspıralı 1908 yılında Türkistan'a sefere çıkmış ve Semerkant şehrine geldiğinde doğruca Behbudi'nin açtığı okula gelmiştir. Okulun müdürüyle görüşmüş ve okulun tüm faaliyetlerini yakından incelemiştir.[449] Türkistan'da usul-i cedit okullarını açılmasında Gaspıralı'nın da büyük katkıları olmuştur. Çünkü Gaspıralı başta Buhara olmak üzere Türkistan halkını eğitim yoluyla uyandırmak istiyor, bu vesile ile İslam dünyasını sömürgeden kurtarılması için önemli adım olduğunu düşünüyordu.[450]

Fergana vilayetine bağlı Hokand, Namangan, Andican, Oş, Margilan gibi şehirlerde birçok usul-i cedit okulları açılmıştır. Örneğin Hokand şehrinde 18 usul-i cedit okulu açılmıştır. Bu okulların en meşhurları ve öğretmen sayıları şöyle sıralanabilir;

Sofi Badal Eşon okulunda 140 öğrenci, 4 öğretmen,

Kosimboy okulunda 145 öğrenci, 1 öğretmen ve öğretmen yardımcısı,

Maşrab Hodyam okulunda 50 öğrenci, 1 öğretmen ve 3 öğretmen yardımcısı,

[447] Kozokov, *XX.asr boşlarida Fargona Vodisidagi İctimoiy-Siyosiy Ahvol va Caditçilik Harakati,* 123.
[448] Mahmudhoca Behbudi, "Millatlar kanday tarakkiy etarlar", *Samarkand,* (30 Temmuz, 1913).
[449] İsmail Gaspıralı, "Buhara'da Ne Gördüm", *Tercüman,* haz. Y. Akpınar, 3/78 (1908), 443.
[450] Erşahin, "Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat", 223.

Umariya okulunda 85 öğrenci, 1 öğretmen ve öğretmen yardımcısı çalışmıştır.[451] Bu okullarda ciddi bir öğretmen eksikliği göze çarpmaktadır.

Usul-i cedit okullarının hepsi resmi izinle açılmış ve yerel dilde ders verilmişti. Özellikle derslerden coğrafi, aritmetik, doğa bilimleri ve ilahiyat dersleri okutulmuştur. Okutulan kitaplar şöyledir;

Okuma dersleri

1. Tashil ul-Alifbo, yazar; Abdulvahhob İbodullayev, Taşkent, 1912.
2. Ustodi Avval, yazar; Said Rasul Azizov, Taşkent, 1912.
3. Muallimi Avval, yazar; Hodi Maksudov, Kazan, 1912.
4. Miftoh ul- cagil, yazar; Abdulvahhob İbodullayev, Taşkent, 1912.

Aritmetik

1. Hisob Amali, yazar; Muhammad İbrohim İdrisov, Kazan, 1903.
2. Hisob Masalasi, yazar; Arnor Bogdanov, Kazan, 1909.
3. Badril-Hisob, yazar; Karimov, Kazan, 1912.
4. Badril-Hisob, yazar; İmom Sobircon Abdulbadiyev, Kazan 1912.

Coğrafya

1. Muhtasari- Coğrafya, yazar; Fatih Karimov, Orenburg, 1912.

Doğal Bilimler

1. Almi- Aşyo Tabiati, yazar; Uskov, tercüman, Horis Fayziyev, 1910.

İlahiyat

1. Kuran'ı Kerim, Taşkent ve Kazan.
2. Etikodi İslomiya, yazar; Abdulvahhab İbodullayevi Taşkent, 1913.
3. Amaliyot, (İbodat kiliş tartibi) yazarı kesin değil.
4. Havoyici Dinîya, yazar; Münevver Kari Abdurraşidhonov, Taşkent, 1912.
5. Tarihi Anbiyo, yazar; Münevver Kari Abdurraşidhonov, Taşkent, 1912.

[451] Yahya Kari, "Şahrihonda usûl-i cadit maktabi", *Sadoyi Fargona*, (16 Mayıs, 1914).

6. Tarihi İslomiya (Musulmonçilikning tarkalişi va uning tarkatuvçilari), yazar; Münevver Kari Abdurraşidhonov, Taşkent, 1912.

7. Tarihi Kavmi Turkiy, yazar; yazar; Münevver Kari Abdurraşidhonov, Kazan, 1911.

8. Muomalat (savdoni organish), yazar; Mahkamboy, Taşkent, 1911.

9. Namunai- Ahlok, yazar; O.O. Kazan, 1913.

10. İlmi Sarfi Turkiy, yazar; H. Mahmudov, Kazan, 1910.

11. Bedil, Taşkent, 1912.

Bu kitapların hepsini derste görmüşlerdir. Usul-i cedit okulların sayısının hızla artması beraberinde bazı eksiklikler getirmiştir. Özellikle derslik kitaplarının yetişmemesi gibi sorunların olsa bile, okul öğretmenleri bunları çözmeye çalışmışlardır. Usul-i cedit okullarında çalışan öğretmenlerin çoğu medreselerden mezun, bazıları ise usul-i cedit okullarını bitirenlerdir. Öğrencilerin sayısı en az 50'den 145'e kadar okutulmuştur. Okullarda öğrencilerden ayda 50 tiyinden 1 som 50 tiyina kadar ücret alınmış ve fakir ailelerin çocuklarından ise ücret almamışlardır.[452]

Münevver Kari, Türkistan'daki bağımsız hareketleriyle eğitim alanındaki yeniliklerde en çok emeği geçen kişilerden birisi olmuştur. Usul-i cedit okullarını kurmak kolay olmamıştır. Bunun için Behbudi ve diğer ceditçiler tüm gelişmiş Müslüman şehirlerdeki okulları incelemişlerdir. Ceditçiler sömürgecilik döneminde Türkistan'ın geleceğini aydınlatmak için çok zorluklardan geçtiler. Ama zorluklara rağmen usul-i cedit okullarını savunmakta kararlı şekilde durmuşlardır.

Bu vasiyetten üç ya da dört gün sonra, Behbudi ve arkadaşlarının öldürülmeleri emredilmiş ve böylece acımasız cellâtlar tarafından öldürülmüştür. "Türkistan eğitimine katılan yoldaşlarım ve oğullarım! Ben zindanda olduğum halde sizi unutmayacağım ve size bir vasiyet bırakacağım. Sevgili arkadaşlarım! Sözlerimi iyice dinleyin! İki aydır Buhara kentlerinde tutukluyuz ve on gündür bu zalimlerin ellerinde (Karşi kentinde) bir yerdeyiz. Ceditçi, kâfir adını taktılar. Buradan çıkacağımız şüpheli oldu. Arkadaşlarım

[452] Kozokov, *XX.asr boşlarida Fargona Vodisidagi İctimoiy-Siyosiy Ahvol va Caditçilik Harakati,* 115-119.

Sıddık, Ayni, Fıtrat, Kari, Akobir Mahdum ve oğullarım Vadud Mahmud, Abdulkadir Şakuri!

Size bir vasiyet bırakıyorum. Eğitim için çalışan öğretmenlerin başlarını okşayın! Eğitime yardım edin! Ortadaki bölünmeyi kaldırın! Türkistanlı çocukları bilgisiz bırakmayın! Ne yaparsanız yapın, cemaat ile yapın! Herkese özgürlüğün yolunu gösterin! Buhara yoluna hızlıca çıkın! Hızlıca özgürlüğe ulaşmaya çalışın! Hakkımızı zalim beylerden talep edin! Buhara toprağında eğitimi yayınız! Bizim adımıza okullar açılsın! Sonra mezarlarımızda huzur içinde yatarız. Okullarımı selamlayın. Buradaki arkadaşlarımın evlatlarından haberdar olun! Bu vasiyeti yazdım ve Ahmed'e verdim."[453]

Taşkent'te usul-i cedit okulları Türkistan'ın gelişmesi için yaptığı faaliyetlerde eğitimi ıslah etmeye dikkat çeken Münevver Kari'nin teşebbüsüyle açıldı. O şöyle demişti: "Türkistan ceditçileri, usul-i cedit okullarında öğrencilere alfabeyi sesiyle tanıtmak, okuduğu cümleleri yazdırmak ve anlamını anlatmak, imla, hüsnühat, ilmi hal, matematik, İslam tarihi, coğrafya, hayat ve başka dinî ve dünyevi ilimleri herkesin kendi dilinde yazılan kitaplardan okumaktır."[454] Elbette burada eğitim metodu tamamıyla Avrupa'ya benzemese de, onların eğitim metodunu model alınmıştır. Okulda mahalli dil ile beraber Rus dilini de okutmayı başarmışlardır. Bundan dolayı da halk arasında usul-i cedit okulları hızla itibar kazanmış ve yaygınlaşmıştır. 1890'ların sonlarında yeni usul mekteplerinin ortaya çıkması sonucunda, yerel Rus mekteplerine gidenlerin sayısı azalır. Mesela 1909 yılında Semerkand bölgesindeki yerel Rus okullarından sadece dört Müslüman çocuğu mezun olur. Usul-i cedit mekteplerinin her birinde ise iki yüze yakın kadar çocuk öğrenim görür.

Türkistan topraklarının birkaç yerinde açılan usul-i cedit okullarının eğitim sistemini benimseyip yaymaya çalışanlara ceditçi deniliyordu. Eğitim sisteminde yenilik getirmeye çalışan bu kitle, zamanla toplumun diğer meseleleriyle de ilgilenmeye başlamıştır. Geleneksel bakış açılarını eleştiren bu kitle daha sonra Türkistan'ın her yerinde bir aydın topluluğu doğurmuştur. Bu yenilikçi zihniyetin çalışmalarından ve usul-i cedit okullarının faaliyetlerinden rahatsız olan Ruslar, kısa süre sonra bu okullarda

[453] Kasımov vd., *Millîy uygoiş davri Özbek adabiyoti*, 253.
[454] Saidakbar Agzamhocayev, *Münevver Karining Tarihi Başorati* (Taşkent: 2015), 25.

eğitim veren öğretmenleri takibe almıştır. Daha sonra da buralarda okutulan kitaplara yasaklamalar getirilmiştir. Ruslar bununla da yetinmeyip 1908-1911 yılları arasında Türkistan'daki usul-i cedit okullarının açılmasına sınırlamalar getirmiş, 1912 yılından sonra da bu okullardaki eğitim metoduna ve müfredatına karışmaya başlamıştır.[455] Usul-i cedit okullarında Kazan ve Türkiye'den gizlice gelen kitaplar da okutulmuştur. Çünkü Çar Rusya hükümeti Türkistan gençlerinin eğitim almasına, halkın uyanmasına, yeni açılan okullara mani olmaya çalışmışlar ve aynı zamanda açılan okulları sıkı denetime tabi tutmuşlardır.[456] Türkistan ceditçileri bu engel ve zorluklara rağmen yeni okul açmaya ve faaliyetlerini yürütmeye devam etmişlerdir.

1.6. Buhara'da Usul-i Cedit Mektepleri

XX. yüzyılın başlarında usul-i cedit okulları Türkistan'ın bölgelerinde özellikle Buhara'da da yayılmıştır. Ulemâ tarafından dinen uygun olmadığı gerekçesiyle bu okulların açılışını engellenmeye çalışılmıştır. Bu süreçte özellikle de Buhara'da açılan okullar hakkında tartışmalar yaşanmıştır.

Hemen her yerde cedit mektepleri açmayı başaran İsmail Gaspıralı, Buhara'da başarılı olamamıştır. Onun girişimleriyle açılan mektep, ulemânın baskısı üzerine kapatılmış ve 1908'de yeniden Buhara'ya gelen Gaspıralı, ulemânın önde gelenlerini tek tek ziyaret edip onları usul-i cedit mekteplerinin faydası konusunda ikna etmeye çalıştır. Bunda bir dereceye kadar başarılı olmuş ve bir okulun açılmasını sağlamıştır. Fakat Kırım'a döndükten birkaç ay sonra bunun da kapandığını işitince çileden çıkmış ve "Buhara'da bir bakkal dükkânı veya bir çocukların oynadığı mekân kurmaya çalışsam çoktan başarırdım" demiştir.[457]

Buhara'da yeni açılan cedit okulları kısa bir süre sonra tekrar Emir tarafından kapatılmış, ancak ceditçiler pes etmeyip tekrar başka bir yerlerde cedit okulları

[455] Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi,* 122.
[456] Kari, *Abdurraşidhonov, Hotiralarimdan,* 108.
[457] İsmail Gaspıralı, "Buhara'da Ne Gördüm", *Tercüman,* haz. Y. Akpınar, 3/78 (1908), 444.

açmışlardır. Hatta yeri geldiğinde ceditçiler kendi evlerinde ya da tanıdıklarının evlerinde ders vermişlerdir. Bu sıkıntıları aşmak için, Buhara'da usul-i cedit okullarını açma çalışmalarını desteklemek Buharalı ceditçiler ve iş adamları tarafından 1909 yılı Mart ayında "Şirket-i Buhara-i Şerif" adlı görünüşte ticari, ancak gerçekte siyasi bir şirket kurmuşlardır. Bu şirket cedit okulları için özellikle eksik olan ders kitaplarını temin etmeye çalışmıştır.[458]

Ceditçilik hareketinin kuvvetlenmesine doğru bir ileri adım da 1909'da ceditçilerin liberal (ilerici) basını geliştirmek, konferanslar yoluyla liberal düşünceyi yaymak ve eğitim reformunu sağlamak amacıyla "Yardım" adında bir kültür derneği kurmalarıyla atıldı. Rus yetkililerin müsaadesiyle kurulan "Yardım" derneği yeni Özbek, Tatar ve Türk yazınına ait kitapların Türkistan'ın bütün önemli kentlerindeki dağıtımında kolaylık sağladı. Derneğin çabaları sonucu, reform okullarının da sayısı artmaya başladı.[459] Fakat Buharalı ulema arasındaki ceditçileri destekleyenlerin yenilgiye uğraması sonucunda emirlikteki usul-i cedit eğitim 1909'da yasaklandı. Bundan dolayı tüccarlar, Buhara'da alamayacakları modern Müslümanlık eğitimini alabilmeleri için öğrencileri İstanbul'a gönderme amacıyla Buhara'da Ahmet Can Mahmut, Sadreddin Ayni ve Osman Hoca gibi ceditçi aydınların öncüllüğüne Terbiye-i Etfâl adında derneğin kurulmuş olması ve bu derneğin programında halkı eğitmek ve bu gaye için okullar açmak, kadimci ulemânın muhalefeti ile mücadele etmek, Buhara'yı modern bir devlet haline getirmek gibi hedefleri vardı.[460]

Bu arada Buhara'da Osman Hoca ve Abdülvahid Buhran usul-i cedit okullarını açtılar. Ancak bu okullar ile Maarif ve Bereket adlı kitapevleri Buhara Emiri tarafından kapatıldı. Rus idarecilerinin Buhara emiri üzerindeki baskıları dolayısıyla, Emirin adamları çeşitli bahanelerle ve kirli yollarla usul-i cedit okullarını engellemeye çalışmışlardır. Hatta cedit önderlerine bu işten vazgeçmeleri için yüklü para ve yüksek görevler bile önermişlerdir. Örnek olarak Osman Hoca'ya teklifte bulunmuşlardır, onun kendi isteğiyle okulları kapatırsa dilediği yerde kadı veya başkan olarak tayin

[458] Kocaoğlu, *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, 19.
[459] Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam,*78.
[460] Münevver Tekinci, "Türkistan Özbek Ceditçiliği", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi,* 17 (Ekim 2012), 173.

edilebileceklerini söylemişlerdir. Başka ceditçilere de buna benzer cazip tekliflerde bulunmuşlardır.[461]

Türkistan'da ceditçilik hareketinin en aktif olduğu bölgelerden biri Buhara'dır. Buhara'da eğitim dili Arapça ve Farsça idi. Bölgede Buhara dâhil, cedit okullarını ilk olarak Tatarlar açmışlar ve tedrisatı yerli halka fazla yabancı olmayan Tatar Türkçesi ile yapmaya başlamışlardı.[462]

Ceditçiler Fıtrat'ın önderliğinde tüm engellere ve Buhara Emirliğinin baskılarına rağmen, eğitim alanında olduğu kadar siyasi alanda da etkili olarak, değişime veya gelişmeye yönelik çabalarını sürdürmüşlerdir.[463] Eğitim hiç kuşkusuz Fıtrat'ın en temel meselelerindendir. O, başlıca eğitim kurumları olan mektep, medrese eğitim-öğretim kadrosunu ve eğitim müfredatını incelemiştir. İlmi eğitimin eksikliğine vurgu yaparak, Arapça öğrenmeye harcanan uzun süreye karşı çıkmıştır. Atalarının eğitim ve ilim için bıraktığı vakıf gelirlerini yolsuzlukla alan müderrisleri ve diğer eğitim personelini suçlayan Fıtrat, bir zamanlar Avrupa'ya bile yol gösteren ulemânın bugün, halkı sömüren orta çağ Hıristiyan ruhanilerine benzediğini ileri sürmüştür.[464]

Buhara Hanlığı için1910 yılı tam bir felaket yılıdır. Senenin başında Buhara'da Şiîlerle Sünniler arasında çatışmalar yaşanır. Ardından veba hastalığı güç alır, o senede Buhara Emiri'nin vefatı ve son olarak zelzele felaketi hep bu yılda ortaya çıkar. Usul-i cedit tartışmaları da Buhara'da gerginliğe sebep olur. Ceditçi ve kadimci çatışması gibi görünen bazı durumların aslında şahsi sebeplerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Buhara'da cedit okullarını kapatmaya kararlı özellikle üç kişiden söz edilir. Bunlar, Kadıkelan (Başkadı) Baka Han, Maliye Nazırı Nizameddin ve Damolla Dost'tur. Onlar, eğer usul-i cedit okulu faaliyetine devam edecek olursa Buhara'da ulemanın nüfuzunun kırılacağı endişesindedirler.[465]

Buhara'da iç karışıklıkların yaşandığı sırada Rus basınında Buhara ve Hive Hanlıklarının artık Rus hâkimiyetine girmesinin vakti geldiğiyle ilgili haberler çıkar, Rus yetkililer Buhara işlerine daha fazla müdahil olurlar. Şiî-Sünni çatışmaları üzerine Rus

[461] Kocaoğlu, *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924,* 21.
[462] Erşahin, *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği,* 45.
[463] Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 27.
[464] Fıtrat, *Hind Seyyahı,* 106-110.
[465] Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini Islahçılık ve Ceditçilik*, 336.

hükümeti Buhara'ya komisyon gönderip şehirlerin ve diğer yerlerin planlarını çıkartır. Rus komisyon başkanı Buhara'nın terakkiperver ulemasından Damolla İkram Efendiyle de görüşmek ve ona bazı sorular sormak ister. Sorular şunlardı: usul-i cedit üzere eğitim vermek haram mıdır? Kadınlara tesettür vacip midir? Bir yılda bir tacirin malından birkaç defa zekât almak caiz midir? Vakfedilen medreselerin hücrelerini alıp satmak caiz midir? Medreselerde eğitim ücreti dışında talebeden para almaları caiz midir? Rus yetkilinin soruları Buhara ulemasının zihninde şüpheler uyandırır. Acaba Rusya bunları sormak suretiyle Buhara hükümetinin halka zulmettiğini ispatlamak ve Buhara'yı idare ettiği takdirde adaletle ve şeriata uygun davranacağını ima ederek halkı kendi tarafına çekmek mi istiyordu? Başmüftü, müftü ve müderrisleri toplar ve bu sorulara ne cevap vermek gerektiğini müzakere ederler. Sonunda, usul-i cedit okullarını haram sayan bir fetva verirler.[466]

Görünen o ki, Buhara'da usul-i cedit okulları büyük bir tepkiyle karşılaşmıştır. Ulemanın büyük çoğunluğu bu okulun açılmasına karşı çıkar. Usul-i cedit okulunu savunan Damolla İkram Efendi sürekli baskılara maruz kalır. Ulemâ usul-i cedit okullarında eğitim almanın haram olduğu konusunda fetva verdiğinde Buharalı aydınlar İstanbul'dan destek istemişler. İstanbul, Kazan ve Kırım basınından usul-i cedit okulunu destekleyen yazılar çıkarmışlardır.

Rus yetkililer mektep meselesinde farklı görüşlere sahiptiler. Taassup olan Ruslar, cedit okullarını Rusya'nın çıkarları açısından bir tehlike olarak görüyor, halkın cahil kalmasının Rusya açısından daha hayırlı olduğunu inanıyorlardı. Liberal görüşlü yetkililer ise Buhara'daki taassubun kırılması ve aydınlanmanın yerleşmesini Rusya açısından olumlu olarak değerlendiriyorlardı. Mesela 1914'te Kagan'daki Rus temsilciliğinde görevli bir yetkili merkeze yazdığı bir raporda, Buharalılara modern eğitim yolu kapanırsa onların İstanbul'a yöneleceğini, böylece onların İslam birliği ve Osmanlı tesirlerine maruz kalacaklarını söylüyor, Tatarların Buharalıları eğitmelerini de Rusya açısından sakıncalı görüyordu.[467] Yerli halk arasında Rus kültürünün yayılmasını şiddetle arzu eden Rus hükümeti Müslüman öğrencileri Türkistan'daki Rus okullarına çekmek için büyük bir çaba sarfetti. Bölgede yerleşen Rus halkı için açılmış okullara

[466] Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini Islahçılık ve Cedidçilik*, 337.
[467] Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia*, 294.

Özbek ve Tacik öğrencileri kaydetmek için yapılan çabalar, Müslüman toplumun çocuklarını Hristiyan okullarında okuma konusunda gösterdiği tepki yüzünden başarısızlığa uğradı. Hükümetin özel pansiyonları ve burslar gibi kolaylıklar göstermesine rağmen, başlangıçtaki büyük başarıdan sonra, Rus okullarındaki Müslüman öğrencilerin sayısı devamlı azaldı ve 1912 yılında Türkistan'da orta öğretim okullarında okuyan 14 bin öğrenciden yalnız 197'si Müslümanlar arasından çıktı.[468]

Usul-i cedit okullarındaki anlayış, okulların medreselerden ayrı olması, kız çocuklarının da eğitim alabilmesi, eğitimin öğretmenler tarafından verilmesi, modernliği ön plana çıkması gibi başlıklar dikkat çekmiş ve bu fikir temelinde gelenekselliği reddettiği düşünülmüştür.[469] Ceditçiler Batı medeniyetinin kesin hedef olarak kabul etmemiş, fakat batı yöntemlerini toplumun gelişmesi ve değişimi için iyi bir örnek olarak görmüşlerdir. Türkistan Ceditlerinden Mahmudhoca Behbudi, Münevver Kari, Abdurrauf Fıtrat vatanını yükselişi sadece eğitimle olacağına inanmış ve vatansever bir tavırla bu uğurda mücadele etmişlerdir.

1.7. Kadimcilerin Usul-i Cedide Karşı Çıkma Gerekçeleri

Önceki başlıklarda da zikredildiği üzere ceditçilik hareketi gitgide güçlenirken, ona karşı muhafazakâr din temsilcileri olan kadimciler bunlara karşı çıkmışlardır. Çar hükümeti, Türkistanlı aydınların birbirleriyle çekişmesini kendi menfaatleri için kullanmıştır. Rus hükümeti kadimcileri kendisi için güvenli bir güç olarak görmüş ve ceditçilere karşı onları takip edecek güç olarak kullanmıştır. Bunun sonucunda kadimciler, ceditçilerin yaptığı işler hakkında hükümeti haberdar etmeye başlamışlardır.[470] Görüldüğü gibi Ruslar ceditçi ve kadimci olarak adlandırılan bu iki grubu bir birine karşı olarak şekillendirmek için çabalar sarf etmiştir. Ceditçiler tarafından gerçekleştirilen her ıslahat girişimleri, kadimciler tarafından İslam dinine zıt olarak

[468] Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, 71.
[469] Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han,* 153.
[470] Abdiraşidov, *XX. Asr Boşlarida Türkiston: İctimoi-siyosiy va İntellektual Carayonlar,* 104.

algılanmıştır. Böylece Rusya hükümeti de kadimcilere destek vererek İslam dini için kaygılanıyormuş gibi görünmeye çalışmıştır.

1909 yılın sonuna doğru Buhara'da usul-i cedit okullarıyla ilgili büyük tartışmalar ortaya çıkar. Ulemânın çoğu bu mekteplerin haram olduğu konusunda fetva verince cedit okulları kapatılır.[471] Türkistan'ın başka şehirlerinde olduğu gibi Semerkant'ta da halk ve ulema usul-i cedit okullarının açılmasına karşı çıkmışlardır. 1914 yılı 3 Nisan'da Ulugbek medresesinde yaşanan hadise çatışmanın boyutunu ortaya koymaktadır. Çünkü cuma namazından sonra vaiz beş altı bin Müslüman huzurunda, usul-i cedit okullarında ve Rus-tüzem okullarını teşvik eden kişileri kâfir ilan etmiştir. Vaiz bununla kalmayıp çocuklarını usul-i cedit okullarına gönderen babaları da kâfir sayarak eşlerine talak vermelerini cemaate bildirmiştir. Ulemâ buyruğu olarak ilan edilen bu haber bütün Türkistan'a yayılmış ve cedit okulları ve ceditçiler büyük bir tehlikede altında kalmışlardır. Bu konuşmasından dolayı müezzin ve onun ardındakiler mahkemeye çıkartılmış, fakat sarf ettiği cümleleri kabul etmemiştir.[472] Nitekim halk dinî değerlere dikkat ettiği için ulemanın bu görüşünü kabul ederek çocuklarını cedit okullarına göndermemişlerdir.[473] Görüldüğü gibi, usul-i cedit meselesi sadece yenilik eskilik çatışmasından ibaret olmayıp işin içinde ulemanın okullar üzerindeki tekelinin kırılması, şahsi çekişmeler ve inatlaşmalar da girmiştir. Ayrıca Buhara Emiri, Rusya'nın değişik şehirlerini gören ve yeniliklerin faydasına inanan biri olmakla birlikte, ulemâyı karşısına almak istemiştir. Ama bir taraftan da Müslüman gazetelerinin baskısından bunalmıştır. İstanbul'daki Özbek tekkeleri de Buhara üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Buralardan yapılan baskılar üzerine, usul-i cedit mektebini dine aykırı sayan fetva geri alınmıştır.[474]

Görüldüğü üzere kadimciler ceditçilere üstün gelmiştir. Çünkü "usul-i cedit okullarındaki eğitim Müslümanlara uymaz" ve "dini bozmak için verilen eğitim" şeklindeki karalamalar, ceditçileri olumsuz etkilemiştir. Onların okulları kapatılmış ve öğrenciler evlerine tekrar gönderilmiştir. Ayrıca hükümet tarafından velilerden bundan sonra usul-i cedit okullarına göndermeyeceğiz şeklinde bir dilekçe alınmıştır. Böylece cedit kavramı karalanmış, dinsizlik ve suçla ilişkilendirilmiştir.[475] Fakat ceditçiler

[471] Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini Islahçılık ve Ceditçilik,* 305.
[472] Karimov, *Mahmudhoca Behbudi, Müftülük Faaliyeti,* 14-16.
[473] Abdiraşidov, *XX. Asr Boşlarida Türkiston: İctimoi-siyosiy va İntellektual Carayonlar,* 230.
[474] Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini Islahçılık ve Ceditçilik,* 306.
[475] Hocayev, *Seçilmiş Eserler,* 97.

yılmadan her türlü zorluklarla mücadele etmeye devam etmişler. Kadimcilere karşı daha dikkatli bir tutum izlemeye başlamışlardır. Zamanla onları destekleyen taraftarlar çoğalmaya başlamıştır.

Sırât-ı Müstakîm dergisine "Buhari" takma adıyla yazan biri, Buhara'nın taassup ulemâsı hakkında sert ifadeler kullanır. Şeriata aykırı olduğu gerekçesiyle usul-i cedit okullarını kapattıran ulemânın kendi özel hayatlarının pek de o kadar düzgün olmadığını, birçoğunun şarabı su gibi içmekte ve ribâ yemekte bir sakınca görmediklerini ileri sürer. Onların iddia ettikleri gibi, cedit okullarında dine aykırı bir şey okutulmadığını, tam tersine, eski usulle eğitim veren mekteplerde divanların okutulduğunu ifade eder. Bu yazarın rivayetine göre, Buhara'da açılan usul-i cedit mektebi talebelerinin yılsonu sınavında halkın önünde gösterdikleri performans ulemânın gözünü korkutmuştur.[476]

Kadimci çevreler Avrupaî usul-i cedit okullarına "şeran haram hem de bid'attır" diye karşı çıkarken, Fıtrat bu konuda şu açılımı yapmaktadır: "…bid'at iki çeşittir: bid'at-ı hasene ve bid'at-ı seyyie. Söz gelişi, Kuran'ı "Nesih" hattı ile kağıda yazmak (Çünkü Asr-ı Saadet'te kağıt yoktur), araba ve gemi ile hacca gitmek bid'at-ı hasenedir. İşte bunun gibi yeni mektep de bid'at-ı hasenedir. Bid'at-ı seyyie'ye gelince, belli bir görev sahibi olup da öğrencilerden eğitim hakkı almak (çünkü Asr-ı Saadet ve ondan sonra İslam uleması belli bir görev sahibi olduğu halde hiç kimsenin eğitim haklarını ellerinden almamıştır), atların boyunlarını altın ve gümüş ile süslemek ve buna benzer zararlı ve kötü işler bid'at-ı seyyiedir."[477] Elbette Fıtrat'ın burada cedit okullarından hareketle bid'at-ı hasene kavramı ile yeni bir aracı meşrulaştırmıştır. Aynı mantık diğer alanlara da uygulanabilir.

Avrupaî bir yenilik olan usul-i ceditin kabulünün "küfrü İslam'a tercih etmek" olduğunu iddia edenlere Fıtrat'ın bir başka cevabı vardır. Onun kanaatine göre herhangi bir eğitim usulünü benimsemek "küfürü İslam'a tercih etmek" değildir. "Çünkü kanun koyucu (Allah) tarafından eğitim usulü ve terbiye hakkında herhangi bir emir veya kural getirilmemiştir" Müslümanlar bu konuda yüzyıllar içinde bir gelenek oluşturmuşlardır. Nitekim, Hz. Peygamber zamanında okuma-yazma bilen çok az olduğu için

[476] M.S. Buharî, "Buhara'da Şeriat Nâmına İrtikab Olunan Cinâyât", *Sırât-ı Müstakîm,* 3/66 (26 Teşrîn-i sânî 325, 9 Aralık 1909), 221-222.
[477] Fıtrat, *Münazara,* 88.

Müslümanlara İslamiyet çoğunlukla sözlü yolla öğretilirdi. Dahası Kuran-ı Kerim Küfi yazı ile "deri, tahta, kemik, taş" üzerine yazılmıştı. Aynı şekilde, Kur'an-ı Kerim'de Haccac zamanına kadar nokta ve hareke yoktu. Bu işaretler söz konusu şahıs zamanında kondu. Geleneksel eğitim usulü, tamamen Müslümanların tarihi tecrübeleri çerçevesinde böyle gelişti. Fıtrat'ın eğitim başta olmak üzere hayatın bazı veçheleri ile ilgili hükmü şudur: "Kısaca, merasimler, adetler, fen, sanat, zanaat dünya kurulalıdan beri değişmekte, başka bir şekle girmektedir. Zaten Muhammedi şeriatın esasları – Allah'ın rızası işleri kolaylaştırmaktır. Nitekim Allah Teâlâ "Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor". (Bakara 2/1854), "Allah sizden (yükünüzü) hafifletmek ister; insan zayıf yaratılmıştır" (Nisa 4/28) buyurmaktadır.[478] Burada Fıtrat "her yeniliğin kaynağının Avrupa'dan olması şart değil, yenilik makulse alınır" ilkesini benimsemektedir. Avrupa'dan alınacak ilim, Rehber'de de işaret edildiği gibi akli ilimlerdir.

Geleneksel eğitim kurumlarında olduğu gibi ceditçilerin okullarında da Kur'an kıraatı birinci ve en önemli ders olarak yerini korudu. Zira bu dönemde hiçbir ana baba Kur'an okutmayan okula asla güvenmez, çocuğunu göndermezdi. İkinci ders Arapça idi. Bunun yanında, ilim-i hal/temel dinî bilgiler/hayat bilgisi, tecvid, hesap/aritmetik, hüsn-i hat/güzel yazı, kıraat-ı Fars/Farsça, kıraat-ı Çağatayi/Çağatay Türkçe, coğrafya ve İslam tarihi dersleri okutuluyordu. Kadimciler bu müfredatla İslam'ın yeterince öğrenilmeyeceğini iddia ediyorlardı. Aslında cedit mekteplerinde dinî derslere daha çok önem veriliyordu denebilir. Mesela Taşkent'te Münevver Kari'nin okulunda 25 saatlik dünyevi ders programının 20 saatini dinî dersler, 5 saatini dünyevi dersler oluşturuyordu. Bu oranın Buhara'da daha da din dersleri lehine olduğu muhakkaktır. Bununla beraber kadimciler söz konusu müfredata karşı çıkıyorlardı. 1909 toplantısında bu hususa şöyle dikkat çekilmiştir: "Yeni mektepler mahiyeti itibarıyla İslam'ın ilkelerine cevap vermektedir. Zira bu mekteplerde din okutulmakla beraber, bozularak ve yanlış okutulmaktadır. Bunun dışında, yeni mekteplerde İslam'a tamamen zıt olan bir takım fenler, özellikle aritmetik, coğrafya ve tabiat bilgisi dersleri okutulmaktadır."[479]

Arapçanın yerini Türkçenin alması, ceditçilerle muhalif kadimciler arasında bir çekişme konusu oldu. Fakat yeni metod çok çabuk yayıldı. Kadimcilere göre duaları

[478] Fıtrat, *Münazara,* 85-86.
[479] Hocayev, *Seçilmiş Eserler,* 97.

Arapça yerine farklı dille okuyan din adamları bile ihtilalcı sayılıyor, yeni ve modern okul kitabı kullanan her öğretmen Pantürkçü propaganda yaptığı gerekçesiyle ihbar ediliyordu. Bu mollalar, ayrıca beraber çalıştıkları din adamlarının her hareketini de polise bildirmekten geri kalmıyorlardı.[480]

Ceditçilerin ilk ortaya çıkışında ve sonrasında etkili faaliyetlerde bulunmaları sebebiyle kadimcilerin, mevki, ikbal ve menfaat kaybetme endişeleri vardı. Ceditçiler yayınlarında özellikle ulemânın yeteneksizliklerini, yolsuzluklarını ve ahlaksızlıklarını dile getiriyorlardı. Genelde Müslüman dünyanın, özelde Türkistan'ın düşüşünden ulemâyı sorumlu tutuyorlardı. Bunun yanında, cedit mektepleri ulemânın eğitimdeki tekelini kıracaktır. Kendi rahle-i tedrislerinden geçmeden cedit okullarında yetişenler bir süre sonra karşılarına bir aydınlar grubu olarak çıkacaktı. Bu gidiş onların her alanda ikinci plana itilmeleri ile sonuçlanabilirdi. Bu olgu Osmanlılarda yaşanmıştı. II. Mahmud ile başlayan yeni eğitim kurumlarından yetişenler Osmanlı ulemâsının karşısına yeni bir münevverler sınıfını çıkarmış ve ulemânın tekelini kırmıştı. Feyzullah Hocayev şu tespitiyle buna dikkat çekmekteydi:

"1912'de Buhara'da usul-i cedit mektepleri açılınca Buhara uleması bu mektepler sebebiyle kendi nüfuzlarının azalacağına kanaat getirip bu okula gidenleri ve onların ebeveynlerini "kâfir" ilan ettiler".[481] Böyle bir itham Taşkent ceditçilerinin atası olarak bilinen Münevver Kari'ye de yapılmıştır. Eski bir imam olan Kari, Türkçe hutbe okunduğu gerekçesiyle Türkistan'ın kadimci ulemâsı tarafından tekfir edilip görevinden uzaklaştırılmıştır.[482]

Behbudi'nin Pederkuş eseri Türkistan'ın birçok şehrinde usul-i cedit okulunun öğretmenleri tarafından tiyatrolarda icra edilmeye başlamıştır. Fakat ceditçilere karşı fikirde olan kadimciler tarafından olumlu karşılanmamıştır.[483]

O dönemde Türkistan'da tarihi bir kırılma yaşandığına şahit oluyoruz. Çok önemli ve merkezi bir camide bir vaizin, Ceditçilerin ve Rusça öğretmeye teşvik edenlerin kâfir

[480] Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, 31.
[481] Feyzullah Hocayev, "Ulema ve Ruhaniler Hareketi Toğrisida", Hudasızlar, 1/13 (1929)
[482] Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi* , 207-211.
[483] Kozokov, *XX.asr boşlarida Fargona Vodisidagi İctimoiy-Siyosiy Ahvol va Caditçilik Harakati,* 54.

olduğunu ve kim çocuğunu cedit okullarına verirse, kâfir ve eşinin boş olacağını söylemesi o dönemde bu kırılmanın ne kadar şiddetli olduğunu göstermektedir. Tabii ki yıllarca İslam kültürü ile yoğrulmuş bir toplumun bir anda yabancı ve İslam'a aykırı olan bir milletin (Rusların) kontrolüne girmesi müezzini böyle söylemeye yönlendirmiş olabilir. O dönemde eğitimin Rusların eline geçmesi, Çarlık Rusya'nın İslam'a bakışı açısından olumsuz olması eskiyi yani geleneği savunan insanlarda mutlaka bir karşı çıkışa neden olmuştur. Çünkü eğer ülke Rusların eline geçerse Türkistan halkını da Hristiyan yapmak isteyeceklerdir. Bu anlamda onların okullarında yetişen yeni nesil, dine karşı eğitilebilir. Bunu çok iyi bilen gelenekçiler, çok sert bir şekilde bunu eleştirip bu davranışı gerçekleştirenleri tekfir ediyorlardı.

Bu anlamda Behbudi bunun doğru olmadığını, çocuklarını yeni okullara gönderen yüz binlerce babanın bulunduğunu bizlere şu cümlelerle aktarıyor: "Hemen şunu da yazayım, kâfir denen insanlar sonsuza kadar Müslüman'dırlar. İnanmazlığı sonsuza kadar kabul etmezler. Türkistan'da çocuklarını Cedit okullarına gönderen yüz binlerce baba var."[484] Behbudi çocukları Ceditçilerin okullarına gönderip Rusça öğretenlerin kâfir değil bilakis Müslüman olduklarını ve ölünceye kadar da Müslüman olarak yaşayacaklarını belirtiyor. Ayrıca dil öğretmenin, eğitim görmenin gerekli olduğunu; bunları öğrenmenin insanları dinden çıkarmayacağını bilakis dinin insanları öğrenmeye ve ilme teşvik ettiğini bu makalesinde ortaya koyarak ceditçilerin hareketine bağlı olduğunu belirtip safını belli ediyor.[485] Öncelikle, hiç kimsenin ne bir cedit okulunda okuduğu için ne de Rusça okuduğu için inançsız olmayacağını yazıyoruz, diyen Behbudi dinin ve aklın hem yeni bir okulda okumaya ve hem de bir dili öğrenmeye engel olmayacağını belirtip kendi döneminde yaşayan önemli din adamlarının bu konuyla ilgili düşüncelerini de belirtiyor. "Semerkant'ın ekberı ulemâsı ve kadısı olan Kadı Molla Muhammed İsa Hoca, Kadı Abdulhay Hoca, Kadı Molla Abdulkasim ve Kadı Molla Baka Hoca gibiler Usul-i cedit okullarının şeriat ve usul-i kadimde faydalı olduğunu söylemişlerdir ki bunun hakkında Semerkant gazetesi yazmıştı.[486] Ceditçi-kadimci ihtilafı yakın zamana kadar terakkiperver unsurlarla taassup mollalar arasında fikir çatışması olarak yorumlanmıştır.

[484] Mahmudhoca Behbudi, "Fevkalade Tekfir" *Ayna,* 12 (1914), 295.
[485] Behbudi, "Fevkalade Tekfir", 296.
[486] Behbudi, *Seçilmiş Eserler*, 417.

Usul-i cedit okullarında herkesin okuma hakkı vardı fakat herhangi bir suç işlendiği zaman o okulu Çarlık yetkilileri tarafından derhal kapatılmıştır. Çünkü Çarlık hükümeti, halkın en azından kısmen aydınlanmasını ve seküler bilgi okumasını istemiyordu. Yeni yöntem okulları sadece Çarlık hükümeti tarafından değil, aynı zamanda eski okulun öğretmenleri olan yerel dindarlar veya kadimciler tarafından da beğenilmemiştir. Yeni yöntem okulların "İslam'ı ihlal ettiğini" ve bu okulların öğretmenlerinin "kâfir" olduğunu propaganda etmişlerdir. Bu görüş ve engellere rağmen Behbudi ve arkadaşları usul-i cedit okullarında Türkistanlı çocukları eğitmek için çok çalışmışlardır.

SONUÇ

Ceditçiler Türkistan'daki durumu, modern çağın ihtiyaçlarına cevap vermeyen din ve eğitim anlayışını eleştirmiş, hem din anlayışında hem ilim geleneğinde ıslahata gidilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Türkistan ceditçileri hem eğitimi ıslah ederek hem de kültürel bazı gelenekleri eleştirerek dinî düşünceyi ıslah etmeye gayret etmişlerdir. Bu gayretleri bazen din karşıtlığı olarak algılansa da, detaylı olarak incelendiğinde durumun böyle olmadığı görülmektedir. Onların hedefi mektep ve medreseleri ıslah ederek, Türkistan medeniyetini ilerletmek ve İslam toplumlarını sömürgeden ve geri kalmışlıktan kurtarmaktır. Ceditçilik hareketi gaflet uykusunda olan Türkistan halkının uyanmasında ve millet olarak gelişmesinde başarılı rol oynamıştır. Nitekim Türkistan'da ceditçilik hareketinin etkisiyle kültürel gelişme hızlanmış, okul, matbaa, gazete, dergi, kitapların sayısı artmış, edebiyat gelişmiş ve sayısız şairler yetişmiştir.

Türkistan ceditçilerinin amacı, Türkistan halkını geri kalmışlıktan, Rus hâkimiyetinden, zalim ve keyfi yönetimlerden kurtarmak olmuştur. Dinî düşünceyi hurafe ve bid'atlardan arındırma yani ıslah, tecdit, ihya gibi kavramlarla ifade edilen dinî, siyasî, ilmî çözüm arayışları bulmaktır.

İslam dünyasındaki yenileşme hareketleri konusunda araştırmalar özellikle İdil-Ural, Osmanlı, Mısır ve Hint bölgelerinde yapılmış ve yayımlanmıştır. Bu yenileşme hareketi Türkistan bölgesinde ise "ceditçi" ismiyle bilinmektedir. Günümüze kadar ceditçilikle ilgili yapılan çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalar Türkistan ceditçilerinin eğitim ve siyaset alanındaki faaliyetlerine odaklanmış, dinî sahadaki ceditçiliği pek fazla gündeme getirmemişlerdir.

Binaenaleyh yakın tarihimizde İslam dinî düşünce alanında kısmen de olsa fikir beyan etmiş olan Türkistan Ceditçilerinin ifade etmeye çalıştığı görüşlerin günümüzde yeniden ele alınmasının zarureti ortaya çıkmaktadır. Türkistan Ceditçilerinin yazdığı eserlerde ağırlıklı olarak eğitim sosyal ve kültürel içerikli yazılar yer almış, dinî meselelere yüzeysel olarak değinilmiştir. Siyasi meselelere ise doğrudan değinmemişlerdir. Türkistan Ceditçileri geniş bir kitleyi uyandırmak amacıyla faaliyetlerini eğitim üzerine şekillendirmiş, bağımsız bir devlet kurma isteğinde eğitimi

bir araç olarak kullanmışlardır. Bu bağlamda Türkistan Ceditçilerinin asıl amacı Türkistan halkının eğitilmesi gibi görünse de üzerinde durdukları temel mesele, Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesidir.

Türkistan Ceditçilerinin fikri hayatının şekillenmesinde İsmail Gaspıralı'nın tesiri büyük olmuştur. Ceditçilerin Türkistan dışına yapmış olduğu seyahatler neticesinde farklı ülkelerdeki gelişmeleri görmesi, İsmail Gaspıralı ve Tercüman gazetesi ile tanışması eğitim faaliyetlerine yönelmesini sağlamıştır. Onlar bu tecrübelerden yola çıkarak, Türkistan'da usul-i cedit okulu açmış ve bu mektepler için yeni usule uygun ders kitapları da neşretmişlerdir. Bu yeni eğitim metodu pek çok ceditçi tarafından desteklense de aynı zamanda ceditçilik karşısında eski düşüncede olan kadimciler tarafından eleştirilmiştir.

Türkistan ceditçileri Türkistan'ın gelişmesi adına bir taraftan Çar hükümeti ile mücadele ederken diğer taraftan kadimcilerin kendilerine yönelttikleri "kafirlik" suçlamalarının yanlış olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Usul-i cedit mekteplerine en büyük direnç ise, muhafazakâr kesimin hâkim olduğu Buhara'da olmuştur.

Ceditçilerin yazılarının temelini eski usul ve yeni usul mektep ve medreseleri oluşturmaktadır. Onlar eski usul mekteplerde görülen eksiklikleri eleştirerek çözüm önerileri sunmuştur. Eski usul mektep ve medreselerde tarih, coğrafya, astronomi gibi dünyevî ilimlere dair derslerin olmaması birçok yerde tartışılmıştır. Bu bağlamda ceditçiler özellikle eğitimin ıslahına dikkat çekmişlerdir. Nitekim halkın bilinçlenmesi için tiyatroya ayrı bir önem vermişlerdir. Behbudi'nin Pederkuş eseri bunun en önemli örneklerinden biri olmuştur.

Ceditçilerin dinî alanda büyük bir etkisi olmuştur. Aklî ilimlerden uzak kalan Türkistanlıların dinî ilimlerdeki bilgilerinin yetersiz olması toplumda ahlakî anlamda bozuklukları da beraberinde getirmiştir.

Türkistan ceditçilerinin dini ajandası incelendiğinde diğer İslam ülkelerinde ortaya çıkan dini tecdid önderlerine kıyasla daha az dinî ıslahçı bir söylem kullandıkları ortaya çıkmaktadır. Zira ceditçilerin eserlerinde derinlikli dinî düşünceye yer verilmemiştir. Bunun birçok sebebi olabilir, kanaatimizce bunun temel nedeni dinî konuları tartışmaya ihtiyaç duymamış olmaları yönündedir. Ceditçiler, kuvvetle muhtemel, dönem şartlarının dini tartışmalara uygun olmadığını da düşünmüşlerdir. Çünkü o dönemde ceditçiler halkı

birleştirmeye ve ortak bir zeminde buluşturmaya çabalamışlardır. Bunun yanında Ehl-i sünnet dışındaki İslamî fırkalar hakkındaki tartışmaların ceditçilerin gündeminde yer almaması, farklı mezheplerin bu topraklarda etkili olmadığı yahut tartışma konusu olmadığına işaret etmektedir.

KAYNAKLAR

Abdiraşidov, Zaynabidin – Egemkulova, Nodira. *Mahmudhoca Behbudi ve Uning Oyna Jurnali* Taşkent: Muharrir Neşriyatı, 2019.

Abdiraşidov, Zaynabidin. *XX. Asr Boşlarida Türkiston: İctimoi-siyosiy va İntellektual Carayonlar*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2019.

Agzamhocayev, Saidakbar. *Münevver Karining Tarihi Başorati.* Taşkent: 2015.

Agzamhocayev, Saidakbar. *Dünyo Korgan Mutafakkir.* Taşkent: 2014.

Akçura, Yusuf. "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair". *Sırat-ı Müstakim*, 2/39 (1909).

Akçura, Yusuf. *Türk Yılı:1928.* İstanbul: Yeni Matbaa, 1928.

Akçura, Yusuf. *Yeni Türk Devletlerinin Öncüleri "1928 yılı Yazıları".* haz. Nejat Sefercioğlu İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Akpınar, Yavuz. *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Fikri Eserler.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005.

Akyol, Taha. "Cedidcilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 7/211. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Aleksandroviç, Gatin Askar. *Fatih Karimi Pedagogiçeskaya i Obşestvenno-Politiçeskaya Deyatelnost.* Kazan: 2008.

Aleksenkov, P. "Kokandskaya Avtonomiya/Revolusya v Sredney Azii". *İzd.Pravda Vostok,* 21 (1928), No: 1.

Alimova, Dilorom – Raşidova, Dilbar. *Mahmudhoca Behbudi ve Tarihsel Düşüncesi.* Taşkent: Akademik Yayınları, 1999.

Alimova, Dilorom. *Cadidçilik Harakatining İctimoiy-Siyosiy Mohiyati va Cadidlar Tafakkuri Cadidçilik: İsloxot, Yangilaniş, Mustakillik va Tarakkiyet Uçun Kuraş.* Taşkent: 1999.

Allworth, Edward A. *The Modern Uzbeks: Form the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History.* Stanford, 1990.

Andican, A Ahat. *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi.* İstanbul: Emre yayınları, 2003.

Avlani, Abdulla. *Muhtasar Tarihi Anbiyo va Tarihi İslom.* haz. Rahmatulla Barakayev. Taşkent: Taşkent İslam Üniversitesi, 2008.

Avloni, Abdulla. *Seçilmiş Eserler.* 2.Cilt, Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 1998.

Ayni, Sadreddin. *Asarlar. (8 ciltlik)* 1.Cilt, Taşkent: 1963.

Ayni, Sadreddin. *Buhoro İnqilobi Tarihi Uchun Materiallar Asarlar.* 1.Cilt, Taşkent: Özbekiston Davlat Badiiyadabiyot Neşriyatı, 1963.

Ayni, Sadreddin. *Mahmudhoca Behbudi, Seçişlmiş Eserler.* 2.Cilt, Taşkent: Akademik Neşriyatı, 2018.

Bala, Mirza. "Buhara". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 6/768. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Baldauf, Ingeborg. "Müslüman Dünyası Modernleşme ve Reform Hareketleri İçinde Orta Asya Cedidizmi". çev. Orkun Kocabıyık – Yılmaz Özkaya. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 16/17 (Ocak-Ağustos 1915).

Baldauf, İngeborg. *XX. asr Özbek Adabiyotidagi Chizgilar.* Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2001.

Baltabayev, Hamidulla, *Abdurrauf Fıtrat Adabiyotşunos.* Taşkent: Yozuvçi Neşriyatı, 1996.

Baltabayev, Hamidulla. "Nomalum Fıtrat, Yoşlik". 4 (1990).

Baltabayev, Hamidulla. *Fıtrat va Jadidchilik.* Taşkent Alisher Navoiy Özbekiston Millîy Kutubhonasi Naşriyatı, 2007.

Barthold, W. "Hokand". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 5/553-555. İstanbul: MEB Yayınları, 1998.

Baysun, Abdullah Recep. *Türkistan Millî Hareketleri.* İstanbul: Rengel Kitabevi, 1945.

Behbudi, Mahmudhoca. "Bizga islohat kerak" *Nacot,* (17 Nisan 1917).

Behbudi, Mahmudhoca. "Bizi Sömüren İlletler". *Ayna,* 13 (1915).

Behbudi, Mahmudhoca. "Cehaletin Dertlerinden". *Ayna,* No. 18 (1914).

Behbudi, Mahmudhoca. "Dil, dil, dil". *Tercüman,* 103 (1905).

Behbudi, Mahmudhoca. "İbtidoiy Maktaplarimizning Tartibsizligi Yohud Taraqqiyning Yoli". *Ayna,* Taşkent: Akademik Neşriyatı, 1914.

Behbudi, Mahmudhoca. "İhtiyacı Millet". *Semerkant,* 26 (12 Temmuz 1913).

Behbudi, Mahmudhoca. "Millatlar kanday tarakkiy etarlar". *Samarkand,* (30 Temmuz 1913).

Behbudi, Mahmudhoca. "Mutolaahane". *Türkistan vilayetinin gazetesi,* No. 48, (1908).

Behbudi, Mahmudhoca. "Tarih ve Coğrafya". *Ayna,* No. 28 (Mayıs 1914).

Behbudi, Mahmudhoca. “Tarih ve Coğrafya”. *Ayna,* No.27 (26 Nisan, 1914).

Behbudi, Mahmudhoca. “Tiyatro nedir?”. *Ayna,* No. 29, (1914).

Behbudi, Mahmudhoca. “Tüllâb-ı Kirâma”. *İslam Dünyası,* 1/16 (1913).

Behbudi, Mahmudhoca. “Türkistan’da okul dili”. *Tercüman,* No. 21 (1909).

Behbudi, Mahmudhoca. “Vahdati lisan – dil birliği”. *Tercüman,* 61 (1906).

Behbudi, Mahmudhoca. *Seçilmiş Eserler, İkki Emes Tört Til Lozim.* Taşkent: 1997.

Behbudi, Mahmudhoca. *Seçilmiş Eserler.* 1.Cilt, haz. Siraciddin Ahmad. Taşkent: Akademik Nashriyoti, 2018.

Behbudi, Mahmudhoca. *Seçilmiş Eserler.* 2.Cilt, haz. Begali Kasımov. Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 1999.

Behbudi, Mahmudhoca. *Seçilmiş Eserler.* 2.Cilt, haz. Siraciddin Ahmad. Taşkent: Akademik Neşriyatı, 2018.

Bennigsen, Alexandre. “Soviet Muslim Intelligentsia in Central Asia, ideoloies and Political Attitudes”. *Middle East Technical University Asian-African Research Group* No.28 (1986).

Buharî, M.S. “Buhara’da Şeriat Nâmına İrtikab Olunan Cinâyât”. *Sırât-ı Müstakîm,* 3/66 (26 Teşrîn-i sânî 325, 9 Aralık 1909), 221-222.

Coşkun, Recai. “20. Yüzyılın Türk Aydınlanması: Türkiye’deki Turan ve Turan’daki Türkiye”. *Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi* 3/17 (Ekim 2012), 43-62.

Coşkunarslan, Hakan. “SSCB’de Millîyetçi-Sosyalist Önderler”. Ulusal Sola Teorik Katkı, haz. Hakan Reyhan-vd. *Ankara, Ulusal Dergisi Kitaplığı* (1999), 55-80.

Coşkunaslan, Hakan. “Türkistan Bağımsız Hareketinde Münevver Kari ve İttihat Terakkî”. Baymirza Hayıt Armağanı, nşr. Rasim Ekşi – Erol Cihangir. *Turan Kültür Vakfı ve Hoca Ahmet Yesevi Kültür Vakfı,* (1999).

Çelebi, Ercan. *Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Millî Mücadelesi.* Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

D’Encausse, Helene Carrere. *İslam and Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia.* Londra: I.B. Tauris, 2009.

Dalimov, Uluğbek. “Abdullah Avlani”. *Özbek Tili ve Edebiyatı* 4 (1990).

Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917).* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Devlet, Nadir. *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı.* İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011.

Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Dünyası Üzerinde İncelemeler.* Ankara: Akçağ Yayınları, 1993.

Erşahin, Seyfettin. "Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)". *Dini Araştırmalar* 1/3 (1999).

Erşahin, Seyfettin. "Fıtrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine". *Bilig, Güz* 47 (2008).

Erşahin, Seyfettin. *Türkistan Uleması'nın İslam Medeniyetindeki Rolü (İsmail Gaspıralı'ya Göre).* İstanbul: Mamer Yay, 2019.

Erşahin, Seyfettin. *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar Sovyet Dönemi.* Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları, 1999.

Erşahin, Seyfettin. *Türkistan'ın Millî Uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği.* İstanbul: Mamer Yayınları, 2021.

Fıtrat, Abdurauf. *Çin Seviş, Şiirler, Makaleler, Dramlar* "Yapışmagan Gaccaklar" (Ortak Baybolatovga Açık Hat). haz. Naim Kerimov – Erik Kerimov – Şirali Turdiyev. Taşkent: Gafur Gulam Namındaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, 1996.

Fıtrat, Abdurrauf. "Ağla İslam". *İştirakiyyun,* No. 89 (11 Nisam 1919).

Fıtrat, Abdurrauf. "Buhoriy Mavlud Şarif". *Ayna,* No. 16. (1914).

Fıtrat, Abdurrauf. "Himmat va Saboti Bolmagan Millatning Hakki Hayot Yokdur". *Ayna,* No. 7 (1915).

Fıtrat, Abdurrauf. "Kuron". *Ayna,* No.16 (1915).

Fıtrat, Abdurrauf. *Aile.* Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2000.

Fıtrat, Abdurrauf. *Hind Seyyahi*. 8.Cilt, haz. H. Kudretaliyev Taşkent: Şark Yıldızı, 1991.

Fıtrat, Abdurrauf. *Münazara.* Taşkent: 1913.

Fıtrat, Abdurrauf. *Seçilmiş Eserler, Muhtasar İslam Tarihi.* haz. 5.Cilt, Hamidulla Baltabayev. Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2010.

Fıtrat, Abdurrauf. *Seçilmiş Eserler*, *Rehber-i Necat.* 5.Cilt, haz. Hamidulla Baltabayev. Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2010.

Fıtrat, Abdurrauf. *Seçilmiş Eserler, Tasavvuf To'g'risida.* 2.Cilt, haz. Hamidulla Baltabayev. Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2000.

Fıtrat, Abdurrauf. *Seçilmiş Eserler, Yesevi'nin Tasiri.* 2.Cilt, haz. Hamidulla Baltabayev. Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2000.

Fıtrat, Abdurrauf. *Seçilmiş Eserler.* 3.Cilt, haz. Hamidulla Baltabayev. Taşkent: Manaviyat, 2003.

Fıtrat, Abdurrauf. *Şark Siyosati.* 8.Cilt, haz. B. H. Ergaşev – İ. M. Ganiyev. Buhara: Navkıran Buhara Yayını, 1992.

Gafarov, Numandcon. *Djadidizm v Sredney Azii v kontse XIX-nachale XX vv.* Duşanbe: Tacikistan Devlet Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.

Gaspıralı, İsmail. "Bağçesaray'dan Taşkent'e Seyahat". *Tercüman,* No.40 (26 Noyabır 1893).

Gaspıralı, İsmail. "Buhara'da Ne Gördüm". *Tercüman,* haz. Y. Akpınar. 3/78 (1908), 443.

Gaspıralı, İsmail. *Seçilmiş Eserleri 2 Fikri Eserleri.* haz. Yavuz Akpınar İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.

Goyibova, Şahnoza. *Abdurauf Fıtratning İçtimoiy-falsafiy karaşlari.* Taşkent: Mirzo Ulugbek nomidagi Toşkent Davlat Dorilfununi, Doktora Tezi, 1996.

Hakimov, İ. *Dcamal ad-Din al-Afgani ego antikolonialnye vzglyadı i deyatelnost (1839-1897).* (Doktora Tezi), 1971.

Halbaev, Satımcan. *Millat Fidoyisi va Rahnoması.* Taşkent: 2018.

Hasanov, Bahtiyor – Karimov, Naim. *Mahmudhoca Behbudi Misrasının Ulusal Fikirlerinin Tanıtılmasındaki Rolü.* Taşkent: 2014.

Hatunoğlu, Nurettin. *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011.

Hayit, Baymirza. *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri.* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2000.

Hayit, Baymirza. *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Hayit, Baymirza. *Türkistan Rusya ve Çin arasında.* Ankara: Otağ Yayınları, 1975.

Hayit, Baymirza. *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri.* Ankara: Kardeş Matbaası, 1971.

Hocayev, Fayzulla. *Seçilmiş Eserler, (Buhara'dagi Revolutsiya ve Orta Asyaning Millî Çegaralanişi Tarihiga Dair).* 1.Cilt, Taşkent: 1976.

Hocayev, Feyzullah. "Ulema ve Ruhaniler Hareketi Toğrisida". *Hudasızlar,* 1/13 (1929).

Hojayeva, R.U. *Yangi Davr Arap Adabiyeti Tarihida Marifatparvarlik Carayoni.* Taşkent: 1999.

İbrahim, Abdürreşid. *Alem-i İslam ve Japonya'da İslamiyeti Yayılması.*1.Cilt, İstanbul: İşaret Yayınları, 2010.

Joraev, M. vd., *Özbekiston Sovet Mustamlakaçiligi Davrida Özbekiston Yangi Tarihi II.* Taşkent: 2000.

Kadri, Hüseyin Kazım. *Türk Lugati.* 2.Cilt, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.

Kalsın, Berrin. "İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi", *Uluslar Arası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırma Dergisi* 2/2 (2014).

Kanlıdere, Ahmet. "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünde". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/1 (2004), 149-181.

Kanlıdere, Ahmet. "XIX. ve XX. yüzyıllarda Kazan Tatarlar, Türkler". 18.Cilt, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Kanlıdere, Ahmet. *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021.

Karaman, Hayrettin. *İslam Hareket Öncüleri.* 1.Cilt, İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Kari, Münavvar. "Isloh Ne Demakdur". *Hurşid,* (Taşkent: 28 Eylül 1906), 45.

Kari, Münevver. "Bizni Caholat- Cahli Murakkab". *Tarakkiy,* (14 Temmuz 1906), 95.

Kari, Münevver. *Hevayic-i Diniye.* haz. Adulaziz Mansur. Taşkent: Şark Neşriyatı, 1993.

Kari, Münevver. *Hotiralarimdan.* nşr. Satimcan Halbayev. Taşkent: Şark Neşriyat, 2001.

Kari, Münevver. *Müslümanlık.* Taşkent: Maveraünnehir Yayınları, 2004.

Kari, Münevver. *Seçilmiş Eserler.* Siraciddin Ahmad. Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2003.

Kari, Yahya. "Şahrihonda usûl-i cadit maktabi". *Sadoyi Fargona,* (16 Mayıs, 1914).

Karimov Naim vd. *Münevver Kari Abduraşidhonov Türkistan Tarakkiyparvarlarının Sardori.* Taşkent: Mumtoz Soz, 2018.

Karimov, Naim. "Münevver Kari Abduraşidhonov Millî Mustakillik uçun Kuraş Yolboşçisi Sifatida". (Taşkent: 2018).

Karimov, Naim. *İsmail Gaspırınskiy va Türkistan.* Taşkent: Şark Neşriyat, 2005.

Karimov, Naim. *Mahmudhoca Behbudi, Müftülük Faaliyeti.* Taşkent: 2010.

Kasımbekov, K. F. *İz İstorii Narodnıh Divijeniy v Feganie v Konse XIX-naçale XX Veka* (Taşkent: 1978).

Kasımov, Begali. “Abdurrauf Fıtrat Halk Ferzendi”, *Saadet,* Taşkent, 7 (1989).

Kasımov, Begali. *Millî Uyanış.* çev. Fatma Açık. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009.

Kasımov, Begali. *Millî Uyanış: Cesaret, Marifet, Fidayilik.* Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2002.

Kasimov, Begali vd. *Millîy Uygoiş Davri Özbek Adabiyoti*. Taşkent: Şark Yayınları, 2004.

Kasimov, Begali. “Behbudi ve Ceditçilik”. *Özbekiston adabiyoti va sanati,* (20 Ocak 1990).

Kasimov, Begali. “Cadidçilik”, *Yaşlik,* Taşkent 7 (1990).

Kasimov, Begali. “Ceditçilik (Bazı Mülahazalar)”, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 1/6 (2010).

Kasimov, Begali. *Alloma adib Fıtrat, Çin Seviş, Şiirler Dramlar, Makaleler.* Taşkent: G.Gulam Nomidagi Adabiyat va Sanat Neşriyatı, 1996.

Kasimov, Begali. *Maslakdoşlar.* Taşkent: Şark Yayınları, 1994.

Kaya, Beytullah – Kushmuratov, Shavkat. “Ceditçilik Hareketi ve Türkistan’da Yayılmasında Mahmut Hoca Behbudi’nin Rolü”. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/16 (Haziran 2020), 16-27.

Khalid, Adep. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia.* PhD Maddison, 1993.

Kocaoğlu, Timur. *Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924.* Haarlem: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, 2001.

Koç, Dinçer. “Hive (Harezm) Hanlığı”. haz. Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu. *Avrasya’nın Sekiz Asrı Cengizoğulları.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.

Komatsu, Hisao, “Üç Ceditçi ve Değişen Dünya”. Osman Hoca Anısına incelemeler, haz. Timur Kocaoğlu. (Sota, Harlem, 2001).

Komatsu, Hisao. “Buhara ve Kazan”. IX. Türk Tarih Kongresi, 2 (Ankara 21-25 Eylül 1981).

Komatsu, Hisao. *20.yüzyıl Başlarında Orta Asya’da Türkçülük ve Devrim Hareketleri.* Ankara: Turhan Kitabevi, 1993.

Konukçu, Enver. “Hokand Hanlığı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.*18/216. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kozokov, Tohircon. *XX.asr boşlarida Fargona Vodisidagi İctimoiy-Siyosiy Ahvol va Caditçilik Harakati.* Taşkent: Fanlar Akademisi Tarih Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

Kur'an-ı Kerim Meâli, haz. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005), 167.

Kurat, Akdes Nimet. "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi* 24/3-4 (1996), 95-194.

Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar.* Ankara: Gençlik Kitabevi, 2014.

Kushmuratov, Shavkat. *Türkistan'da Ceditçilik ve Mahmudhoca Behbudi.* Ankara: Bengü Yayınları, 2021.

Kydyraliyev, Darhan. *Türkistan'da ceditçilik hareketi ve Türkistan-Osmanlı ve Bunun Türkiye ile Münasebeti.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

Mahmudova, Guli. *Türkistan Caditçilik Harakati va Uning Alokiy-Estetik Fikr Tarakiyotiga Tasiri.* Taşkent: Abu Rayhon Beruniy Ünivesitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Maraş, İbrahim. *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917).* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.

Merad, Ali. "Islah" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 19/143-156. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Muhammeddin, Rafael. *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi.* İstanbul: Türk Dünyası Vakfı, 1998.

Mustafaeva, Nodira. "M.Behbudining içtimoiy-siyosiy va madaniy karaşlar". (Taşkent: 2014).

Müin, Hacı. *Seçilmiş Eserler.* haz. N. Namazova. Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2005.

Müin, Haci. "Mahmudhoca Behbudi". *Uçkun,* No. 1, (1923).

Niyazov, T. N. Kari. *Oçerki İstorii Kul'turı Sovetskogo Uzbekistana.* Moskova: 1955.

Özaydın, Abdülkerim. "Canoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.*8/154-155. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Özkan, Murat. "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 5/1, (2018), 93-111.

Özsoy, Emre. “Ceditçi Aydın Muhammed Fatih Kerimî’nin Fikir Dünyasının Oluşumu”. *ANASAY* 4/13 (Ağustos 2020), 1-15.

Öztürk, Gülcennet. “Türkistan’da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri”. *İletişim Çalışmaları Dergisi* 2/1 (Nisan 2016), 95-115.

Radjapov, Z. *İz istorii obvdestvenno-politicheskoy misli tadjikskogo naroda vo vtoroy polovine XIX i v nachale XX vv.* Stalinabad: 1957.

Saidov, Ulugbek. *Eropa Marifatchiligi va Millîy Uygonish.* Taşkent: Akademik Neşriyatı, 2004.

Saray, Mehmet. *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875).* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Saray, Mehmet. *Yeni Türk Cumhuriyeti Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

Somuncuoğlu, Bekir Tümen. *Türkistan’da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya’sının Sosyo-politik Açıdan Eğitime Yaklaşımı.* Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Şerefeddinov, Azat vd. *Münevver Kari ve Seçilmiş Eserleri.* Taşkent: Maneviyat Neşriyatı, 2003.

Şeşen, Ramazan. “Buhara”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 6/336. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Taheri, Amir. *Kızıl Gökte Hilal Sovyetler’de İslam’ın Geleceği.* çev. Cüneyt Akalın. İstanbul: Sel Yayıncılık, 1991.

Tekinci, Münevver. “Türkistan Özbek Ceditçiliği” *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi* 17 (Ekim 2012), 173.

Togan, Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi.* İstanbul: Enderun Yayınevi, 1981.

Türkistanî, Zuhriddin Mirza Abid. *Türkistan İstiklal Yolunda Hicret Yılları.* İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2013.

Uzbekiston Millîy Ensiklopedisi. Taşkent: Davlat İlmiy Neşriyatı, 2000.

Vambery, Arminius. *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*. haz. N.A. Özalp. İstanbul: Ses Yayınlar, 1993.

Vurgun, Seda Yılmaz. “Türkistan’da Ceditçilik Hareketinin Etkisinde Tiyatro”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/ 2 (Haziran 2014.

Yalçınkaya, Alaeddin. *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze.* Ankara: Lalezar Kitapevi, 2006.

Yarkın, İbrahim. "Türkistan'daki Ceditçi Fikir Adamı Yazar ve Şair Abdurrauf Fıtrat". *Türk Kültürü yıl XIII* 147-149 (1975), 183-186.

Yusuf Avcı, *Ceditçi Fıtrat Eserlerinden Örnekler.* İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2020.

Zenkovsky, Serge A. *Rusya'da Türkçülük ve İslam.* çev. Ali Nejat Ongun. Ankara: Günce Yayıncılık, 2000.

Zikrullaev, Murod. *Mahmudhoca Behbudining Kadim va Cadid Ulamolariga Munosabat*. Taşkent: 2014.

Ziyayev, Hamid. *Özbekistan Müstemleke ve Zulüm İşkencesinde.*Taşkent: Şark Neşriyat 2006.

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	Zakhitbek ISRAILOV		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı	Rusça		Orta
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme**		**Kurum Adı**
Okul	1995	2006	Dıykan No: 33
Lisans	2008	2012	Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2014	2016	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2017	2023	Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalıştığı Kurum	**Başlama - Ayrılma**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1. T.C Milli Eğitim Bakanlığı	2021	2022	Şehit Erol Olçok Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	TDV Uluslararası Öğrenci Sempozyumu, 2015.		
Yayınlar:	Israilov, Zakhitbek. "Fergana'da Sufi Direniş Dükşü İşan Örneği". Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016. Israilov, Zakhitbek. "1898 Fergana'da Dükçü İşan Direnişi". İlahiyat Araştırmalar Dergisi, 10, (2018), 49-58.		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Tarih **İmza** **Adı-Soyadı**			